

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

321

pu-16

910

321

10-16

№ 42

15 JAN 2019

26 SEP 2006

«Յ Ա Ռ Ա Զ»-ի գրադարան

№ 42

№ 11756
2698

Գ. Խ Ա Փ Ա Կ

Դ Է Պ Ի

ՖԵԴԵՐԱՑԻԱ

175

Центральный архив
ИЗДАНИЕ 1936 г.
№

№ 11958

10-16

10-16

10-304

ԹԻՖԼԻՍ

ԵԼԵՑՐԱՅԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ, ՊՈԼԻՑ. 7.
1907 (30)

Գ Լ Ո Ի Խ Ա.

Ո Ր Ո Շ Ո Ի Մ Ն Ե Ր

Տոհմական կազմ: Պետութեան երևալը: Կառավարութեան տեսակները. ա) Միապետութիւն անսահման. բ) Միապետութիւն սահմանադրական. գ) Հանրապետութիւն: Կառավարական երկու գլխաւոր սիստէմները:

Տոհմական կազմ: Ամեն քաղաքակիրթ երկիր ունի իր պետութիւնը: Պետութեան գաղափարն այնքան է ամրապնդուել մեր մէջ, այնքան «միս ու արիւն» դառել, որ մեզ համար դժուար է երեւակայել մի երկիր, որ պետութիւն չունենայ, մի ժողովուրդ, մի ազգ, որը որեւէ պետութեան մէջ չապրի:

Պետութեան ծագումն արեւելեան երկրներում—Եգիպտոսում, Պարսկաստանում, Մարաստանում, Ասսիրո-Բաբելոնիայում, Հնդկաստանում, Չինաստանում—թաղած է հնութեան խորքերում, շրջապատւած սուանդութիւններով, ֆանտաստիքական առասպելներով: Չը կան պահած գրաւոր հարուստ յիշատականներ. եղածներն էլ դեռ նոր են ուսումնասիրւում ու խիստ աղքատ են, այնպէս որ այդ երկրներում պետութիւնից առաջ եղած կարգերը մեզ անծանօթ են:

Սակայն այդպէս չէ յունական և հռոմէական պատմութիւնը: Այնտեղ մեր աչքի առաջ պարզ պատկերանում է այն հասարակական կազմը, որ գոյութիւն է ունեցել պետութեան ծնունդ առնելուց առաջ:

Մի կողմից այդ, իսկ միւս կողմից ներկայումս գոյութիւն ունեցող վայրենի ու բարբարոս ցեղերի կեանքի ուսումնասիրութիւնը մեզ ցոյց են տալիս, թէ ի՞նչ է եղել ներկայ պետութիւններից առաջ տիրելիս թէ Ասիայում և թէ առհասարակ երկրագնդի բոլոր երկրներում:

Պետութեան կազմւելուց առաջ ամեն տեղ գոյութիւն է ունեցել տոհմական կազմ: Մարդիկ ապրելիս են եղել արիւնակից տոհ-

1578-91

76-901

մերով: Հետու և մօտիկ ազգակիցները համախմբւած ապրելով, կազմելիս են եղել մի տոհմ, որը լատինների մէջ կոչւում էր զէնս: Անձնապաշտպանութիւնը և ապրուստ ճարելու կոխն ստիպել են մարդկանց ապրել խմբակներով, և նրանք, բնականօրէն, ապրել են արիւնակցական կամ ազգակցական խմբերով:

Տոհմի մէջ ամենքն իրար հաւատար են. բոլորն էլ աշխատում են, բոլորն էլ ապրում: Հողը, հօտերը, բնակավայրերը և որսատեղերը կազմում են ամբողջ տոհմի սեփականութիւնը: Ամենայն ինչ համայնական սեփականութեան առարկայ է. մասնաւոր սեփականութիւնը կամ բոլորովին չը կայ, կամ դեռ նոր է սկսում լոյս ընկնել. նրա առարկաներն էլ շատ սահմանափակ են — անհատի ձեռքով շինած զէնքը, նրա զգեստը, նրա մի քանի ամանները և այլն:

Տոհմի մէջ կառավարութեան ղեկը գտնուում է առանձին ըն-
տանիքների աւագների ձեռքում, որոնք Յունաստանում կոչւում էին
հէթոնթներ, Հոսմում-«պատէր ֆամիլիա»-ներ (ընտանիքի, հայրեր),
հայրի մէջ՝ նախարարներ կամ տոհմապետներ: Եթէ պատահում
էին վճռելու ծանր հարցեր, այդ տոհմապետներն իսկոյն ժողովի
էին հրաւիրում տոհմի բոլոր չափահաս անդամներին (այդ թէ
կին) և ժողովի առաջ պարզում կնճոռոտ հարցերը, ներկայացնում
իրերի գրութիւնը, և ժողովը վճիռներ էր կայացնում, իսկ տոհմա-
պետները կամ «աղսախկայներն» իրագործում էին:

Տոհմը ներկայացնում էր մի միաձույլ ամբողջութիւն: Ինչպէս որ նրա սեփականութիւնը, նրա հօտերն ու հողերը մի և անբաժան էին, այնպէս էլ տոհմի անդամները միաւորուած էին: Տոհմի ամեն մի անդամին հասած վնասը կամ վիրաւորանքը համարվում էր ընդհանուր տոհմի վնաս և ամբողջութիւնը վրէժ էր առնում իր ամեն մի անդամի փոխարէն, «Արեան վրէժը» կամ վէնդէտ-տան սուրբ էր և պարտադիր սկզբներում, յետոյ «արեան վրէժի» փոխարէն սկսեցին պահանջել նիւթական հատուցում:

Անհատը չունէր անկախ գոյութիւն. ամենքը զիտում էին նրան իբր լոկ ամբողջութեան մի մասս: Անհատն ինքն էլ չէր ղգում իր ինքնութեան գոյութիւնը. տոհմի համար նա ամենայն պատրաստականութեամբ զոհ էր բերում իրան: Հոռմի և Յունաստանի բազմաթիւ անձնութեան հերոսները ոչ այլ ինչ էին, եթէ ոչ այդպիսի տոհմերի անդամներ: Երբ տոհմական կազմը վերջնակա-

նապէս լուծեց, չքացան Օվրատիոսների, Լէօնիդասների և ուրիշ-
ների նման աճնագոհ հայրենասէրները, որոնց համար մահը խա-
ղալիք էր, եթէ դա պահանջում էր տոհմի շահը: Անհատը տոհմի
մի մասնիկն էր: Ալտրուիզմը տոհմի ներսում թաղաւորում էր:
Անհատի էգօրիզմը դեռ չէր ծնունդ առել:

Այդ նոյն տոհմական կազմն այսօր նկատու՞մ է Կարմրամորթ-
նեւրի, Դակօտանեւրի, Բատակուտնեւրի, Բուշմէնեւրի և այլ բազ-
մաթիւ վայրեւնի ու բարբարոս ցեղերի մէջ այս կամ այն չա-
փով: Համայն մարդկութիւնն անց է կացել հասարակական զար-
գացման այդ ստորին աստիճանով:

Գոյութեան կռիւը յմարդկանց ստիպել է ապրել տոհմական խմբերով, որպէսզի աւելի դիւրին լինի թէ ապրուստ ճարելը և թէ արտաքին թշնամիներէից պաշտպանիլը:

Պետութեան երեսար: Մարդկանց թիւը բնական ճանապարհով աճում է: Որքան մարդկային արդիւնագործութեան միջոցները կատարելագործւում են, որքան մարդկային աշխատանքն աւելի արդիւնատու է դառնում, այնքան աւելի հնարաւոր է դառնում մարդկանց մեծ խմբերի միասին ապրել: Ծնում է տոհմերի մեծութիւնը: Մարդկանց մեծ բազմութիւն այդ բարբարոս ժամանակներում չէր կարող ապրել միատեղ, որովհետեւ նրանց խաշնակներում չէր կարող ապրել միատեղ, որովհետեւ նոր սկսող երկրագործութիւնը, որսորդութիւնը և դեռ նոր սկսող երկրագործութիւնը պահանջում էին հսկայական տարածութիւններ: Սկզբնական տոհմից կամ գէնսից դուրս են գալիս, բաժանւում են բնական ճանապարհով աւելացած անդամները, և բնակութիւն են հաստատում մայր-գէնսի շրջակայքում:

Այդպիսով կազմվում է ցեղը կամ տրիբը: Ուրեմն՝ ցեղը մի և նոյն արմատից բղխած տոհմերի մի շարք է: Ամեն մի ցեղ ունենում է իր «որսատեղը», իր տէրրիտօրիան, որը բաժանվում է միև միև ցեղերի որսատեղերից մի լայն շերտ չէզոք տարածութիւնով, որը չէ պատկանում ոչ ոքի:

Նով, որը չէ պատկանում ոչ ոքի:
Յեղերը յաճախ միանում և կազմում են պաշարնողական և
յարձակողական զաշնակցութիւններ: Բարբարոս մարդկութեան
ստեղծած կառավարական ձեւերից ամենաբարձրն է ցեղերի այդ զաշ-
նակցութիւնը:

Թէ տոհմի, Թէ ցեղի և Թէ ցեղերի դաշնակցութեան մէջ

^{*}) *Stu*—Fusfel de Coulanges—«La cité antique». (Կայ հաւ
նուներէն Թարգմանութիւն):

Դրա հակառակը ևս տեղի է ունենում, որն ստիպած է լի-
ամբոխ, ազգատ մարդկանց մի բազմութիւն, որն ստիպւած է լի-
նում ծախել իր աշխատանքն ուրիշին՝ ապրուստ ճարելու համար։
Առաջանում են արիւստեղրատներ, զէմոսի և թէթերի կամ

պարլամենտների համաձայնութեան: Դրանք են մշակում օրէնքները, հաստատում է վեհապետը:

Երկրի գործադիր իշխանութիւնը կախած է վեհապետից: Նա է նշանակում կամ առանձին մինիստրներ, կամ մինիստրական կարինէտ:

Մինիստրները կամ առանձին-առանձին կամ նրանց ամբողջութիւնը (կաբինէտը) կարող են լինել պատասխանատու պարլամենտի առաջ կամ ոչ պատասխանատու:

Սահմանադրական միապետութեան մէջ ընտրութիւնները կարող են լինել ցէնզուտը կամ տուանց ցէնզի, ուղղակի կամ երկաստիճան, հաւասար կամ յոգնակի (ինչպէս այժմ Բէլգիայում):

Բոլոր սահմանադրական միապետութիւններն իրար նման չեն քաղաքական տեսակէտից: Նրանց սահմանադրութիւնները կարող են լինել աւստրիականի կամ պրուսականի նման յետադէմ, միլիտարիստական ու տեսական ոգով կազմած, բոլորակապի կամ խառնակապի նման կիսաբոլորականի կամ անգլիականի նման քիչ ուշատ դէմօկրատիական, ֆրանսիականի նման ցէնտրալիստ, և այլն:

Հին աշխարհը շատ լաւ էր ճանաչում անսահման միապետութիւնը, հանրապետութիւնը և օլիգարխիան, իսկ բառի բուն նշանակութիւնով սահմանադրական միապետութիւնը նրան անծանօթ էր: Սակայն դրա նման քաղաքական կազմ ունէր Հռոմը կայսրութեան կամ պրինցիպատի սկզբնական շրջանում—Օկտաւիանոսի և ուրիշների օրերում, երբ իմպերատորի կողքին կային սէնատն ու կոմիցիաները, որոնք բաւական սահմանափակում էին կայսրների կամբը:

զ) Հանրապետութիւն: Թէ անսահման և թէ սահմանադրական միապետութեան մէջ երկրի գեղը գտնուում է «արիւնով» ազնւական մի ընտանիքի կամ տոհմի ձեռքում, մեծ մասով ժառանգաբար: Այսօր Վիէնէն կայսրն է, վաղը կարող է նստել նրա որդին, միւս օրը նրա թոռը. նման է նա Դոն-Քիշոտ պապին, թէ ապիկարի մէկն է, կամ մի հանճար—դա միւսնոյն է. նա «ի ծնէ» կայսր է կամ թագաւոր:

Սակայն կապիտալիզմի և կոլտուրայի զարգացումը, առաջ քշելով երրորդ դասակարգին, դարձնելով նրան ամենազօր հասա-

րակութեան մէջ, մրցակից է դարձնում նրան ազնւականութեան: Բոլորժողովրդի յաղթահարում է և նախ սահման է դնում ազնւականութեան միահեծան պետին, յետոյ էլ կամ բոլորովին իրաւագուրդ մի թատրօնական իր է դարձրում (ինչպէս անգլիական թագաւորը), կամ հեռացնում նրան, ոչնչացնում ժառանգական միապետութիւնը, ներմուծում հանրապետութիւն *) (ինչպէս Ֆրանսիայում, Բրազիլիայում և այլն):

Ներկայ կապիտալիստական արդիւնադրժութիւնը և բոլորժողովրդի անհրաժեշտօրէն պահանջում են կամ սահմանադրական միապետութիւն կամ հանրապետութիւն: Որքան աւելի զարգանում է կապիտալիզմն ու իր հարազատ զաւակը—պրօլետարիատը, որքան աւելի դրա հետ միասին, դիտութիւններն ու կոլտուրան տարրանում են ժողովրդի ստորին խաւերում, այնքան աւելի պահանջ է դառնում հանրապետութիւնը:]

Թէ անցեալի և թէ ներկայի բոլոր հանրապետութիւնները, որքան էլ նրանք լինեն լայն ռամկավարական սկզբունքներով կազմւած,—գտնուում են բոլորժողովրդի (կամ նրանց փոխարինող ազնւականութեան ու պրոլետարիատի) ձեռքին:

*) Հանրապետութիւն կար և հին Յունաստանում, և Հռոմում, և միջին դարերում իտալական առեւտրական քաղաքներում, և Հանդէս քաղաքներում, և՛ Նիդէրլանդիայում. սակայն տարբեր են եղել այն դասակարգերը, որոնց շահերը պահանջել են հիմնել այդ հանրապետութիւնները: Աթէնքում, Սպարտայում, Թէբէքում, Հռոմում նախկին հաւասարասէր դէնսի, սկզբնական կոմմունիզմի օրերում կազմւած հնադէպ տիրող ժողովուրդն էր, որ յետոյ, մասնաւոր սեփականութեան երեւալու հետ միասին՝ դարձաւ մի տեղ արիստօկրատիա, միւս տեղ պատրիցիա և «չնչացրեց թագաւորների (rex, վասիլէս) իշխանութիւնը: Արիւնով ազնւական այդ դասակարգը դեռ չափազանց թաքմ յիշատակներ ունէր իր նախկին տոհմական կազմից—դեռ նրանց շահերը շատ ակներևօրէն պահանջում էին հանրապետութիւն: Սակայն դրանք այնպիսի հանրապետութիւններ էին, որոնց միակ տէրն ստրկատէր ազնւականութիւնն էր:

Միջին դարերում իտալական քաղաքներում, Հանդէսում և Նիդէրլանդիայում արեւմտեան Նիդէրլանդների նախնայներն էին—վաշխառուն, առեւտրական և համբարութեան խառը արհեստանոցատէրերը, որոնց ձեռքի տակ բանում էին տանեակ զարգարներ: Այդ դասակարգերի, այդ պրոլետարիատի (փողային ազնւականութեան) շահը ևս պահանջում էր չնեթարկել այս կամ այն ասպետին, դուքսին, բարոնին կամ քոնտէնդին (թագաւոր), այլ հիմնել սեփական հանրապետութիւն, որի մէջ տէրն իրանք լինէին:

Բուրժուազիայի և աղնականութեան մրցումը ներկայ դարաշրջանում առաջացնում է ժամանակակից հանրապետութիւնը, որի մէջ վարչական ղեկը գտնւում է բուրժուազիայի ձեռքին: Չը կայ ժառանգական միապետ. միապետութեան գլուխն ընտրւում է ժողովրդից: Ի հարկէ հանրապետութեան սահմանադրութիւնը ևս մի որոշ մեծութիւն չէ. նա ևս կարող է ունենալ տարրեր սկզբունքներ: Այնտեղ ևս կարող են լինել ցէնզաւոր կամ առանց ցէնզի ընտրութիւններ, ուղղակի կամ երկաստիճան ու եռաստիճան: Նրա ներքին վարչութիւնը ևս կարող է լինել պարլամէնտարիստական—երբ մինիստրների ամբողջութիւնը պատասխանատու է պարլամէնտի առաջ և պարտաւոր է հրաժարել, երբ չէ վայելում պարլամէնտի մեծամասնութեան վստահութիւնը. սակայն կարող է լինել և ոչ ամբողջապէս. պատասխանատու մինիստրութիւն, կամ դուալիստական կառավարութիւն: Հանրապետութեան նախագահը կարող է ունենալ այնպիսի իրաւունքներ, որ աւելի լինեն քան որ և է երկրի թագաւորի իրաւունքները (Ֆրանսիայի հանրապետութեան նախագահը շատ աւելի մեծ իրաւունքներ ունի, քան Անգլիայի թագաւորը) կամ այնքան նւաղ իրաւունք և նշանակութիւն վայելել, որքան մի հասարակ մինիստր (ինչպէս Չեխոսլոնիայում):

Բացի կառավարական այս գլխաւոր ձևերից՝ եղել են նաև ✓ օլիգարխիա—մի փոքրիկ խումբ մարդկանց գերիշխանութիւն: Կառավարութեան այդ ձևը նոյն միահեծանութիւնն է եղել, միայն ոչ մի, այլ մի քանի վեհապետներով:

Գոյութիւն է ունեցել նաև ✓ «տիրանիա», այսինքն մի տիրանի կառավարութիւն—երբ մի անձ կարողացել է, յաճախ իր տաղանդի և իր դասակարգի շնորհով՝ դառնալ անթագ թագաւոր մի պետութեան:

Սակայն կառավարական այս վերջին երկու ձևերը հնարաւոր են եղել հին ժամանակները կամ միջին դարերում, ներկայումս դրանք այլևս չը կան և անհնար են:

Դրանք են կառավարական գլխաւոր տեսակները կամ ձևերը: Կասկած չը կայ, որ աշխատաւոր ժողովրդի համար շատ աւելի ձեռնտու է, որ գոյութիւն ունենայ սահմանադրական միապետութիւն քան անսահման միահեծանութիւն, հանրապետութիւն—քան միապետութիւն:

Այդ այդպէս է ընդհանուր առմամբ: Սահմանադրական միապետութեան մէջ աշխատաւորներն աւելի շատ կարող են ձայն ունենալ, իրանց շահերը պաշտպանելու, իրանց ձայնը լսեցնելու հնար ունենալ, քան ժառանգական միահեծանութեան խեղդիչ ճանկերում: Հանրապետական կառավարութեան մէջ մասսաների, աշխատաւոր ընդհանրութեան ձայնը լսելի լինելու հաւանականութիւնն ու հնարն աւելի ևս մեծանում է:

Թէօրիայով այդպէս է, բայց երբ անցնում էք անողորմ իրականութեան, տեսնում էք, որ երբեմն կեանքն ուրիշ բան է ցոյց տալիս: Սահմանադրական կամ անսահման մօտարխիա և հանրապետութիւն հասկացողութիւնները քարացած մեծութիւններ չեն. նրանք կարող են այնքան տարբեր ձևեր ունենալ, այնքան տարբեր սկզբունքների վրայ յենել, որ յանկարծ պարզ երևայ, որ աշխատաւոր ժողովրդի համար սահմանադրական միապետութիւնն աւելի լաւ է, քան հանրապետութիւնը (այդպէս է այժմեան Ֆրանսիական հանրապետութեան և անգլիական սահմանադրական միապետութեան համեմատութիւնը): Կան սահմանադրական կոչւած միապետութիւններ, որոնց մէջ իւնկերական միլիտարիստական ոգին խեղդում է ամեն ինչ. այդպէս է Պրուսիան, այդպէս է Աւստրիան... Թէև կայ սահմանադրութիւն...

Ինչից է առաջանում այդ, ըստ երևոյթին, հիմնական սկզբունքին հակասող բնոյթը: ✓ Նրանից, որ կառավարական ձևերից դատ՝ կան նաև կառավարական սիստէմներ: Միայն ձևը չէ կառավարութեան էութիւնը բնորոշում, այլ նաև նրա սիստէմը: J w B!

Կառավարական սիստէմներ: Վերևում նկարագրւած կառավարական բոլոր ձևերը կարող են լինել երկու սիստէմի—կենտրոնացման և ապակենտրոնացման: ✓ Բացի միահեծան ինքնակալութիւնից, որի ժամանակ կայ մի վեհապետ և մի խումբ բարձրաստիճան բիւրօկրատներ, որոնք իրանց ձեռքն են առնում երկրի բոլոր գործերի ղեկը և վարում ամեն ինչ առանց որ և է պատասխանատուութեան,—բացի կառավարական այդ ձևից, որի ոգին ու էութիւնը կազմում է կենտրոնացումը,—մնացած երկու հիմնական ձևերն էլ—թէ սահմանադրական միապետութիւնը և թէ հանրապետութիւնը կարող են լինել կենտրոնական և ապակենտրոնական: V

Այնտեղ, ուր ժողովուրդը կամ գոնէ բուրժուազիան որոշ

սահմաններ չեն դրել միապետի կամքին, ուր մի մարդ համար-
ւում է տէր ու տիրական մի ամբողջ երկրի, «կապող ու արձա-
կող» այդ ժողովրդի բազմիկ—այդպիսի երկրում եթէ նոյն իսկ
լինեն ապակենտրոնացման զանազան փորձեր, դրանք երբէք չեն
հասցնի արմատական հետեւանքների, որովհետեւ միահեծան պե-
տութեան մէջ դրանք կը լինեն ժամանակակերպ, ոչ յարատեւ և վե-
հապետի ու նրան շրջապատող օլիգարխների կապրիզից, նրանց
կամայականութիւնից կախած: Մի փայլուն օրինակ է այդ բա-
նին ռուսական գէմստօի պատմութիւնը:

Որովհետեւ ներկայ աշխատութեան հետեւալ գլուխն ամբող-
ջապէս նւիրւած է լինելու կենտրոնացման և ապակենտրոնացման
խնդրին—այդ պատճառով մենք այդ երկու էական սխառնների
մասին խօսելը թողնում ենք և անցնում կառավարական մի այլ
սխառնի—պարլամենտարիզմին, որի մասին արդէն մի քանի խօսք
ասել ենք և դեռ գուցէ հետեւալ գլուխներումն էլ ստիպւած լի-
նենք յաճախ յիշել:

Պարլամենտարիստական կարող են լինել միայն սահմանա-
դրութիւն ունեցող երկրները: Անսահման միապետութիւնը երբէք
չէ կարող պարլամենտարիստական լինել:

Եթէ դատելու լինենք լոկ այդ բառի կազմութեան հիման
վրայ, պարլամենտարիստական պէտք է կոչենք ամեն մի երկիր,
որն ունի մի սահմանադրութիւն և մի կամ երկու պարլամենտ:
Սակայն այդպէս չէ իրականութիւնը: Պրուսիայի թագաւորու-
թիւնը և Գերմանիայի դաշնակցական կայսրութիւնը թէև սահ-
մանադրական են, թէև պարլամենտներ ունեն, սակայն պարլա-
մենտարիստական չեն, այլ դուալիստական: Պարլամենտարիստա-
կան է այն պետութիւնը, որի գործադիր իշխանութիւնը—մինիստ-
րութիւնը կամ մինիստրական կաբինէտը ճանաչուած է քաղաքա-
կանապէս պատասխանատու օրէնսդիր մարմնի կամ պարլամենտի
առջև և իրաւապէս պատասխանատու երկրի դատարանի առջև: Մեր
ասածը պարզաբանելու համար բերենք մի օրինակ:

Անգլիայում ընդհանուր ընտրողական իրաւունք դեռ ևս չը
կայ. դեռ ևս մի «սակ» կամ մի ցէնդ—ի հարկէ շատ չնչին ցէնդ,
դեռ գոյութիւն ունի այնտեղ: Ֆրանսիայում ընտրողական իրա-
ւունքն ընդհանուր է այդ մարդկանց համար. ընտրութիւններին
մասնակցելու իրաւունք ունի ամեն մի չափահաս ֆրանսիացի: Միակ

բացառութիւն կազմողները ոճրագործները, զինւորականները և
օրէնքով նախատեսւած մի քանի ուրիշ տեսակի անձերն են: Այդ եր-
կու երկրներում էլ տիրում է պարլամենտարիզմը: Ուրեմն՝ նա կապ-
ւած չէ ոչ ընդհանուր, ոչ էլ ցէնդաւոր ընտրութեան հետ: Բա-
ւական է որ մի երկրում ընտրովի պարլամենտ լինի, այնտեղ կա-
րող է լինել պարլամենտարիզմ, եթէ երկրի սահմանադրութիւնը
կազմւած է պարլամենտարիստական ոգով:

Անգլիայի թագաւորը (կամ Ֆրանսիայի նախագահը), դի-
տելով որ ժողովրդական ընտրութիւնները տեւել են, օրինակ, ա-
ւելի թւով տօրիններ կամ պահպանողականներ, իր մօտ է հրաւի-
րում այդ կուսակցութեան պարագլխին կամ գլխաւորներից մէկն
ու մէկին և նրան է յանձնում կազմել մինիստրութիւն կամ մի-
նիստրների կաբինէտ: Այդ լիղէրը (պարագլուխը) հրաւիրում է իր
կուսակցութեան մէջ աչքի ընկնող և վստահութիւն վայելող մի քանի
անձերի և նրանց է յանձնում այս կամ այն մինիստրական պաշտօնը
կամ պօստֆէլլը: Այդ մինիստրների ամբողջութիւնը կոչւում է կաբի-
նէտ. դա է երկրի գործադիր իշխանութիւնը կամ կառավարութիւնը:

Սկսւում է պարլամենտի գործունէութիւնը: Մինիստրներն
անում են առաջարկներ այս կամ այն վճիռն ընդունելու մասին:
Եթէ պարլամենտի մեծամասնութիւնն ընդունում է մինիստրու-
թեան արած առաջարկը,—շատ լաւ,—գործերն ընթանում են ի-
րանց ընական կարգով: Բայց եթադրենք, որ մինիստրութեան
արած մի առաջարկը չը ստացաւ պարլամենտի ձայների մեծա-
մասնութիւնը: Այդ դէպքում մինիստրութիւնը կարող է ասել, որ
իր համար այդ հարցը կարեւոր չէ—ինքը չէ պնդում: Պարլամեն-
տական կեանքը կրկին ընթանում է իր սովորական ձևով:

Սակայն մինիստրութիւններն առհասարակ խուսափում են
այնպիսի առաջարկներից, որոնք կարող են ձայների մեծամաս-
նութիւն չը ստանալ: Այդպիսի առաջարկները նրանք աշխատում
են դարթեցնել իրանց համակրող պատգամաւորների միջոցով:
Իսկ եթէ մինիստրութիւնը մի որ և է կարեւոր առաջարկ արեց
և պարլամենտի մեծամասնութիւնը դրա դէմ քվէարկեց, այն ժա-
մանակ կաբինէտը կամ ըրոր մինիստրները հրաժարական են տալիս:

Կարող է պատահել, որ մինիստրութիւնն ստիպւի հրաժարա-
կան տալ և մի այլ դէպքում: Ենթադրենք, որ մի պատգամաւոր
հարցապնդում է անում պարլամենտում, օրինակ, ծովային կամ

ներքին դործերի մինիստրի կամ նրա նշանակած պաշտօնեայի արած որ և է կարևոր քայլի մասին. քննադատում, յարձակում է նրա վրայ և այնպիսի մի բանաձև է առաջարկում քաղաքականության, որից ըդիսում է անվստահութիւն դէպի այս կամ այն մինիստրը: Եթէ այդ բանաձևն անց կացաւ ձայների մեծամասնութեամբ, դա նշանակում է, որ մինիստրութիւնը չէ վայելում պարլամէնտի վստահութիւնը և կարինէտն ստիպւած է իր հրաժարականը տալ թագաւորին կամ նախագահին:

Այդպիսի հրաժարականներն առ հասարակ ընդունում են և թագաւորը կամ նախագահը հրաւիրում է այժմ ոչ թէ պահպանողականներին (տօրիններին), այլ առաջադիմականների (վիգերի) լիզէրներին մէկին և յանձնում նրան նոր կարինէտ կազմելու դործը:

Սակայն անգլիական թագաւորը կարող է չընդունել կարինէտի հրաժարականը և արձակել կամ լուծել եղած պարլամէնտը՝ յայտարարելով, որ այդ պատգամաւորներն այլ ևս չեն համապատասխանում ընտրողների—ազգի կամ ժողովրդի ցանկութիւններին: Լուծւում է հինը և նշանակւում են նոր ընտրութիւններ: Եթէ դրանք տւին կրկին առաջադիմական մեծամասնութիւն, որն անվստահութեան քաւ տւեց մինիստրութեան, թագաւորը կարող է կամ հնազանդւել և հրաժարեցնել կարինէտը կամ երկրորդ անգամ արձակել ու նոր ընտրութիւններ նշանակել. եթէ այդ անգամ էլ ազգի ներկայացուցիչները նոյն կարծիքին եղան՝ վեհապետն անպայման պիտի խոնարհւի: Սակայն չափազանց հազւագիւտ է, որ թագաւորն Անգլիայում լուծէ պարլամէնտը ոչ միայն երկու անգամ, այլ նոյն իսկ մի անգամ:

Ահա պարլամէնտարիզմի էութիւնը:

Այդպէս չէ սակայն Պրուսիայում կամ Գերմանիայում: Պրուսիայի թագաւորը, այսինքն Գերմանիայի կայսրը նշանակում է մի մինիստր-նախագահ, որ կոչւում է կանցլէր. սա կայսրի հաւանութիւնով հրաւիրում է մինիստրներ: Պրուսական լանդտագը կամ գերմանական Բայնստագը կարող են տասն անգամ անվստահութեան քաւ տալ մինիստրներից մէկին կամ ամբողջ կարինէտին, մերժել կարինէտի առաջարկներից մի քանիսը—նոյն իսկ շատ կարևորները,—մինիստրութիւնը չէ հրաժարւում: Այդ երկրներում մինիստրների հրաժարւելը կախւած է կայսրի կամ թա-

գաւորի կամքից: Իսկ այդ նշանակում է, որ նրանք պատասխանատու են ոչ թէ ազգի ներկայացուցիչների կամ պարլամէնտի առջև, այլ միայն թագաւորի կամ կայսրի առջև: Կառավարական այս եղանակն է, որ կոչւում է գոալիստական:

Ինչ կասկած, որ կառավարական բոլոր ձևերից ամենագերադասը հանրապետութիւնն է, մի հանրապետութիւն, որի մէջ լինի ընդհանուր, ուղղակի, հաւասար, զաղանի և համեմատական ձայնատուութիւն: Դա է պահանջում ամեն տեղ ժողովրդի հսկայական մեծամասնութիւնը կազմող աշխատաւոր դասակարգերի շահը. ընտրական և կառավարական այդ ձևն է, որ երկրի գերիշխանութիւնը տալիս է ամբողջ ժողովրդի, մասնաւորապէս նրա մեծամասնութիւնը կազմող աշխատաւոր «ղէմոսի» ձեռքը: Եթէ աշխատաւոր հսկայական մեծամասնութիւնը կուլտուրապէս բարձր է կանգնած և իր սեփական շահերի գիտակցութեանը հասած է, նա կընտրէ իր մարդկանց, իր իղէօլօգներին, իր շահերը պաշտպանողներին և երկրի պարլամէնտը կազմւած կը լինի իսկական պանոգներին և երկրի պարլամէնտը կազմւած անձերից: Իսկ եթէ այդ աշղէմօկրատիական ոգով տոգորւած անձերից: Իսկ եթէ այդ աշխատաւոր ու կեղեքող մեծամասնութիւնը դեռ դասակարգային գիտակցութեան չէ հասած, դեռ բաւարար չափով զարգացած չէ, նա կընտրէ բուրժուաների, պօլիտիկան ու ճարպիկ շարժատանների:

Երբ բոլոր սօցիալիստական կուսակցութիւնները—թէ ս.դ., թէ ս.ռ., թէ դաշնակցական—պահանջում են ուսմկավարական հանրապետութիւն, նրանք այդ բառերի տակ անպայման ենթադրում են՝ պարլամէնտարական սիստէմը—մինիստրների կարինէտ և խմբական ու անհատական պատասխանատուութիւն դէմօկրատիական պարլամէնտի և դատարանի առջև:

Սակայն «հասարակական պայմանների փոփոխւելով՝ փոփոխւում են նաև քաղաքական իղէալները: Չը կայ պետական կազմի մի այնպիսի ձև, որը լինէր բացարձակ ամենալաւը բոլոր պայմաններում» *):

Այսպէս՝ մի ոմն Բ. Բադին, մի սօցիալ-դէմօկրատ, «Мо-

*) К. Каутский—«Республика и соц. дем. во Франции» ուսերէն հրատարակութեան յառաջաբանը—2-րդ երես:

лотъ» ընկերութեան ձեռքով հրատարակել է մի փոքրիկ բրոշյուր — «Государственное устройство во Франціи» («Պետական կազմը Ֆրանսիայում»), որի մէջ երկինք է հանում ֆրանսիական ներկայ հանրապետութիւնը, ոգևորւում է այդ բուրժուական-բիւրօկրատիական կազմով... Նոյնն արին և «հայ սօցիալ-դէմօկրատ» կոչւած խմբակի լիդէրները, նրանց իդէօլօգները: Նրանք պնդեցին հայ մամուլի մէջ, որ Ֆրանսիան բիւրօկրատիական երկիր չէ, որովհետև այնտեղ պարլամէնտարիզմ կայ... Եւ այդ բոլորը նրանք պնդում էին յանուն սօցիալիզմի, յանուն Մարքսի բազմաշարժար թէօրիայի: Այն ինչ ուսուցիչներն այլ բան են պնդում: «Այդ բիւրօկրատիական-միլիտարիստական, բանկիրների ձեռքով կառավարող հանրապետութեանը ես հակադրում եմ 1793 թվի դէմօկրատիական հանրապետութիւնը», ասում է Կառլեկին (տես ծանօթութեան մէջ յիշւած դիրքը, 1 երես):

✓ Երբ դաշնակցականները, դուրս գալով ս.-դէմօկրատիական շարժումից, «դէմօկրատիական հանրապետութիւն» բառերին աւելացնում են «Ֆէդէրատիվ» խօսքն էլ, կովկասեան ս.-դէմօկրատ կոչւած անձերը փրփրում, կատաղում են և հայհոյում դաշնակցականներին ու նրանց ֆէդէրատիվ սկզբունքը—կրկին յանուն մարքսիզմի:

Այս դէպքում էլ նրանք նոյնքան ողբալի հակասութեան մէջ են իրանց վարդապետութեան ներկայ արտայայտիչի—Կառլեկու հետ, որքան ֆրանսիական հանրապետութեան գնահատման խնդրում:

Վէճի գլխաւոր առարկան ս.-դէմօկրատների և դաշնակցականների մէջ (քաղաքական պահանջների խնդրում) կենտրոնացման և ապակենտրոնացման հարցն է, մանաւանդ դրանց աստիճանը:

Մենք արդէն ասացինք, որ Ֆրանսիայում կայ հանրապետութիւն, կայ քառանգամ ընդհանուր ընտրողական իրաւունք, կայ պարլամէնտարիզմ և այլն, և այլն. սակայն Կառլեկին կծու կերպով յարձակւում է այդ կազմի վրայ, միլիտարիստական և բիւրօկրատիական է անւանում նրան, հակառակ կովկասեան սօց. դէմօկրատներից շատերի:

Ի՞նչով բացատրել այդ բանը: Միակ բացատրութիւնը կենտրոնացման և ապակենտրոնացման սկզբունքների մէջն է: Կառլեկ-

կին համեմատում է ֆրանսիական ներկայ հանրապետութիւնը 1793-ի հանրապետութեան հետ: Իսկ այդ երկուսի միակ խոշոր տարբերութիւնը ոչ թէ հարկային կամ այլ խնդիրների մէջն է, այլ կենտրոնացման և ապակենտրոնացման սկզբունքներում:

Անցնենք այժմ կառավարչական այդ երկու սխառեմներին:

Գ Լ ՈՒ Խ Բ.

ԿԵՆՏՐՕՆԱՑՈՒՄ ԵՒ ԱՊԱԿԵՆՏՐՕՆԱՑՈՒՄ

Կենտրոնացում—նրա բնորոշումը և նկարագրութիւնը: Տեսակները (օրէնսդրական, վարչական և դատական): Ռուսաստան և Ֆրանսիա իբր կենտրոնացման օրինակներ: Հիմքեր: Կամայականութիւն և բիւրօկրատիզմ:—Ապակենտրոնացում. բնորոշում և նկարագրութիւն: Տեսակները: Ինչո՞ւ է նա անհրաժեշտ: Այդ երկու սկզբունքներն իրականութեան մէջ: Կրկնակի շարժում:

Ինչ ձևի կառավարութիւն էլ կողքէ վերցրէք,—միապետութիւն թէ հանրապետութիւն,—նա կարող է լինել կենտրոնական կամ ապակենտրոնական: Միայն անսահման միահեծանութիւնն է, որ սկզբունքով արդէն իսկ կենտրոնական պէտք է լինի: Սակայն որ շուտով մենք կը տեսնենք (Ռուսաստանի մասին խօսելիս), որ միահեծանութիւնն անգամ ստիպւած է զգում իրան ընդունել ապակենտրոնացման սկզբունքը՝ ի հարկէ խղճուկ չսփրկով:

Ժամանակակից պետութիւնն ունի երեք էական ֆունկցիաներ—օրէնսդրական, վարչական և դատական: Այդ երեք գլխաւոր պարտականութիւնները թէ միասին և թէ ջոկ-ջոկ պետութիւնը կարող է իրագործել կամ կենտրոնացման կամ ապակենտրոնացման սխառեմով: Կան պետութիւններ, որոնց մէջ այդ կենտրոնացման սխառեմը են (Ռուսաստան, Ֆրանսիա), կան երեք ձևերն էլ կենտրոնացած են (Ռուսաստան, Ֆրանսիա), կան երեք ձևերն էլ կենտրոնացած է օրէնսդրութիւնը, իսկ դատավարութիւնը և վարչութիւնն ապակենտրոնացած են (Անգլիա, մասամբ Բաւարիա, Բէլգիա և այլն): Սակայն կան և երրորդ տեսակի պետութիւններ, որոնց մէջ ապակենտրոնացած է թէ օրէնսդրութիւնը, թէ դատավարութիւնը և թէ վարչութիւնը (Չեխոսլովակիա, Բրազիլիա, Մէքսիքա, Միացեալ-Նահանգներ, Գերմանական կայսրութիւն և այլն):

Լիակատար կենտրոնացման սխառէմ ունեցող պետութեան մէջ կայ մի կենտրոնական իշխանութիւն, որից բոլորում է և օրէնսդրութիւնը, և՛ դատաւարութիւնը, և՛ վարչութիւնը: Այդ կենտրոնական իշխանութիւնը միահեծանութեան երկիրներում ինքնակալն է, սահմանադրական միապետութեան մէջ թագաւորը, նրա նշանակած մինիստրները և պարլամէնտը, իսկ հանրապետութեան մէջ նախագահը, պարլամէնտը և մինիստրները:

Օրէնսդրական կենտրոնացման դէպքում երկրի բոլոր օրէնքները—համապետական, ընդհանուր, տեղական թէ մասնաւոր բնոյթ ունեցող—սահմանում է մի կենտրոնական պարլամէնտ կամ մի անհատից նշանակած անձերի խմբակ: Այդ օրէնքները պարտադիր են երկրի մի ծայրից մինչև միւսը, թէկուզ այդ երկրում լինեն բազմաթիւ ազգեր, տարբեր կուլտուրաներով, տարբեր պատմական ու ժառանգական ընդթիւներով, տարբեր տէմպերամէնտներով ու զարգացումով: Օրէնքը մէկ է և պարտադիր բոլոր տեսակ հարցերում—քաղաքական թէ քաղաքացիական, պատժական թէ ժառանգութեան, ամուսնական թէ այլ խնդիրներում:

Եթէ մի երկրում տիրում է դատաւարական կենտրոնացում, դատաւորները նշանակւում են կենտրոնից—իբր պաշտօնեաներ (բիւրօկրատներ)—սկսած ամենախոնարհներից մինչև ամենաբարձրերը: Դրանց կտրած դատերի դէմ կարելի է վճռաբեկ գանգատներ տալ ստորից սկսած դէպի միջին, բարձր ու բարձրագոյն ատեանները—մինչև կենտրոնական համապետական դատարանը: Եւ կենտրոնական դատարանը յայտնում է իր վերջնական կարծիքը բոլոր դատերի մասին կամ բեկանում է եղած վճիռները՝ համաձայն մի և անխախտ օրէնքների...

Վարչական կենտրոնացման սխառէմի ժամանակ կայ միայն կառավարող մի օրգան—մինիստրը. միւս բոլոր օրգանները հանդիսանում են նրա օգնականները, նրա ենթարկեալները: Օրէնքն անմիջապէս և միայն նրան է դիմում: Նրան է յանձնում օրէնքի գործադրութիւնը *):

Վարչական այդպիսի սխառէմի մէջ ինստանցիաներն իսկապէս չքանում են, նրանք թէև անունով գոյութիւն ունեն, բայց

ոչ այլ ինչն են, եթէ ոչ մինիստրից (կենտրոնից) նշանակւած պաշտօնեաներ (բիւրօկրատներ): Մինիստրն է նշանակում, օրինակ, նահանգապետների կամ գաւառապետների և նրանց յանձնում որոշ գործեր: Սակայն մինիստրը կարող է չըստպանել, որ գործերը կանոնաւորապէս անցնեն բոլոր ինստանցիաներով և իրան հասնեն. նա կարող է միջամտել և իր ուզած վճիռը կամ որոշումը թելադրել: Նա կարող է ինքը վճռել նահանգապետին կամ գաւառապետներին ընկած գործը, փոփոխել նրանց արած կարգադրութիւնները կամ սուած վճիռը:

Բնականաբար այդ սխառէմի ժամանակ խօսք անգամ չէ կարող լինել ստորին և միջին օրգանների իրաւասութեան պարտադիր և օրինական սահմանների մասին: Եթէ, օրինակ, նահանգապետներն տուէր վերջնականապէս այս ինչ գործերը լուծելու և կարգադրելու իրաւունք, և մինիստրն այլևս իրաւունք չունենար նրա դրած վճիռը փոխելու, այն ժամանակ «կենտրոնացման սխառէմը խախտւած կըլինէր և մինիստրը, ամենաշատը, կը լինէր մի վերահսկող օրգան» (Շպրինգեր):

Ներկայումս կենտրոնացման կլասիք երկրներն են Ֆրանսիան և Ռուսաստանը: Համառօտակի նկարագրենք այդ երկու երկրներում տիրող պետական մեքենան, որպէսզի պարզ երևայ, թէ ինչպէս է գործում կենտրոնացած պետական մեքենան:

Սկսենք Ռուսաստանից, որովհետեւ դա մերն է, մեզ աւելի ծանօթ. դրա ինչ լինելը մեր կաշու վրայ ենք զգացել:

Ռուսական կայսրը դիտւում է թէ քաղաքական, թէ վարչական, թէ կրօնական պետ—տէր ու տիրական իր երկրի: Նա է երկրի միահեծան տէրը, բոլոր գործերի ու նաւաստօրմի հրամանատարը, պետութեան գերագոյն դատաւորը, միակ ու անփոխելի օրէնսդիրը, ուստի ազգի և եկեղեցու ծայրագոյն պետը:

Ռուսական բոլոր օրէնքները հրատարակւում են կայսրի անունով: Կեանքի բոլոր մասերի վերաբերմամբ բարձրագոյն հրանունները դիտւում են իբր օրէնքներ, որոնց խախտել կարող է միայն ինքնակալը մի ուրիշ բարձրագոյն հրամանով:

Կայսրը նշանակում է մարզիկ, որոնք հաւաքւած կազմում են պետական խորհուրդը: Այդ նշանակովի հիմնարկութիւնը մշակում է օրէնքների նախագծեր, որոնք երբեք օրէնք չեն դառնայ,

*) R. Springer «Der Kampf der Osterreichischen Nationen um den Staat» Բ. մաս § 28—«կենտրոնացում և ապակենտրոնացում»:

զինւորական, ֆինանսների, երկրագործութեան և պետական գոյքերի, պալատական, հաղորդակցութեան ուղիների և այլն) և նրանց է յանձնում իր պարտականութիւնների զանազան մասերը:

Երկրի բոլոր գործերի միակ պատասխանատուն կայսրն է. նա պատասխանատու է միայն Աստուծու առջև, որովհետև նա թագաւոր-կայսր է «կամօքն Աստուծոյ»: Մինիստրները, լինելով լիակատար տէր իրանց մասերի, պատասխանատու են միայն կայսրի առջև: Նրանց ոչ ոք չէ կարող նշանակել ու հրաժարեցնել, դատի ենթարկել կամ վարձատրել—ոչ ոք, բացի ինքնակալ կայսրից:

Մինիստրները պէտք է գործադրեն պետական խորհրդի մշակած ու կայսերահաստատ օրէնքները: Բայց նրանք, բացի այդ օրէնքներից, անձամբ զեկուցումներ են տալիս կայսրին իրանց գործերի մասին և յաճախ, շատ յաճախ առաջարկում են զանազան ժամանակաւոր կանոնների նախագծեր, որոնք կայսրը հաստատում է և որոնք, առանց Պետական խորհրդի, դառնում են ժամանակաւոր օրէնքներ երկրի համար: Յաճախ այդպիսի ժամանակաւոր օրէնքներն այնքան են բազմանում ու այնպիսի հակասական ոգի են կրում իսկական օրէնքների հանդէպ, որ վերջիններս կարծես դադարում են գոյութիւն ունենալուց և ամբողջ երկիրն ընկնում է այդ «ժամանակաւոր» կոչւած կանոնների վարչական ճնշիչ լծի տակ:

Երբեմն, կայսրը արտակարգ կարեւոր գործերի համար խորհրդակցութեան է հրաւիրում մինիստրներին իր կամ իր նշանակած մէկի նախագահութեամբ. դա կոչւում է Մինիստրների խորհուրդ:

Մինիստրները գործում են ջոկ-ջոկ, իրանց զիւանների, օգնականների և իրանց նշանակած պաշտօնեաների ամբողջ բանակի գլուխն անցած: Երբ պատահում են այնպիսի գործեր, որոնք վերաբերում են մի քանի մինիստրութիւնների իրաւասութեան, այն ժամանակ մինիստրները հաւաքւում են միասին, կազմում մինիստրների Կօմիտէտ և վճռում այդ տեսակ խնդիրները: Ի միջի այլոց՝ այդ Կօմիտէտին էր պատկանում առաջ «վիսասակար ուղղութիւն» ունեցող թերթերի փակումը: Այժմ այլ ևս այդ Կօմիտէտին զլիսացաւանք պատճառելու կարիք չը կայ թերթեր փակելու համար. օրէնք է հրատարակւած, որ թերթերը կարող են պատ-

ժրել կամ փակել միայն դատական ճանապարհով, սակայն երբ զինւորական գրութիւն է, զենահանգապետն իրաւունք ունի առանց դատի փակել ամեն մի թերթ «մինչև զինւորական գրութեան վերացումը»: Բայց որովհետև զինւորական գրութիւնը տարածւած է կայսրութեան համարեալ բոլոր մասերում, և այն էլ անորոշ ժամանակով, այդ պատճառով օրէնքը չքացել է, տիրում է «ժամանակաւոր կանոնը»:

Ինչպէս որ մինիստրը պատասխանատու է միայն կայսրի առջև և դատի կարող է ենթարկւել միայն կայսրի ձեռքով, այնպէս էլ մինիստրի նշանակած բոլոր պաշտօնեաները պատասխանատու են իրանց անմիջական մեծաւորների առջև և դատի կարող են ենթարկւել միայն այն ժամանակ, երբ մեծաւորը համաձայնեալ է Դատարանն առանց մեծաւորի այդ համաձայնութեան՝ չէ կարող պատասխանատուութեան կոչել որ և է պաշտօնեայի: Իսկ դա նշանակում է պատասխանատուութեան կատարեալ բացակայութիւն: Այդ չարիքից առաջացած դժոխքն ամենքին յայտնի է: Ո՛րքան ապօրինի գործեր են կատարւում, որ մարդիկ աչքով տեսնում են, բայց կամ վախենում են բողոքելուց, կամ աւելորդ են համարում, որովհետև գիտեն, որ բիւրօկրատիական դասն իր անդամներին պաշտպանում է...

Մինիստրից յետոյ վարչական սանդուխքով ներքև են իջնում նահանգապետներ, գաւառապետներ, գաւառամասերի պրիստաւներ և այլն: Բացի դրանից՝ կան նաև փոխարքաներ, գենե-րալ-նահանգապետներ և այլն:

Այս բոլորը նշանակովի պաշտօնեաներ են, որոնք կախւած են կամ մինիստրի կամ կայսրի կամքից: Մինիստրը կարող է առանց վայրկեան միջամտել նահանգապետների, գաւառապետների ուրիշ «իշխանութիւնների» գործառնութեան մէջ, ստիպել, որ այսինչ ձեռով լուծեն այս ինչ խնդիրները, ինքն անել իր ուղած կարգադրութիւնները: Մի խօսքով, նա ինքնակալ է իր մինիստրութեան մէջ և իր ինքնակալութիւնը կարող է խախտել միայն կայսրը...

Ահա Ռուսաստանում օրէնսդրական, դատական և վարչական սխաւէմի համառօտ և խիստ թերի պատկերը:

Ինչպէս տեսնում ենք, ամենայն ինչ ըզխում է Պետերբուրգից և ամենայն ինչ հոսում է դէպի Պետերբուրգ հսկայական կայսրութեան բոլոր ծայրերից: Ոչ մի երևոյթ չէ կա-

բող իրաւապէս տեղի ունենալ առանց Պետերբուրգի մարզիկ մը տաժոյում են կենտրոնի հրամանով, ծիֆազում ու տխրում են այն տեղի մատի շարժման համաձայն:

Ռուսաստան—կը նշանակէ Պետերբուրգ և նրանից նշանակւած տասնեակ հազարներով պաշտօնեաները: «Ռուսաստանի բաղդը վարում են 40,000 ստոյ-հաշարիկներն», ասել է Նիկօլայ 1-ին կայսրը: Եւ դա ճշմարիտ է, դրանք կարող են և՛ աջ ծռել, և՛ ձախ ուսական բաղդի անիւը... սակայն դրանք ծռում են միշտ դէպի կործանում, դէպի իրանց շահը, ծծելով ժողովրդի բոլոր կենսունակութիւնները, որդի նման կրծելով ու նեխեցնելով ժողովրդական տնտեսութիւնը, կամազուրկ անելով ազգերի բոլոր ինքնուրոյն ուժերը...

Սակայն դեռ մի կողմ թողնենք կենտրոնացման արտադրած պտուղները, նրա փրանները, դեռ անցնենք մի այլ ձևի կենտրոնացման, որի մէջ «կամօրն Աստուծոյ» թագաւոր կամ կայսր չը կայ, այլ կայ ժողովրդապետութիւն: Անցնենք Ֆրանսիա:

Ֆրանսիական հանրապետութեան մէջ ժողովուրդն ինքը համարւում է իր գերիշխանը. նա է սահմանում իր բոլոր օրէնքները: Բայց որովհետեւ անհնար է 39 միլիօն ազգաբնակչութեան բոլոր 21 տարեկան այր մարդկանց միատեղ հաւաքել և ընդհանուր ազգի համար օրէնքներ մշակել, այդ պատճառով երկրի օրէնքների մշակութիւնը յանձնւած է մի կենտրոնական օրէնսդիր իշխանութեան, բաղկացած երկու մասից—շամբրից և սէնատից:

Այդ երկու պարլամէնտներն էլ ընտրովի են: Ֆրանսիայում գոյութիւն ունի ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի և գաղտնի ընտրութիւն: Ընտրող է համարւում ամեն մի ֆրանսիացի տղամարդ, որ հասել է 21 տարեկի, իսկ ընտրւելու իրաւունք է վայելում ամեն մի 25 տարեկան:

Հարիւր հազար մարդուց ընտրւում է մի պատգամաւոր: Այդ բոլոր ընտրւածները *) միանում և կազմում են «շամբրը», որ համապատասխանում է անգլիական Ստորին Պարլամէնտին կամ Համայնքների ժողովին: Շամբրի անդամներն ընտրւում են

*) 1902 թւի ընտրութիւնները տւին 591 պատգամաւոր: (Տես «VIII le'gislation—Nos de'pute's».

4 տարով և այդ ժամանակամիջոցը կոչւում է «օրէնսդրական շրջան»: Այժմ եղած շամբրը 9-րդ օրէնսդրական շրջանի կազմն է:

Մենք շատ հեռու դնացած կը լինէինք, եթէ սկսէինք մանրամասն քննութեան ենթարկել ֆրանսիական «դէմօկրատիական հանրապետութեան» ընտրական սխառեմի բոլոր թերութիւնները. մենք այդ չենք անի:

Օրէնսդիր իշխանութեան երկրորդ մարմինը սէնատն է: Նրա անդամները—սէնատորները ևս ընտրւում են, միայն ոչ ուղղակի, այլ երկաստիճան սխառեմով: Ամեն մի դէպարտամէնտ (նահանգ) կազմում է իր նահանգական ժողովը, որի մէջ մտնում են նահանգի ընտրած բոլոր պատգամաւորները շամբրի համար, են նահանգի ընտրած բոլոր պատգամաւորները շամբրից ու տեղական և շրջանային բոլոր հաստատութիւնների կողմից ուղարկւած անձերը: Որովհետեւ այդ պատգամաւորներն ու տեղական հաստատութիւնների պաշտօնեաներն ընտրւում են ժողովրդից և որովհետեւ այդ մարդիկն էլ հաւաքւում և ընտրւում են սէնատորներ, ուրեմն վերջիններիս ընտրութիւնը կատարւում է երկաստիճան եղանակով: (Эсменъ-«Основн. Нач. Гос. Права» т. II):

Սէնատորներն ընտրւում են 9 տարով: Սէնատը լինելու է առնւազը 40 տարեկան: 3 տարին մի անգամ սէնատի ¹/₃ մասը հեռանում է պաշտօնից և նոր ընտրութիւններ են տեղի ունենում:

Սէնատը համապատասխանում է անգլիական «Լօրդերի ժողովին» կամ Վերին պարլամէնտին: Սակայն Անգլիայում այդ հիմնարկութիւնը հանդիսանում է իբր ֆնացորդ հնութեան—տնգիւհան հզօր ազնւական դասակարգի շահերը պաշտպանող մի մարմին, որ այժմ արդէն անախրօնիղմ է դառել և որի դէմ արմատամիջ, որ այժմ արդէն անախրօնիղմ է դառել և որի դէմ արմատամիջ կան ու ազատամիտ տարրերն արդէն կռիւ են յայտարարել: Իսկ Ֆրանսիայում սէնատը խոշոր բուրժուազիայի ստեղծագործութիւնն է: Նրա երկաստիճան ընտրութիւնները, կանդիդատների 40 տարեկան հասակը, 9 տարւայ ժամանակաշրջանը աշխատաւոր ժողովրդի շահերի իսկական պաշտպանների համար չափազանց դժւարամատչելի դարձնելուց զատ, ազատում են սէնատորներին տիրող արմատական հոսանքների, ազգի մեծամասնութեան կարծիքների ազդեցութիւնից:

Սէնատը բուրժուազիայի կողմից ծառայում է իբր սանձ, իբր արգելադիր շամբրի համար, որի մէջ աշխատաւոր մասնակիւնն անկի ներկայացուցիչներ կարող են ունենալ, որովհետեւ

ընտրութիւններն ուղղակի են, և իրանց պատգամաւորների վերայ աւելի մեծ ազդեցութիւն կարող են գործել, որովհետեւ ընտրական միջոցը համեմատաբար կարճ է—լոկ 4 տարի:

Ամեն մի օրինադիւծ կարող է ըզլիւել կամ առանձին պատգամաւորներից, կամ նրանց որ և է խմբակցութիւնից, կամ որ և է միւսիստրից և կամ հանրապետութեան նախագահից:

Օրինադիւծերը նախ և առաջ ենթարկուում են շամբրի քննութեանը: Եթէ շամբրն ընդունում է այս կամ այն օրինադիւծը, իսկոյն նա տարւում է սէնատ: Ոչ մի օրինադիւծ չէ դառնում օրէնք, եթէ նա չէ քէշարկւած և չէ ընդունւած շամբրի ու սէնատի կողմից «մի և նոյն բառերով ու բանաձևերով» *): Եթէ սէնատը համաձայն չէ շամբրում ընդունւածի հետ, կատարում է իր կրճատումները, յաւելումները կամ փոփոխութիւնները և նորից յետ ուղարկում շամբրին:

Երբ երկու «պալատներն» ընդունում են որ և է օրէնք, նա իսկոյն ուղարկւում է հանրապետութեան նախագահին, որը, եթէ համաձայն չէ, կարող է յետ ուղարկել շամբրին իր պատճառաբանւած փոփոխութիւնով: Եթէ շամբրն ու սէնատն ընդունեցին կամ չընդունեցին նրա ներմուծութիւնները, նորից ուղարկւում են նախագահին և նա պարտաւոր է որոշ ժամանակամիջոցում հրատարակել այդ օրէնքը:

Ուրեմն՝ նախագահն, իսկապէս ասած, օրէնսդրական գործում ոչ մի առանձին տեղ չունի. նա հանգիստանում է իբր գործադիր իշխանութեան կամ երկրի կառավարութեան գլուխ, խորհրդակցական ձայնով օրէնսդիր մարմինների մէջ:

Անցնենք այժմ վարչական սխտէմին, մի կողմ թողնելով դատավարական միջանիւղը, որովհետեւ Ֆրանսիայում դատարաններն էլ ենթակայ են նոյն կենտրոնացման սխտէմին, ինչ որ Ռուսաստանում:

Ֆրանսիական երկու պարլամէնտները միացած, կազմում են «Լգգային ժողով», որը կարող է փոփոխութեան ենթարկել Ֆրանսիական սահմանադրութիւնը: Այդ Ազգային ժողովն է ընտրում հանրապետութեան նախագահ 7 տարի ժամանակով **):

*) *Seu La Constitution française*

**) Эсменъ, т. II

Հանրապետութեան նախագահը երկրի բարձրագոյն վարիչն է: Վարչական միւս բոլոր գործակալներն ու պաշտօնեաները կառավարում են նրա անմիջական կամ միջական յանձնարարութեամբ: Սակայն նա կառավարում է ոչ միայն ուրիշների միջոցով, այլ երբեմն անմիջապէս անձամբ, իր սեփական «հրամաններով» (*de crets*):

Նախագահը շամբրի տիրող կուսակցութեան պարագլուխներից մէկին կամ միւսին յանձնում է կազմել միւսիստրութիւն կամ կարինէտ: Ամեն մի միւսիստր մի ղէպարտամէնտի կամ գործերի մի շրջանի գլուխ է: Ֆրանսիայում միւսիստրութիւնները 10 հատ են. արտաքին գործերի, ներքին գործերի, արդարադատութեան և պաշտամունքների, ֆինանսների, պատերազմական կամ զինւորական, ծովային, ժողովրդական կրթութեան և գեղարվեստի, հասարակական աշխատանքների, երկրագործութեան, վաճառականութեան, արդիւնագործութեան և գաղութների:

Միւսիստրներն ունեն անմիջական օգնականներ, որոնք ոչ մի վճիռ կայացնելու սեփական իրաւունք չունեն: Այդ օգնականների ժողովը կազմում է միւսիստրական ղէպարտամէնտների կենտրոնական ժողովը: Իսկապէս այդ «օգնական», «քարտուղար» կոչւած պաշտօնեաներն են, որ մնայուն ու յարատեւ բիւրօկրատներ են, աչքի առաջ ունենալով Ֆրանսիայում տիրող միւսիստրական յաճախակի ճգնաժամերն ու կարինէտների փոփոխութիւնները:

Միւսիստրներն են նշանակում իրանց բաժնի պաշտօնեաներին և նրանց արձակում: Նրանք պատասխանատու են պարլամէնտի առջև ոչ միայն իրանց սեփական գործողութիւնների համար, այլ նաև իրանց բոլոր պաշտօնեաների փոխարէն: Ամեն մի պատգամաւոր իրաւունք ունի շամբրում հարցապնդումներ անելու միւսիստրի կամ նրա ստորադրեալների այս կամ այն վարմունքի, այս կամ այն ապօրինի քայլի համար: Միւսիստրը պարտաւոր է պատասխանել եթէ շամբրը գտնում է այդ բացառաւոր է պատասխանել եթէ շամբրը գտնում է այդ բացառաւորութիւնը բաւարար, վստահութեան քէ է տալիս միւսիստրութեան և անցնում ուրիշ հերթական հարցերի. միւսիստրութիւնը պայքարից յաղթական է դուրս գալիս: Իսկ եթէ շամբրը գտնում է միւսիստրի բացատրութիւնն անբաւարար և եթէ ղէպը կտուր է, — անվստահութեան քէ է տալիս միւսիստրութեան. միւսիստրութիւնը պարտութիւն է կրում—նա տապալւում է և ստիպւած է հրաժարականը ներկայացնել հանրապետութեան նախագահին:

Մինիստրներին եթէ դատի ենթարկելու կարիք լինի, երկրի ամենայն տարածք, ամենաբնակավայրէջ, հիմնարկութիւնը—սէնատը՝ իսկոյն վեր է ածուած բարձրագոյն ատենանի և դատուած մեղադրեալին: Պարզ է ռեբեմ, որ դէմօկրատիական և, մանաւանդ, արմատական ու սօցիալիստական տեսակէտներով բացառած դատերն ու մեղադրանքները բորժուս-սէնատորների կողմից միշտ պիտի ենթարկեն արհամարհանքի:

Ֆրանսիան բաժանուած է դէպարտամէնտների (նահանգ), արրօնդիսսըմանների (դաւառ) և համայնքների (la commune—մեր վօյստի նման): Վարչական այդ բաժանմունքների համար էլ դրաւ են վարիչներ կամ պաշտօնեաներ—պրէֆէ (մօտաւորապէս մեր նահանգապետը), սու-պրէֆէ (մեր գաւառապետի նման) և մէր (նման մեր վօյստանոյ-ստարշինայի):

Պրէֆէն կենտրոնական իշխանութեան ներկայացուցիչն է դէպարտամէնտում, օրէնքի գործադրիչը և վերահսկիչը: Դեռ VIII թաւականի պիլիպիօզ ամսի 28-ի սահմանադրութեան մէջ (1800-ի նապօլէօնեան ցննտրալիստ սահմանադրութիւնը) ստեղծ էր. «Պրէֆէն գործադիր իշխանութեան ներկայացուցիչն է դէպարտմանի մէջ»: Երբորդ հանրապետութեան 1871-ի և 75-ի սահմանադրութիւններն անփոփոխ պահել են այդ նախադասութիւնը և «կենտրոնական բիւրօկրատիայի տիրապետութիւնը ամենին չէ փոխել. պրէֆէն մնում է դէպարտմանի նոյն փոքրիկ ինքնակալը. առանց նրա միջամտութեան համայնքն իրաւունք չունի ոչինչ անելու, իսկ քաղաքապետները համարուած են նրա հպատակները»: *)

Ինչ որ է դէպարտմանի մէջ պրէֆէն, նոյնն է համարեաւ սու-պրէֆէն արրօնդիսսըմանի մէջ: Սակայն նա լիապէս ենթակայ է պրէֆէի հրամաններին:

Բաղաւորները և կօմիտեաններն ունեն իրանց ընտրովի պետերը կամ «մէր»-երը: Ամեն մի քաղաք և համայնք ունի իր ընտրովի քաղաքային և համայնական խորհուրդները: Իրանց ընտրութիւնը կատարուած է ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի և գաղտնի քվարկութիւնով: Իրանք տեղական ինքնավարութեան նման բաներ են, սակայն ֆրանսիական ծայրայեղ ցէնտրալիզմը դրանց դարձրել է ենթակայ և հպատակ վար-

*) К. Каутский—«Респб. и с.-дем. во Франции»—երես 53.

չական իշխանութեան ձեռքին: Պրէֆէն կարող է փոխել մէրերի և տեղական խորհուրդների վճիռները—բեկանել ընտրութիւնները, այն: Մէրը նշանակուած է ոստիկաններ, բայց պրէֆէն կարող է փոխել նրան: Մէրը և կենտրոնի, և համայնքի ներկայացուցիչն է միաժամանակ *):

Ժողովրդական ընտրութիւնները երբեմն դնում են համայնքները կամ քաղաքային վարչութիւններն իսկապէս առաջադէմ, բանւորական ուժերի իշխանութեան տակ, բայց կենտրոնացած բիւրօկրատիզմը խիտմ, փշրում է ժողովրդի ձայնը, նրա ընտրութիւնը: Այսպէս «գէդիստ»-ները (ֆրանսիական սօցիալ-դէմօկրատները) 1894-ին յաղթեցին Բուրէի համայնական ընտրութիւններում և վարչութիւնն առան իրանց ձեռքը: Այդ մարքսիստական համայնական խորհուրդը որոշեց հիմնել համայնական ձրի դեղարաններ և ձրի համայնական բիւրօ, բանւորական սէկընտարիատի նման մի բան: Սակայն պրէֆէն իսկոյն ջնջեց այդ որոշումները և կենտրոնական վարչութիւնը բռնեց պրէֆէի կողմը **): Ահա ֆրանսիական ցէնտրալիզմը:

Ֆրանսիական հանրապետութեան մէջ կայ ընդհանուր ընտրական իրաւունք, պարլամէնտարիզմ, ժողովրդապետութիւն... Բայց թէ այնտեղ, թէ ինքնակալ Ռուսաստանում նոյն կենտրոնացման սխառէմն է, նոյն խոտասիրտ ցէնտրալիզմը: Կենտրոնն ամեն ինչ է, դաւառները ոչինչ: Չը կայ Պարիզը, Ֆրանսիան անգլուխ մի դիակ է. չը կայ Պետերբուրգը, միտած է պաշտօնական Ռուսաստանը: Այդ կենտրոնները, ինչպէս երբեմն Սուլան, Բաբէլը, Նիկէն ու Հոսմը, ծծում են երկրի հարստութիւնները—թէ դրամի, թէ մարդկային,—ծծում, հաւաքում են իրանց մէջ, լրարեցնելով և ուժասպառելով գաւառները:

Ի հարկէ ահագին տարբերութիւն կայ ֆրանսիական հանրապետական կարգերի և ռուսական ինքնակալ կամայականութեան մէջ: Ոչ ոք չէ կարող պնդել, որ ինքնակալութիւնը և հանրապետութիւնը, որքան էլ վերջինս վատ լինի, հաւասարապէս կործանարեւ են: Բայց հարցը նրանումն է, որ հանրապետութիւն ան-

*) Демь. «Осн. Нач. Гос. права» т. П. и «La grande Encyclopedie» հատ. XII, Centralisation.

**) К. Каутский—«Респ. и с.-д. во Франции.»

բամասն քննութեան կենթարկենք այդ բոլոր պատճառաբանութիւնները, իսկ առայժմ կը բաւականանանք միայն փաստերն աւելով:

Հրէական «Բժուդ»-ը, պահանջելով հանդերձ կազմակերպչական ֆէդէրալիզմ, իր ծրագրի մէջ դնում է «ազգային կուտուրական ինքնորոշման» սկզբունքը, որը մի քիչ աւելի պարզ ու բովանդակաւոր է, քան սօցիալ-դեմոկրատներին «աղբերի ինքնորոշումը»:

Գերմանական սօցիալ-դեմոկրատիայի խոշոր մեծամասնութիւնն օրէնսդրական ապակենտրոնացման մասին գեռ որոշ կարծիք չէ յայտնել, ովքեր էլ որ առիթ են ունեցել այդ հարցի մասին գրելու, նրանք միշտ պաշտպան են կանգնել ոչ միայն վարչական լայն ապակենտրոնացման, այլ նոյն իսկ ֆէդէրացիայի*):

Լատիշական, Լեհական, Ուկրայինայի սօցիալիստական ազգային կուսակցութիւնները, սօցիալիստ-յեղափոխականները, աւստրիական տմբողջ սօցիալ-դեմոկրատիան օրէնսդրական ապակենտրոնացման ջերմ կողմնակիցներ են: Օրէնսդրական արմատական ապակենտրոնացում է պահանջում նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Սակայն ինչ աւել է օրէնսդրական ապակենտրոնացում:

Երբ ապակենտրոնացումը գործադրւում է միայն վարչական մասում, պետութեան ներսում գոյութիւն է ունենում տեղական ինքնավարութիւն (самоуправление, selbstverwaltung, selfgovernment): Իսկ երբ նա մուտք է գործում նաև օրէնսդրական իշխանութեան մէջ, ստացւում են տեղական աւտոնօմիաներ կամ ֆէդէրացիա:

Թէ աւտոնօմիան և թէ ֆէդէրացիան (միայն որոշ տեսակէտով) հանդիսանում են օրէնսդրական ապակենտրոնացման դաշնադան կատէգորիաներ: Իսկ տեղական ինքնավարութիւնը վերաբերում է միայն վարչական ապակենտրոնացման:

Օրէնսդրական ապակենտրոնացման երկրներում, բացի կենտրոնական օրէնսդիր մարմինը, որը օրէնքներ է սահմանում հա-

*) Կառուցիկ «Ազգութիւնների հարցը Ռուսաստանում» — «Յասալի» գրողարան:

մապետական հարցերի վերաբերմամբ, գոյութիւն են ունենալու մէկ կամ մի քանի տեղական օրէնսդրական մարմիններ էլ, որոնք կամ ընդհանուր օրէնքները լարմարեցնում են տեղական պայմաններին կամ տեղական պայմանների համեմատ նոր օրէնքներ են մշակում:

Երբ մարդ մտնում է մանրադնին քննադատութեան մէջ, թէ ի՞նչն է վարչական և ի՞նչն օրէնսդրական. երբ ուղղւում էք որոշել իրաւաբանական այդ երկու կատէգորիաների սահմանները, պարզ երևում է, որ դրանք իրար հետ խառնած հասկացողութիւններ երևում է, որ դրանք իրար հետ խառնած հասկացողութիւններ են, որոնց այնքան էլ հեշտ չէ իրարից բաժանել: Կան բազմաթիւ հարցեր, որոնք և վարչական են, և՛ օրէնսդրական: Ամեն մի ինքնորոշում կամ բանաձև կարող է ամփոփել հարցը միայն կոպիտ ձևով, լոկ խոշոր գծերով:

Օրէնսդրական իշխանութիւնը միայն օրէնքներ է մշակում, իսկ վարչականը գործադրում է այդ օրէնքները: Ի հարկէ սա մի բանաձև է, սիմպլիստ, զիւրմբոնեկի և չափազանց տարածած: Բանաձև է, սիմպլիստ, զիւրմբոնեկի և չափազանց տարածած: Մէկ մարմինն օրէնսդիր է, միւսը գործադիր: Դրանից պարզ ի՞նչ կարող է լինել, կը մտածեն գործից անտեղեակ անձերը: Այն ինչ հարցը չափազանց բարդ է: Արդեօք վարչական իշխանութիւնը հրատարակած օրէնքները պիտի գործ դնէ իբր անսիրտ մի մեքենայ, թէ պիտի յարմարեցնէ նրանց կեանքին: Սակայն երբ վարիչն այդ տեսակ գործ սկսեց, նա այլևս լոկ վարիչ, լոկ գործադրող չէ. նա մտել է արդէն օրէնսդրական գործողութեան սահմանը...

Բացի այդ, նոյն իսկ ուսական ապակենտրոնացման իրդ՝ ճուղ արտայայտութիւններում — զեմստվոններում և քաղաքային ինքնավարութիւններում — պատահում են բազմաթիւ «պարտաւորեցուցիչ կանօններ» կամ որոշումներ, որոնք մի տեսակ տեղական օրէնսդրութիւններ են դառնում որոշ ժամանակով: Չէ՞ որ «օրէնք օրէնսդրութիւններ են դառնում որոշ ժամանակով պարտաւորեցնել ուղենել» կը նշանակէ ընդհանուր նորմաներով պարտաւորեցնել որոշ թիւ ազգաբնակչութեան վարել որոշ կերպ կամ չանել որոշ բաներ, կամ ուրիշ խօսքով՝ «օրէնք դնել», կը նշանակէ որոշ թիւ մարդկանց տալ որոշ իրաւասութիւն այս ինչ բանն անելու կամ պարտականութիւն դնել այն ինչ բանը չանելու:

Որքան էլ մի պետութիւն իսկապէս կենտրոնացման սխալով կառավարւելիս լինի, նա երբէք չէ կարող ոչնչացնել ապա-

ապէս ապակենտրոնացած գործերի թիւը շատ մեծ է և քաղաքական նշանակութիւն չունի, իսկ էապէս ապակենտրոնացումը խիստ լայն չափեր ունի այդ՝ իբր թէ մի և միակ պետութեան մէջ» *)։ Այո, զօրեղ են Աւստրիայում նահանգները, տեղական ու անձնական խմբակցութիւնները, և որովհետեւ երկրում տիրում է գոնէ մի անկատար սահմանադրութիւն, այդ նահանգներն ու խմբակցութիւնները կարողանում են իրանց ձայնը օրինաւորապէս լսելի անել, լեզալ ճանապարհով հասնել որոշ նպատակներին։

Իսկ ի՞նչ է կատարւում մեզանում. միթէ ինքնակալ ընթիւմը երբ և է եղել է իսկական ցէնտրալիստական։ Ամենևին։ Կենտրոնի հսկողութիւնը մեծ մասով լոկ ձևական է։ Գեներալ նահանգապետներ, նահանգապետներ, փոխարքաներ, յաճախ ունի իսկ հասարակ պրիստաններ ինքնագլուխ գործում են ամեն ինչ—մանաւանդ ծայրագաւառներում ու դեռ սեփական իրաւունքի ու օրէնքի մասին ոչ մի հասկացողութիւն չունեցող խաւար վայրերում։ Վարչական բոլոր անձերը, ամեն տեսակի չինօֆիսիլները մեզանում, մութ վայրերում հանդիսանում են և իրրե վարիչներ, և՛ իբր օրէնսդիրներ, և՛ իբր դատաւորներ. նրանք միահեծան տէր են հանդիսանում իրանց շրջանին։ Ու այդ ամենը կատարւում են յանուն միևնույն, յանուն կայսրի ու օրէնքի, այն ինչ դրանք յաճախ տեղեկութիւն անգամ չեն ունենում իրանց անունով կատարող զանցառութիւնների ու ոճիրների մասին։ Իրանք են ծնում, բայց դրանք այլ ևս գաղափար չեն ունենում նրանց մասին... Իսկ այդ ամենի արդիւնքը լինում է այն, որ ընկնում է կենտրոնական իշխանութիւնների վարկը, ժողովուրդն իրաւամբ սկսում է ատել ոչ միայն բիւրօկրատներին, այլ և նրանց ուղարկողներին։ Այդ ատելութիւնը լոկ անձնական տհաճութեան արդիւնք է։ Նա ծնունդ է տնտեսական քայքայման և ազգային ոգու—լեզւի, սովորութիւնների և այլն—ստորացման։

Դրա արդիւնքը մենք տեսնում ենք ամեն օր։ Եթէ ինքնակալ բիւրօկրատիական ընթիւմը ծնունդ է տւել ներկայ ռուսական յեղափոխութեան, ցէնտրալիզմը ծնեցրել է Լատիշների, Լեհերի, Գուրիյի, Հայերի գաղտնի յեղափոխական դատարանները, վարչութիւնը, դպրոցները, նրանց հրատարակած ժամանակաւոր

*) R. Springer նոյն—§ 28

կանոնները, որոնք աւելի պարտադիր կերպով կատարւում են ժողովրդի կողմից, քան պետական օրէնքները։

Այդ բոլորը ապակենտրոնացման ընթիւ և ճակատադրական պահանջի դանազան արտայայտութիւններն են։ Ազատադրական ու յեղափոխական շարժումը բոլոր է բռնութեան դէմ, իսկ այդ երևոյթները նոյն բոլորն են ցենտրալիստական սիստէմի դէմ։

Կենսական այդ երևոյթները ցոյց են տալիս, թէ ինչ ուղղութիւնով պէտք է ընթանայ ապագայ ազատ Ռուսաստանի կեանքը։ Դրանք ստորադժու և նախացուցանում են ապագայ ապականութիւնում և կենտրոնացման ճանապարհը թէ վարչական, թէ օրէնսդրական և թէ դատական գործում։

Աւստրիայի վերաբերմամբ Ռուզօֆ Շպրինգերն ասում է. «Թագը, միևնույնութիւնը և ցենտրալիզմը միշտ շահած կը լինեն, եթէ նրանք բացարձակ ֆէդէրալիզմ մտցնեն այն բոլոր ներքին, որոնք չեն կենթարկւում մի վարչութեան, հրաժարւն գործերում, որոնք չեն կենթարկւում մի միասին նա և ամեն տեսակ պաձական միութիւնից և դրա հետ միասին նա և ամեն տեսակ պատասխանատւութիւնից, դնելով այդ նրանց վրին, որոնք ազահատասխանատւութիւնից, դնելով այդ նրանց միջոցները և սիստեմաւ կլանում են ֆէդէրալիզմի քաղցը միջոցները և սիստեմատիքարար «Աւստրիայի» վրայ են նետում պատասխանատւութիւնը դառն կեղևների համար, որոնցով հէնց իրանք են կերակրում ժողովրդական մասսաներին» *)։

Մի և միացեալ թէ ռուսական ինքնակալութիւններում և թէ իրական պետութիւններում փաստօրէն գոյութիւն ունեն հասարակական տէրրիտօրիալ և անձնական խմբակցութիւններ։ Սակայն երկրի օրէնքներն ու սահմանադրութիւնները չեն օւնում ճանաչել դրանց իրական գոյութիւնը. «նրանք ընթալապէս կան, իսկ օրինապէս չեն ճանաչւած»։ Այն ինչ այդ բաժանմունքաները զօրեղ են և ազդում են ոչ միայն Աւստրիայում, այլ և ներքին գործերը և ազդում են ոչ միայն Ռուսիայում, այլ և ներքին պետութիւններում՝ իբրև գործող տեղական կուսակցութիւններ։ Մեզանում այդ կարգի երևոյթները խոշոր գոններ են բաց ներքին։ Մեզանում այդ կարգի երևոյթները, նրա կաշառակերտանում այս ու այն բիւրօկրատի քահանայի, նրա կաշառակերտութեան համար։

Այդ տեղական ու անձնական խմբակցութիւնները յատկապէս զօրեղ ու անպարտելի են բազմացել երկներում։ Եթէ մի-

*) R. Spring.—նոյն տեղ § 28

ջոցներ ձեռք չառնեն, «պետութեան իրական բովանդակութիւնը կը յեղափոխականանայ (կըմըստանայ) իր սեփական ձեւերի դէմ, մինչև որ կործանէ նրանց» *):

Հին բռնապետութիւնները—Դարէհ Վշտասպեանի Պարսկաստանը, Նարոգոդոնոսորների Բարէլոնը, Սարուքինների Ասորեստանը, Փարաւոնների Եգիպտոսը և այլն—թէև եղել են արտաքուստ մի և միացեալ ինքնակալութիւններ, բայց էապէս նրանք բազկացած են եղել անթիւ, անհամար տեղական մանր ու խոշոր իշխանութիւններից: Դաբէհի պարսկական կայսրութիւնը բաժանւած էր քսանից աւելի սատրապութիւնների, և ամեն մի սատրապըն ինքնակալ էր համարուած ձեւականօրէն, այն ինչ նրա կողքին պահպանում էին իրանց գոյութիւնը տեղական իշխանները: Նոյն երևոյթը կրկնուած էր և միւս պետութիւններում: Ապակենտրոնացումն այդ միահեծանութիւնների մէջ հասնում էր իր ամենածայրայեղ չափերին. տեղական իշխանութիւններ, տեղական պրիմիտիւ օրէնքներ (սովորութիւն, «աղաթ»), տեղական կրօններ—ամեն ինչ ինքնուրոյն, աւտօնօմ էր: Միահեծան կենտրոնի ազդեցութիւնը երևում էր լոկ երկու հարցում—հարկեր կամ տուրքեր հաւաքելու և դօրք առնելու մէջ:

Այդ պետութիւններից աւելի կենտրոնացածն էր Եգիպտոսը, այն էլ այն պատճառով, որ երկրի տարածութիւնը քիչ էր և ազդաբնակութիւնը բազկացած էր մի միապաղաղ ժողովրդից: Սակայն, չը նայելով այդ բարեյաջող պայմաններին, կենտրոնացման ամենածաղկած շրջանում անդամ ապակենտրոնական ձրդտուումն արտայայտուում էր կրօնական բաժանումների քողի տակ:

Այդ քաղաքակրթական սկզբնական շրջանում կենտրոնացումը չէր էլ կարող խիստ ու հետևողական լինել, որովհետև դրա համար պահանջուում է յարաբերութիւնների կանոնաւորութիւն և արագութիւն—մի բան, որ դեռ համարեան գոյութիւն չունէր այդ երկրներում: Առանց այդ արագ ու կանոնաւոր յարաբերութիւնների՝ անկարելի է ստեղծել խիստ ու հետևողական կենտրոնացում:

Այդ տեսակէտից՝ ամենայարմար պայմաններում դտնուում

*) Նոյն § 28

էր Եգիպտոսի պետութիւնը և Ասսիրո-Բաբելոնը (սրանք էլ միայն Միջագետքի տափարակներում), իրանց մեծ ու նաւարկելի գետերի շնորհով, որոնց շուրջը համախմբւած էին այդ երկրների բնակիչների ամենամեծ մասը:

Հին Յունաստանը, չը նայելով իր փայլուն քաղաքակրթութեան, երբէք չը կարողացաւ ստեղծել որոշ չափի ուժեղ կենտրոնացում, մի և միաձոյլ մի պետութիւն և կուզ գնաց նախ Մակենայի պետութեանը, ապա Հոօմին, թէև կուտուրայով շատ աւելի բարձր էր նրանցից: Հին յոյները չը կարողացան ստեղծել իրանց բազմութիւ պետութիւններից մի ազգային պետութիւն և մի ազգ:

Հոօմն ամենից աւելի աջողեցրեց կենտրոնացման սխաւէն իր օրէնսդրութեան և վարչութեան մէջ, այն էլ իր հռչակաւոր ճապարհների (via) կամ պողոտաների միջոցով, որոնք կապում էին հսկայական պետութեան բոլոր մասերը Հոօմի հետ: Սակայն չը նայելով այդ կենտրոնացման, ապակենտրոնացումը մեծ ծաւալ ունէր երկրի մէջ, թէ հանրապետական և թէ կայսերական շրջաններում: Քաղաքները վայելում էին լիակատար ինքնավարութիւններ (municipia). կային շրջաններ և գաւառներ, որոնք նոյնպէս վայելում էին դանազան արտօնութիւնների, Պալէստինի թաներից շատերը—ինչպէս Պոնտոսի, Հայաստանի, անկախութիւնները և միայն հարկ էին վճարում Հոօմին:

Հոօմի կայսրութեան անկումով և բարբարոսների յաղթութիւններով դուռ բացեց լիակատար ապակենտրոնացման: Կարևո Մեծի ճիգերը վերջին փորձն էր վերականգնելու հոօմէական կենտրոնացումը, բայց նա էլ անաջող դուրս եկաւ: Սկսեց աւատական սխաւէմը, որը ապակենտրոնացման թագաւորութիւնն է:

Ստրկաաիրական տնտեսութիւնը, իսկ ճորտատիրական տնտեսի գոնէ ձեւական կենտրոնացմանը, իսկ ճորտատիրական տնտեսութիւնն արտադրեց աւատական սխաւէն ու ապակենտրոնացումը:

Որքան ցած իջնէք մարդկային զարգացման սանդուխքով, այնքան աւելի դանդաղում է մարդկութեան առաջադիմութեան տէմպը, նրա ընթացքը: Մարդկային ցիդերի վայրենութեան շրջանը երևի տաանեակ հաղար տարիներ է տեւել բարբարոսական շրջանը:

կան ամբողջ դաշնակցութեան վերաբերմամբ. իսկ մի քանի լեռնային մասնր կանտոններում (Շվից, Ուբի և այլն), ապակենտրոնացման ձգտումն է տիրապետում: Խոշոր կանտոններն աշխատում են խլել կանտոններից ապակենտրոնացած զանազան իրաւունքերը և տալ դաշնակցական կենտրոնական իշխանութեանը, իսկ մանր կանտոնները դրա հակառակն են սնդուում:

Դա այդ երկու սկզբունքների դարաւոր կռիւ շարունակութիւնն է մեր օրերում: Այդ կռիւից մի ելք կայ միայն. «ընդհանրութեան բարօրութեան համար ներդաշնակօրէն միացնել միութիւնը (կենտրոնացումը) ֆէդէրացիայի (ապակենտրոնացման) հետ, ամբողջութեան հզօրութիւնն առանձնակի մասերի ազատութեան հետ», ասում է Բուզովֆ Շպրինգէրն Աւստրիայի վերաբերմամբ*):

Եւ դա միակ ուղին է ոչ միայն Աւստրիայի, այլ և բոլոր պետութիւնների, համայն մարդկութեան համար:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

Որոշումը և հիմքերը: Նրա և կենտրոնական իշխանութեան յարաբերութիւնը: Տեսակները: Տեղական ինքնավարութիւնը զանազան երկրներում—Ֆրանսիայում, Ռուսաստանում, Անգլիայում և Բելգիայում:

Որոշումը եւ հիմքերը: «Ինքնավարութիւն» բառը գործ է ածւում և՛ ընդարձակ, և՛ սահմանափակ մտքով: Այսպէս՝ յաճախ գործ են ածում «ինքնավար երկիր», որ նշանակում է անկախ երկիր, ինքնուրոյն կամ առանձին պետութիւն ունեցող: Ասում են «Հայոց եկեղեցին ինքնավար է». նշանակում է՝ նա անկախ է, չէ ենթարկւում իր դաւանաբանական հարցերում ոչ մի այլ եկեղեցու: Իսկ եթէ մի երկրի եկեղեցու համար ասեն «ինքնավար», կը նշանակէ նա բաժանւած է պետութիւնից, անկախ, ինքնուրոյն կառավարութիւն ունի: «Ինքնավար են կոչւում նաեւ այն ընկերութիւններն ու խմբակցութիւնները, որոնք ունեն սեփական կանոնադրութիւն և վարում են իրանց գործերն՝ օրէնքի հսկո-

ղութեան տակ: Այս դէպքում երկրի օրէնքը հսկում է, որ այդ խմբակցութիւնները դուրս չը գան մի անդամ հաստատւած կանոնադրութիւնից կամ նախադժւած սահմաններից:

Դա «ինքնավարութիւն» բառի ընդարձակ ու բաւական առաձգական իմաստն է: Սակայն նա աւելի յաճախ գործ է ածւում իբր պետական իրաւունքի մի տեղմին, իբր կառավարական մի կատեգորիա, մի հասկացողութիւն: Այդպիսի դէպքում գործ են ածում երկու բառ—տեղական ինքնավարութիւն:

Վերջին դէպքում «տեղական ինքնավարութիւն» տեղմինն ունի պարզ և որոշ նշանակութիւն: «Նա նշանակում է ամեն մի հասարակական վարչութիւն, որը կատարւում է կամ բացառապէս հասարակական ծառայութեան մէջ չը գտնւող անձերի ձեռքով, կամ այդպիսի անձերի գործակցութիւնով,—կամ աւելի կարճ և ստույգ ասենք՝—ամեն մի հասարակական վարչութիւն, որը չէ իրականացւում պրօֆէսսիօնալ հասարակական պաշտօնեաների միջոցով, կամ գոնէ իրականացւում է ոչ միմիայն այդպիսիների ձեռքով:» *):

Նոյն մտքով բացատրւում է նաեւ ողւս գրող Հէսսէնը **):

Մի երկրի վարչական գործերը կատարելու երկու ձև կայ. կամ կենտրոնական իշխանութիւնը նշանակում է պաշտօնեաներ (բիւրօկրատներ), որոնք վարում են ոչ միայն համապետական ընդհանուր գործերը, այլ նաեւ ամեն մի դաւառի, շրջանի, և նոյն իսկ համայնքի տեղական խնդիրները, ինչպէս Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, Թիւրքիայում և կամ համապետական և ընդհանուր բոլոր ֆունկցիաները թողնւում են կենտրոնական իշխանութեան, իսկ բոլոր տեղական գործերը յանձնւում են համայնքի, դաւառի կամ նահանգի շահագրգռած ժողովրդի վարչութեանը: Վերջիններն էլ կարող են վարել իրանց գործերը կամ բոլորը միատեղ, կամ, անդամների շատութեան դէպքում, իրանց ընտրեալների ձեռքով:

Սակայն կարող է պատահել, որ կենտրոնական իշխանութեան ներկայացուցիչները—արհեստով պաշտօնեաները կամ բիւրօկրատները, և տեղական ժողովրդի ներկայացուցիչները միասին վա-

*) Յիշւած գիրքը—§ 29-ի վերջը:

*) Еллинекъ—«Право Совр. гос.» երես 422.

**) «Автономія, федер. и нац. вопросъ»—երես 24.

րեն տեղական գործերը, ինչպէս այդ կատարուում է Պրուսիայում: Կարող է պատահել նաև որ ոչ միայն տեղական գործերը, այլև կենտրոնական իշխանութեան որոշումների իրականացումն անգամ յանձնւի տեղական ընտրեալ ներկայացուցիչներին, ինչպէս այդ տեղի է ունենում Անգլիայում և Շվեյցարիայում:

Այսպիսով իրար հակադրուում են երկու որոշ վարչական սիստէմներ—կենտրոնացում և ապակենտրոնացում: Առաջին դէպքում տեղական գործերն էլ են վարւում պետական պաշտօնեաների, չինովնիկների կամ բիւրօկրատների ձեռքով: Դրանք հանդիսանում են իրր արհեստով պաշտօնեաներ, պրօֆէսսիօնալ բիւրօկրատներ, որոնք միանգամայն կախած են կենտրոնական իշխանութիւնից: Իսկ երկրորդ դէպքում այդ բիւրօկրատները կամ բոլորովին չեն գործում, այլ միայն հսկում են, կամ խառնուում են գործին մասնաւոր չափով. ամբողջ գործը վարում են տեղացիների ներկայացուցիչները:

Ուրեմն՝ տեղական ինքնավարութիւնը «հանդիսանում է իրր հակադրութիւն պետական-բիւրօկրատական վարչութեան, և լինում է շահագրգռած անձերի վարչութիւն» *):

Առաջին դէպքում բոլոր գործավարները պաշտօնեաներ են, որոնք իրանց արհեստի համար ոռձիկ են ստանում կենտրոնական իշխանութիւնից: Այդ ոռձիկը և այդ միանման պաշտօնն ու դիրքն ստեղծում են մի դասակարգ, կամ աւելի շուտ մի դաս, որ կոչւում է բիւրօկրատիա: Այդ դասակարգն ունենում է իր սեփական շահերը, որոնք յաճախ դէմ են լինում հասարակական տեղական և նոյն իսկ ընդհանրութեան շահերին: Նա դառնում է մի գորեղ մարմին, որ ունենում է իր «esprit de corps»-ը, իր դասակարգային առանձին ոգին, որ կամայականութիւնն է սեփական շահերի համար. բիւրօկրատիան, որ սկզբում ստեղծւում է միշտ հասարակութեան ծառայելու համար, շուտով դառնում է ինքնանպատակ մի դաս, մի մարմին, որ հասարակութեանն է ծառայեցնում իր շահերին: Նա կարող է իր գոյութիւնը պահպանել ոչ միայն միահեծան ինքնակալութեան երկրներում, ինչպէս մեզանում, Թիւրքիայում և այլն, այլ և սահմանադրական միապետութիւնների և հանրապետութիւնների մէջ, ինչպէս Պրուսիայում կամ Աւստրիայում, ինչ-

*) Еллин.—նոյն—եր. 426.

պէս պարլամէնտարիստական և հանրապետական ծրանսիայում: Երկրորդ դէպքում արհեստով պաշտօնեաները կամ չքանում, կամ խիստ սակաւանում են: Հասարակութեան ընտրեալները, լինելով տեղի զաւակ և տեղի վրայ ապրող, շահագրգռած են տեղական գործերի այս կամ այն ընթացքով: Նրանք պաշտօնեաներ չեն իրանց արհեստով, այլ միայն հասարակութիւնից որոշ ժամանակով ընտրւած, ծրարար գործեր վարող: Նրանք հանդիսանում են իրր հասարակական պատւաւոր պաշտօնատար անձեր: Նրանց վարձատրութիւնն այն պատիւն ու համակրանքն է, որ ստանում են հասարակութիւնից:

Այդ ընտրեալները «չեն ենթարկւում կենտրոնական իշխանութեան հրահանգներին և բեզլամէնտներին, ինչպէս բիւրօկրատները» (Ելլինէկ): Կենտրոնական իշխանութիւնը չէ կարող նրանց հեռացնել իրանց ընտրւած ժամանակամիջոցից առաջ: Նրանք գործում են լոկ երկրի օրէնքի ընդհանուր ոգու համաձայն, և միայն այդ ասպարէզում կարող են ենթարկել կենտրոնի նկատողութեանը, որովհետև կենտրոնը պիտի հսկէ ընդհանուր օրէնքների ճիշտ գործադրութեանը: Դատարանն է, որ պիտի որոշէ ընտրեալի արածի օրինական կամ հակաօրինական լինելը:

Կը նշանակէ «ներկայ ինքնավար այդպիսի միութիւնը պետութիւնից ստանում է իրաւունք իրականացնելու (գործադրելու) պետական իշխանութիւնը» (աւելի շուտ նրա մասը), միայն թէ պետութիւնն իրան մշտապէս իրաւունք է վերապահում փոխել ինքնավար մարմնի այդ իրաւունքը «հրատարակելով համապատասխան որևէ օրէնք» *):

Այդպէս դիտելով՝ տեղական ինքնավարութեան ինստիտուտը հանդիսանում է ոչ թէ պետութիւնը պառակտող, նրան թուլացնող մի հաստատութիւն, այլ իրր նրա մի մասը, նրան լրացնող ու զօրացնող: Երբ կենտրոնական պետական մարմինն զգաց, որ տեղական ինքնավարութեան այս կամ այն ֆունկցիան խոչընդոտ է հանդիսանում համապետական ամբողջութեանը և գործունէութեանը, կարող է իսկոյն օրէնք հրատարակել և սահմանափակել կամ ընդլայնել, կարճ՝ ձևափոխել ինքնավարական այս կամ ֆունկցիան:

*) Еллин.—նոյն—երես 429.

կէտից տանում է մի այլ կէտի վրայ: Ո՞վ պիտի որոշէ համայնքի «կարողութիւնը» կամ ընդունակութիւնը, որ ըստ այնմ էլ նրան տայ այս կամ այն իրաւասութեան սահմանները:

Դիմելով գործնական կեանքին, մենք տեսնում ենք, որ տեղական ինքնավարութեան ձեռքն են տրւած տեղական ուղիները, ջրաբաժանութիւնը, դպրոցները, ոստիկանութիւնը, ստատիստիքան, վարակիչ հիւանդութիւնների դէմ կռիւ մղելը և այլն, և այլն: Բնականաբար այդպէս միատեսակ ընդարձակ չէ ինքնավարութեան իրաւասութիւնը բոլոր երկրներում: Ռուսաստանում, օրինակ, ոստիկանութիւնը, դպրոցների մեծամասնութիւնը, ջրաբաժանութիւնը, անտառների պահպանութիւնը, որսի կանոնաւորումը, հողագործութեան և մասամբ հողից օգտւելու իրաւունքը, ուղիները շինելը և նրանցից օգտւելու կարգը և ուրիշ բազմաթիւ հարցեր, որոնց տեղական ընաւորութիւնն ակներև է,—գտնւում են կենտրոնական իշխանութեան ձեռքում*): Այն ինչ կառավարութիւնը, եթէ ցանկանում է ունենալ իր երկրում ինքնավարութիւն և ոչ նրա ներկայ ծաղրանկարը, պէտք է բաւականաչափ միայն ընդհանուր և խոշոր գծերով օրէնքներ զրեւով այդ հարցերի մասին, իսկ նրանց ընդամեննապիսին, նրանց կանոնաւորումը և գործադրութիւնը պէտք է թողնէր տեղական ինքնավարութիւններին և նրանց պարտադիր կարգադրութիւններին):

Տեղական ինքնավարութեան իրաւասութիւնների սահմաններն ամենից աւելի ընդարձակ են Անգլիայում, Շվեյցարիայում, Բելգիայում և այլն:

Եթէ ուշադրութեամբ քննենք տեղական ինքնավարութեանը գործնական կեանքում յանձնւած բոլոր գործերը, որոնցից մի քանիսը մենք վերելում յիշեցինք,—կը գտնենք այն եղրակացութեան, որ նրանք համարեալ բոլորն էլ և համապետական գործեր են, և՛ տեղական: Այսպէս՝ ոչ ոքի մտքովն անդամ չի անցնում այսօր դպրոցական գործն ընդհանրապէս հանել համապետական հսկողութիւնից և գնել տեղական համայնքների կամ տեղական ինքնավարութիւնների ձեռքը, առանց օրէնքով նախապէս, կանխապաշտօններ տալու ընդհանուր ղեկավար սկզբունքների մասին:

*) „О правахъ національностей и о децентра.“—*Երես* 29-30 և 42: *Տես նաև* Бёлоконский—„Земство“.

Տարբեր խնդիր է, երբ օրինակ, աւտոմոմ Ֆինլանդիային, Լեհաստանին կամ Կովկասին թողնեն իրանց երկրի ամբողջ կըրթական գործերի վարումը: Սակայն նոյնը չէ աւտոմոմ նահանգը և տեղական ինքնավար մասերի միութիւնը:

Վարակիչ հիւանդութիւնների դէմ կռիւը, անտառապահական օրէնքները, ջրաբաժանութիւնը, ուղիները և այլն, բոլորն էլ և՛ համապետական, և՛ տեղական հարցեր են:

Դեռ այդ ոչինչ: Չը կայ ոչ մի տեղական հարց, որի մէջ չափազրուած չը լինի համայն պետութիւնը. բայց չը կայ նաև ոչ մի տեղական հարց, որ ամենեւին չը շօշափէ պետական շահերը:

Սակայն դա չէ նշանակում, որ պետութեան և ինքնավար մասերի բաղադրիչ մասերի մէջ հակադրութիւն կայ: Միայն կենտրոնացած վարչութիւն և զօրեղ բիւրօկրատիա ունեցող երկիրն է, որ կենտրոնը միշտ դիտում է ինքնավար տեղական բուռն է, որ կենտրոնը միշտ դիտում է ինքնավար տեղական միութիւններն իր պետութեան ամբողջութեանը վնասող, նրան միութիւններն իր պետութեան ամբողջութեանը վնասող, այնինչ այդպէս չէ ամենեւին և չէ էլ կարող այդպէս թուլացնող. այնինչ այդպէս չէ ամենեւին և չէ էլ կարող այդպէս լինել, որովհետև ինքնավար բաղադրիչ մասերի բոլոր գործերի յաջող վարչութիւնից է կախւած պետութեան ընդհանուր յաջող գրութիւնը:

Տեղական ինքնավարութեան «այդ իշխանութիւնը տրւած է նրան ոչ միայն պետութեան շահերի համար, որոնք աւելի լա են ապահովում այդպիսի ինքնավարութեան օգնութեամբ, քան եթէ նրանք տարւէին պետական օրգաններով,—այլ և իր (համայնքի) սեփական շահերի օգտին»*):

Համայնքի և պետութեան շահերն իրար համեմաշխ, իրար լրացնող են: Եթէ համայնքի և ազգի (պետութեան) շահերի մէջ հակառակութիւն լինէր, այն ժամանակ ճիշտ տարբերութիւն դնել անհնարին կը լինէր, որովհետև համայնքական բոլոր հարցերում շահագրգռւած է պետութիւնը, ինչպէս և պետական բոլոր գործերում շահագրգռւած է համայնքը:

Սակայն որովհետև պետութեան և համայնքի շահերի մէջ ոչ Բէ հակառակութիւն, այլ սերտ միութիւն և համեմաշխութիւն գոյութիւն ունի, այդ պատճառով հարցի լուծումն աւելի ևս հեշտանում է: «Պետութիւնն ու համայնքը համեմաշխ են: Նրանցից

*) Еллинекъ—«Право Сов. Гос.» *Երես* 431.

ոչ մէկը չէ կարող բարգաւաճիլ կամ տուժել, առանց միւսի բարգաւաճման և տուժելու: Ոչինչ չէ կարող կատարել համայնքում, որ ազգի համար անտարբեր լինի և ոչինչ չէ կատարում պետութեան մէջ, որ անտարբեր լինի համայնքի համար: Ուրեմն հարցը նրանում չէ, թէ այս կամ այն գործը բացառապէս համայնական է թէ տեղական, — այդպիսի գործ չը կայ. հարցը նրանումն է, թէ արդեօք ո՞րն է աւելի օգտակար համայնքի ու պետութեան տեսակէտից միաժամանակ՝ — այս կամ այն գործը վարէ պետութիւնը, թէ համայնքը» *):

Ուրեմն, թէ և չը կայ ոչ մի գիտական, քիչ ու շատ քննադատութեան դիմացող որոշում պետական ու տեղական գործերն իրարից զանազանելու համար, բայց համայնքի ու պետութեան այդ համերաշխութիւնը գործնական կեանքում դիւրացնում է այդ հարցի լուծումը: Տեղական ու համապետական գործերն իրարից զանազանելու հարցում մեծ դեր են կատարում, օրինակ, ժողովուրդների մտաւոր ու կուլտուրական վիճակը, նրանց քաղաքական համոզումները, նրանց բարքերը և այլն: Այդ պատճառով տեղական ինքնավարութիւնները բոլոր պետութիւնների մէջ չունեն և չեն էլ կարող ունենալ միևնոյն իրաւասութիւնները, նրանց իրաւասութեան տակ եղած գործերը նոյնը չեն ամեն տեղ և ամեն ժամանակ:

* *

Մինչև այժմ իրաւաբանական գիտութեան մէջ ընդունւած կարծիք է, որ տեղական ինքնավարութիւնը լոկ ադմինիստրատիւ մի կատէգորիա է, այսինքն լոկ վարչական մի հիմնարկութիւն է: Բայց ինչպէս մենք արդէն յիշել ենք նախընթաց գլխում, եթէ տրամաբանօրէն մտածենք և հետևողական քննութեան ենթարկենք ներկայումս գոյութիւն ունեցող բոլոր տեղական ինքնավարութիւնները՝ — թէ գիւղական և թէ քաղաքային, կը տեսնենք, որ նրանց բոլորի մէջ, բացի լոկ վարչականը, բացի imperium-ը (հրամայականը), որը, ինչպէս ասում է Ելլինէկը,

*) Lacroix — «Autonomie communale». Լակրուան էլ բաղում է դա 1880 թւի ամառը ֆրանսիական կառավարութեանը Պարիզի համայնքի կողմից ներկայացւած «տեղական ինքնավարութեան» պաշտօնական ծրագրից: (Gr. Encyc 773).

«հանդիսանում է համայնքի համար իր բոլոր ֆունկցիաներն իրականացնելու վարչական միջոց» (Երես 431), — բացի այդ վարչական ինստիտուտը, կայ նաև օրէնսդրական իշխանութեան թոյլ ձևը, նրա սաղմը:

Այդ սաղմը, ինչպէս արդէն ասել ենք, կրում է պարտադիր կարգադրութիւն անունը: Ամեն մի համայնք կամ ամեն մի տեղական ինքնավարութիւն օրէնքով իրաւունք ունի հրատարակելու պարտադիր կարգադրութիւններ, որոնք էապէս պարտադիր են դառնում որոշ ժամանակում, որոշ հարցերում, որոշ մարդկանց (համայնքի բոլոր անդամների, նրա տէրրիտօրիայի վրայ ապրող բոլոր անձերի) համար: «Օրէնք» ասւած բանն էլ հէնց այդ է և ոչ որևէ այլ բան:

«Համայնական վարչութիւնը, ասում է Ելլինէկը, ամեն տեղ հանդիսանում է իրր պետական օրէնքներին հապատասխանող վարչութիւն: Բայց օրէնքը համայնքներին տալիս է նաև կարգադրչութիւն: Իրաւունք. իրաւունք հրատարակելու տեղական պարտադիր կարգադրութիւններ (ստատուտներ), որի շնորհով և մասնակցում է երկրի իրական օրէնսդրութեանը» *):

1905 թւի սեպտ. 12-15-ին Պետերբուրգում ուսական զեմստվոսների և քաղաքային ինքնավարութիւնների լիբերալ ու արմատական գործիչների համագումարն իր վերջնական որոշումներում (գլուխ Բ. — «Վարչութեան ապակենտրոնացման մասին») հետևեալ կէտն է ընդունել. (յօդւած 3)

«Տեղական ինքնավարութեան օրգաններին պիտի յատկացւի լրացն իշխանութիւն՝ օրէնքի սահմաններում, ընդհանուր պարտադիր կարգադրութիւններ հրատարակելու: Այդ դէպքում կարող է լինի պատահել, որ ներկայումս օրէնսդիր իշխանութեան իրաւասութեան տակ եղած գործերի մեծ մասը պէտք լինի յանձնել պարտադիր կարգադրութիւնների իրաւասութեան շրջանակին»:

Սակայն ուսական լիբերալիզմի ծագիկը կազմող այդ բոլոր ժողական գործիչները ոչ մի արմատական վճիռ չեն դրել զրանով, այլ արդէն գոյութիւն ունեցող իրաւունքը մի քիչ լայնացրել են: Ներկայ բիւրօկրատիական ու ծայրայեղ ցէնտրալիստական Ռուսաստանում անգամ զեմստվոսների և քաղաքային ինքնավար-

*) Епл. — նոյն տեղ — 432 Երես:

դիրք ունեցող քաղաք պարսպապատում էր իրան և կառավարում բոլորովին անկախ կերպով, կամ որ և է հզոր գերիշխանի (սիւզերէնի) հովանաւորութեան տակ: Այդպիսի անկախ համայնքներ էին կազմում յաճախ մի քանի գիւղեր, նոյն իսկ մեծ ու ամուր դիրքով մի գիւղ:

Զանազան տնտեսական, կուլտուրական և այլ պատճառներ, դարերի ընթացքում, առաջացրին որոշ տէրրիւթորիաների վրայ ազգային ընդարձակ պետութիւններ—ինչպէս Փրանսիա, Անգլիա, Պրուսիա և այլն: Դրանք արդէն որոշ ազգային պետութեան կերպարանք ստացան XV—XVI դարերում:

Սկզբներում դրանց մէջ միջնադարեան պարտիկուլարիզմը դեռ երևում էր. պատմական գաւառները, քաղաքները և նոյն իսկ մանրիկ համայնքները վայելում էին ահադին ինքնուրոյնութիւններ և արտօնութիւններ: Սակայն այդ բոլոր երկրներում պետական իշխանութիւնն աստիճանաբար յաղթեց, մեղքերեց տեղական արտօնութիւններն ու առանձնաշնորհումները և կլանեց բոլոր գաւառներն ու համայնքներն այն ամենակեր Մօլտի մէջ, որ կոչւում է պետութիւն:

Այդ հարթեցնող, միաձուլող ցէնտրալիստական շարժումն ամենից աւելի շուտ ու կատարեալ ձևով իրականացաւ Փրանսիայում, յետոյ, աւելի ուշ՝ Պրուսիայում, իսկ ամենից ուշ Ռուսաստանում: Անգլիայում երբէք այդ կենտրոնացումը չը կարողացաւ վերջնականապէս կլանել բոլոր միջնադարեան, պատմական բաժանումները և նրանց իրաւունքները: Փրանսիան այն աստիճանի հասցրեց իր միաձուլող գործողութիւնը, որ Մեծ Յեղափոխութեան օրերին ոչնչացրեց նոյն իսկ պատմական դարեւոր գաւառները, նոյն իսկ նրանց անունները և ստեղծեց բոլորովին նոր մի վարչական բաժանում (de'partement), նոր անունով: Եւ դրա դէմ ոչ մի լուրջ բողոք տեղի չունեցաւ, որովհետեւ կենտրոնացումն արդէն կրճել, լուծել էր բոլոր միջնադարեան ապակենտրոնական առանձին իրաւունքները, դիմազուրկ էր արել գաւառները:

Դրա հակառակ Փրանսիական յեղափոխութեան ժամանակ իսկ տեսնում ենք լուսաւորւած միահեծան Յովսէփ II կայսրին Աւստրիայում: Նա էլ փորձեց գրչի մի հարւածով քանդել դարերի գործը, պատմական գաւառները, ուղեց ուշք չը դարձնել իր գաւառների ու նահանգների ազգային, պատմական, կլիմայական

ու երկրաբանական տարրերութիւնների վրայ. ուղեց բոլորին խառնել իրար, ստեղծել վարչական մի նոր բաժանում, բոլորը հլուհնազանդ Վիէնայից ըզխող հրամաններին: Կարճ ասենք— ուղեց Աւստրիան դարձնել մի իսկական բիւրօկրատական պետութիւն, ինչպէս Փրանսիան և Ռուսաստանն էին:

Բայց նրան այդ չը յաջողեց: Նահանգներն աստամբւեցին. Վէնգրիան, Նիդէրլանդը և ուրիշները պարզեցին տեղական կամ ազգային դրօշը և Յովսէփ II կայսրը տեսաւ, թէ ինչպէս փշրուեց իր հնարած բիւրօկրատական միահեծանութիւնը:

Սակայն կենտրոնացած Փրանսիան, Ռուսաստանն ու Պրուսիան էլ ստիպւած եղան XIX դարի ընթացքում նորից մտցնել իրանց երկրներում վարչական ապակենտրոնացում—տեղական ինքնավարութիւն, ի հարկէ զանազան չափերով:

Ահա դա է, որ մենք անւանում ենք վերելից տրւած ինքնավարութիւն:

Երկրորդ ճանապարհն է ներքեւից: Անգլիայում, Շվէյցարիայում և մի քանի այլ տեղերում պետական իշխանութեանը երբէք չը յաջողեց կլանել համայնքների բոլոր իրաւունքները: Ի հարկէ չը յաջողեց կլանել համայնքների իշխանութիւններին յաջողեց խլել ամեն տեղ էլ կենտրոնական իշխանութիւններից նրանք, որոնք յատուկ են մի համայնքների իրաւասութիւններից: Երբեմն էլ նոյն վայրերում զանաւոր անկախ պետութիւններին: Երբեմն էլ նոյն վայրերում զանաւոր ընկճւած համայնքների այս կամ այն իրաւասութիւնը վերելից տւին և այդպիսով բոլոր համայնքների մէջ իրաւասութիւնների միօրինականութիւն մտցրին:

Ահա դա է, որ մենք կոչում ենք ներքեւից եկող ուղի:

Բնականաբար վերելից տրւած տեղական ինքնավարութիւնը չէ որ հանդիսանում է իսկական պատմական ուղին, համապատասխան համայնքի բնական զարգացման օրէնքին, այլ երկրորդն աստիճան համայնքի բնական զարգացման օրէնքներին համապատասխանը: և աւելի հաստատունը և աւելի բնական օրէնքներին համապատասխանը:

Վարչական նոր բաժանումները թէ Փրանսիայում և թէ մանաւանդ, Ռուսաստանում երբէք չեն կարող լինել ճշտապէս համապատասխան համայնքի բնական ու տնտեսական հիմքերին: Օրիմապատասխան համայնքի բնական ու տնտեսական յաճախ ապակե՝ Ռուսական նահանգն ու զաւառը յաճախ, շատ յաճախ իր գործը, պատմական գաւառները, ուղեց ուշք չը դարձնել իր բնական ինքնութիւնը, որոնք պատմական ու բնական շահերով ամենին կապ-

ւած չեն մնացած մասի հետ, նոյն իսկ ոչ մի առընչութիւն չունեն նրա հետ:

Այն ինչ բոլոր տեղական ինքնավարութիւնների իսկական հիմքը լինելու է համայնքը, ինչպէս և է թէ Անգլիայում, թէ Շվեյցարիայում:

Համայնքը մի ամբողջութիւն է: Նա միացած է ընդհանուր տնտեսական շահերի, հանրակեցութեան և յաճախ նոյն իսկ էտնօգրաֆիական կամ ազգային ծագման նոյնութեան միջոցով: Նրան երկու կամ աւելի մասերի բաժանել չէ կարելի, առանց վնասելու բոլոր մասերի նիւթական ու ազգային (բարոյական և նիւթական միաժամանակ) շահերը:

Թէև Ելլինէկը (յիշւած գիրքը—երես 430) գտնում է, որ համայնքն իր սկզբնական իշխանութիւնն ստացել է պետութիւնից, բայց մենք կարծում ենք, որ դա ստույգ է լոկ համայնքի այժմեան իշխանութեան վերաբերմամբ, եթէ ոչ համայնքներն առհասարակ աւելի հին են, քան պետութիւնը և նրանց իշխանութիւնն աւելի առաջ է, քան պետութեանը: Պետութիւնը ուշ է ծնւել և գտել է պատրաստի համայնքներ, որոնց ընդհանրութեան ներկայացուցիչն է նա հանդիսացել: Համայնքների բացարձակ անկախութեան մի մասն է, որ անցել է այդ ներկայացուցչի ձեռքը և նրան տրւել է թէ ոյժ, թէ կշիռ:

Իսկ համայնքը, իբր դրացիութեան և նիւթական շահերով կապւած մի ամբողջութիւն, միշտ, ամեն տեսակ պետութիւնների մէջ ունեցել է, այս կամ այն չափով ու ձևով, իր ներքին իրաւունքները, որոնք ներկայ պետութիւնների մէջ օրինական կարգաւորումն են ստացել—ու դրա հետ միասին կամ աճել, կամ կրճատւել: Այնպէս որ ասել, թէ համայնքն իր անդամներին հրամայելու (imperium-ի) իրաւունքն ստացել է պետութիւնից (ինչպէս պնդում է Ելլինէկը—երես 431), մեր կարծիքով, ստույգ է միայն ներկայ համայնքի վերաբերմամբ: Համայնքն այդ հրամանի իրաւունքը միշտ ունեցել է իր անդամների վերաբերմամբ:

Տեղական ինքնավարութիւնը զանազան երկրներում: Տեղական ինքնավարութեան հայրենիքն Անգլիան է: Նոյն իսկ Շվեյցարիայի մասնիկ կանտոնների մեծագոյն մասը եղել են մասնիկ արիստօկրատիական օլիգարխիաներ: Օրինակ՝ Ժընէվի կանտոնի տէրերը

եղել են «300 ընտանիքները», որոնք միահեծան օլիգարխիան են եղել այդ փոքրիկ երկրում:

Տեղական ինքնավարութիւնն ամենից առաջ մայր ցամաքում ու է գրել Բէլգիայում—1830-ական թւերին: Նրա սահմանադրութիւնը կազմող լուսամիտ անձերը գտնւում էին երկու ազգեցութեան տակ. նախ անգլիական խիստ արիստօկրատիական տեղական ինքնավարութեան և ապա, որ գլխաւորն է, Ֆրանսիական յեղափոխութեան առաջին շրջանի դեռ շատ թարմ ապակենտրոնական զաղափարների ազդեցութեան տակ:

Յետոյ արգէն այդ լուսամիտ սկզբունքն աստիճանաբար սկսեց թափանցել Հոլլանդիա, Գերմանիա, Աւստրիա, մասամբ Ֆրանսիա և Ռուսաստան:

Դիմենք այդ երկրների տեղական ինքնավարութիւնների համառօտ նկարագրութեանը:

Ֆրանսիա: Այդ երկրի տեղական խզճուկ ինքնավարութեան մասին մենք արգէն խօսել ենք, կրկնելն աւելորդ է: Այսքանը միայն ասենք, որ Ֆրանսիական լեզուի մէջ ինքնավարութիւն (самостоятельство, правление, selbsverwaltung, selfgovernment) բառը գոյութիւն չունի: Շատերը գործ են ածում «autonomie communale» (համայնական աւտօնօմիա) և դրանով ստեղծում խոշոր խառնաշփոթութիւն (հասկացողութիւնների մէջ, որովհետև աւտօնօմիան լոկ վարչական հատկօրիա չէ, այլ և օրէնսդրական: Շատերն էլ, հարցի հետ կատէգորիա չէ, այլ և օրէնսդրական: Շատերն էլ, հարցի հետ կատէլի մօտ ծանօթները, գործ են ածում անգլիական բառը—self-government: Յաճախ գործ են ածում նաև միայն «ապակենտրոնացում» բառը:

Պետական գործի կենտրոնացման դէմ հարիւր տարուց աւելի է, որ սկսւած է մի գործի ու կրքոտ արշաւանք: Ապակենտրոնականները հազիւ կարողացել են դեռ եւ ձեռք բերել այն ինքնավարութեան ստւերը, որ մենք նշարագրեցինք անցեալ գլխում:

Ապակենտրոնական այդ երկար ու ձիգ արշաւանքի մէջ ամենահետաքրքրական կէտը նրանումն է, որ պահպանողականները, կաթոլիկ լիբերալները, յաճախ արքայականները հանդիսացել են կաշառական ապակենտրոնացման: Դրանք բոլորն էլ զանազան յոյսեր են տածել յետաձգողականներին—վաղէանների վրայ, իրանց մօտ չէ նպատակներն առաջ քշելու համար: Այն ինչ անհատական

Ծուխը համայնքն է, համապատասխան ոռոգական «միրին», գիւղական ու քաղաքային համայնքին: Դիտարիկտը կամ շրջանը յիշեցնում է մեր գաւառը, թէև նրանից շատ աւելի փոքր է, իսկ կոմսութիւնը մի քիչ նման է մեր նահանգին: Այդ կոմսութիւնները միջնադարեան վաստակական իշխանութիւնների տէրիւթորիաներն են: Նրանք ծաւալով իրարից խիստ տարբեր են: Մի ժամանակ տարբեր էին նաև իրանց վարչութեան ձևերով ու արտօնութիւններով, բայց ժամանակի ընթացքում հաւասարեցին իրար այդ հարցում: Այդքանն է եղել անգլիական կենտրոնացման ազդեցութիւնը—հարթեցնել, յղկել և միաձևութեան վերածել գաւառների ազատ ինքնավարական հիմնարկութիւնները:

Բացի ինքնավարական այդ բաժանումներից, կան և հնութեան ուրիշ մնացորդներ, քաղաքներ, որոնք միջին դարերից պահել են իրանց ներքին ինքնավարական յատուկ ձևերը: Թէև բոլոր քաղաքներն ունեն մունիցիպիալներ կամ ինքնավարութիւններ, բայց 69 քաղաք Անգլիայում և 2 քաղաք Ուելսում ունեն իրանց սեփական կազմը, թէև դա էլ յար և նման է միւս ինքնավարական կազմերին. միակ տարբերութիւնը չնչին, աննշան հարցերումը և պաշտօնատար անձերի կոչման մէջն է:

«Կոմսութեան խորհուրդներն» ընտրւում են կոմսութեան ազգաբնակչութիւնից: Ընտրութիւնները ցէնզաւոր են. մասնակցել կարող են այն չափահաս անձերը, որոնք տարեկան գնէ 10 ֆունտ ստէրլինգ (մօտ 95 ռ.) տան քրէհ են տալիս (տուն, բնակարան, սենեակ—միենոյնն է) և առնւազը մի տարի է ապրում են այդ կոմսութեան մէջ: Անգլիայի համար այդ ցէնզն իսկապէս նւազագոյնն է, թէև կրկին «ցէնզ» է, ատելի մի հաստատութիւն: Այդ ընտրութիւններին մասնակցում են ոչ միայն այդ մարզիկ,

«Полит. Учреждения совр. Европы». 2) Joseph Ferrand—«Les pays libres, leurs institutions... 3) La grande Encyclopedie—«Angleterre»: 4) Рапопортъ—«Англія» (Пол. Энци, т. I). 5) Мижуевъ—«Англо-саксонская раса» (Пол. Энци, т. I). 6) Дайнси—«Основы Госуд. Права въ Анг.», 7) Еллинекъ—«Право Совр. Госуд.», 8) Вотье—«Мѣстн. самоупр. въ Англіи», 9) Гуго—«Новѣйшія теченія въ Англ. городскомъ самоуправленіи» և այլ մանր գրքոյկներից ու յօդւածներից:

այլև կանայք: Թէև կանայք ընտրող են, բայց կոմսութեան ինքնավար մարմնում չեն կարող դեռ ևս ընտրւել:

Կոմսութեան խորհրդի անդամների թիւը միատեսակ չէ ամեն տեղ. նա կախւած է տեղական հանգամանքներից—կոմսութեան տարածութիւնից, գործերի առատութիւնից և այլն: Ընտրութիւնները կատարւում են գաղանի քւէարկութիւնով:

Ժողովրդի ընտրած խորհուրդն առաջին ժողովն անում և իր կողմից էլ ընտրում է հասարակութիւնից «պատւաւոր անձեր» կոչման («աղայսիկաներ»), որ կոչւում են «օլդէրմէններ»: Դրանց թիւը երբէք աւել չը պէտք է լինի ժողովրդից ընտրւած խորհրդի թւի մէկ երրորդ մասից, կամ ամբողջ ժողովի $\frac{1}{4}$ -ից:

Ժողովուրդն ընտրում է խորհրդի անդամներին 3 տարով, իսկ «օլդէրմէնները»—6 տարով: Սրանք, իբր հասարակութեան ամենափորձաժ անձեր, լիակատար ձայնի իրաւունքով մասնակցում են կոմսութեան խորհրդին:

Թէև օլդէրմէններն ընտրւում են 6 տարով, բայց իւրաքանչիւր 3 տարին նրանց կէս մասը հեռանում է և խորհուրդը նորեւի՛ն է կոչւում:

Խորհուրդն ընտրւում է իր համար նախագահ մի տարով կամ իր միջից, կամ դրսից, եթէ յարմար մարդ իր մէջ չը կայ: Նախագահը միաժամանակ և հանդիսանում է կոմսութեան հաշտարար և հաշտաւորը: Նա նախագահ և դատաւոր է մի տարով, բայց նախագահութիւնից հրաժարւելուց յետոյ գեռ մի տարի ևս մնում է դատաւորի պաշտօնում:

Ահա ընտրութեան բոլոր եղանակը: Անցնենք այժմ նրա իրաւասութեանը:

Կոմսութեան խորհրդի ձեռքումն է ոստիկանութիւնը (մասնաւոր բացառութիւններ կան միայն համապետական նպատակներով), գլխաւոր ճանապարհների կառուցութիւնը, գլխաւոր ծախքերի համար հարկեր և մը և հողացրողութիւնը, կոմսութեան ծախքերի և վարձատրել յանտուրքեր նշանակելն ու բաժանելը, նշանակել և վարձատրել յանտուրքեր նշանակելն և այլ գէպքերի համար յատուկ քննիչներ կամ կարծմահութեան և այլ գէպքերի համար յատուկ քննիչներ կամ «կորոնեօրներ», կոմսութիւնը բաժանել պարլամէնտական ընտրական շրջանների, սահմանել զանազան օրէնքներ ժողովրդական արական շրջանների, սահմանել զանազան տեսակէտով և այլն, և այլն: Խորհուրդը կառավարում է կոմսութեան ստացւածքները. նա կարող է

ծախել ու դնել գոյքեր: Նա է նշանակում կոմսութեան պաշտօնեաներին և արձակում: Նա կարող է հրատարակել, ինչպէս ասացինք, որոշ օրէնքներ և պարտադիր կարգադրութիւններ (bye-laws):

Կոմսութեան խորհուրդը կազմում է իր անդամներից մասնախմբեր (կոմիսսիաներ), որոնք վարում են մի մի բաժանմունք՝ ինչպէս ֆինանսները, հասարակական աշխատանքները, գալրոցական գործը և այլն: Այդ յանձնաժողովներից կամ կոմիտէներից մի քանիսը կարող են իրանց նիստերին հրաւիրել կողմնակի մասնագէտ կամ բանիմաց անձերի կամ խորհրդակցութեան, կամ իրը օժանդակ անդամ:

Կոմսութեան խորհուրդներից յետոյ գալիս են աւելի նեղ շրջանների խորհուրդները:

Շրջանային խորհուրդն ընարւում է շրջանի համարեւաբոլոր չափահաս բնակիչներից: Այդտեղ ընտրութիւնն աւելի մօտենում է ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի և գաղտնի ընտրութեան: Վերջին 3 պայմանն անթերի կառարւում է, միայն սոռաջին պայմանը չէ գործադրւում: Կայ մի շատ չնչին ցէնդ: Կանայք այս դէպքում և ընտրելու, և ընարւելու իրաւունք ունեն:

Մինչև 1894-ի օրէնսդրութիւնը, շրջանային խորհուրդների փոխարէն գոյութիւն ունէին «Աղքատախնամ հոգաբարձութիւններ»: Այժմ շրջանային խորհուրդն ինքնավարական մի հաստատութիւն է, որ բռնում է միջին տեղը կոմսութեան և ծխական խորհուրդների միջավայրում: Նրանց իրաւասութիւնը տարածւում է շատ հարցերի վրայ, որոնց մէջ խոշոր տեղ է բռնում ժողովրդական առողջութեան խնդիրը:

Շրջանային ժողովի նախագահն էլ ինքն ըստ ինքեան արդէն համարւում է շրջանի հաշտարար գատաւորը:

Ընտրական և այլ կարգերը, որ մենք չը յիշեցինք, յար և նման են կոմսութեան խորհուրդների կարգերին:

Անգլիական փառաւոր ինքնավարութեան ամենափոքր միութիւնը ծուխն է (համայնքը) և ծխական ժողովը (միախնդ) կամ ծխական խորհուրդը: Եթէ ծուխը փոքր է (ունի մինչև 300 բնակիչ), նա իր ներքին գործերը վարում է ուղղակի—ամբողջ ծխով: Ծխականները հաւաքւում, կազմում են «միախնդ» (ժողով) և վարում իրանց գործերը: Իսկ եթէ ծուխն ունի 300 և աւելի բնակիչ, պիտի ընտրէ 5-ից մինչև 15 հոգուց (համաձայն ծխական-

ների թւի շատութեան) բաղկացած ծխական խորհուրդ, որը պիտի վարէ ծխի բոլոր գործերը, ինչպէս վերւում յիշւած միւս խորհուրդները:

Ծուխի անդամ են համարւում նրա տէրրիտօրիայի վրա դռնէ մի տարի ապրող բոլոր անձերը—այլ թէ կին: Եթէ ծխի անդամը տէրրիտօրիայից էլ մօտ 5 վերստ (3 անգլիական մղոն) հեռու է ապրւում, նա համարւում է ծխի անդամ: Ընտրութիւններին մասնակցելու իրաւունք չունեն աղքատների ցանկի մէջ ընկած քին մասնակցելու իրաւունք չունեն հասարակութիւնից, բանկանձերը, որոնք նպաստ են ստանում հասարակութիւնից, անհրաժեշտ ընկածները, համայնքի հետ պայմանագրով գործ ունեցողները և այլն:

Ծուխը տարեկան մի անգամ (մարտի վերջին) հաւաքւում է պարտագիր «միախնդի», որոշում է ընդհանուր սկզբունքներ, կատարում է ընտրութիւններ և ցրւում: Եթէ պէտք եղաւ արտատարում է ընտրութիւններ և ցրւում: Այդ օրէնքն ընդհանուր է բոլոր գի միշտ կարող են հրաւիրել: Այդ օրէնքն ընդհանուր է բոլոր 3 ինքնավար մարմինների համար: «Թոյլտւութիւն ստանալ» կամ «խնդրել» որևէ իշխանութիւնից՝ գոյութիւն չունի:

Ծուխն առաջ ստեղծւած է եղել կրօնական-եկեղեցական նըպատակներով, բայց 1894-ի օրէնսդրութիւնը նրան զարձրել է իսկական տեղական ինքնավար համայնք: Այժմ նրա իրաւասութիւնները համարեւա նոյնն են, ինչ որ են կոմսութեան խորհուրդների իրաւասութիւնները, միայն աւելի փոքր տարածութեան վրայ:

Ծխական ժողովը հանդիսանում է ծխական խորհրդի վրայ իրը վերաքննող, վերահսկող ու հաստատող: Խորհուրդն առանց իրը վերաքննող, վերահսկող ու հաստատող կամ հարկ դնել ծխա-«միախնդի» իրաւունք չունի ոչ մի տուրք կամ հարկ դնել ծխականների վրայ, եթէ այդ հարկի չափն անցնում է 12 կօպէկից (ամեն մի ծխականի վրայ): Նա իրաւունք չունի առանց «միախնդի» կնքել որևէ փոխառութիւն:

Տեղական ինքնավարական այդ 3 հիմնարկութիւններն իրենց վրայ ոչ մի իշխանութիւն չունեն, ոչ էլ հսկողութիւն: Նրանք բոլորն էլ անմիջական յարաբերութեան մէջ են կենտրոնական իշխանութեան՝ միախնդի հետ:

Այդ նորութիւնները մտցնելով, հետագայ անգլիացիները չեն վերացրել հինը. նա կայ դեռ ևս, սակայն մնացել է, աւելի շուտ,

իրը ցուցական մի մնացորդ: Եւ միթէ նոյնը չէ անգլիական կառավարութեան ամբողջ սիստէմի վերաբերմամբ. նա էապէս հանրապետութիւն է, միայն ժառանգական նախագահով (թագաւոր), որը համարեալ իրաւաւորիկ, ցուցական մի էակ է այժմ:

Կենտրոնական իշխանութեան ներկայացուցիչները կոմսութիւններում 2 հոգի են—շէրիֆը և լորդ-էյտէնանտը:

Շէրիֆը միջին դարերում կոմսի օգնականն էր, կոմսութեան զենեքալ-նահանգապետը, ահապէն իրաւունքներով: Այժմ էլ նա կայ: Նրան ընտրում է թագաւորը կոմսութեան երեսիներէից, այսինքն ազնւականներից ու հարուստներից: Ընտրութիւնը կատարւում է դատաւորների ներկայացրած «երեսիներէի» գրաւոր ցուցակից այսպէս. թագաւորը նետում է ցուցակի վրայ մի սրածայր գործիք,—ուժ անունը որ ծակեց գործիքը, նա էլ համարւում է ընտրւած: Սակայն գործիքն էլ ծակում է թագաւորին հաճելի մարդկանց անունները...

Շէրիֆը նշանակւում է մի տարով և ղեկավարում է պարլամէնտական ընտրութիւնները (նախագահում), հսկում է դատական որոշումների գործադրութեան վրայ: Նա նշանակում է իր համար մի օգնական, ի հարկէ կրկին տեղական «երեսիներէից»: Թէ նրա, թէ օգնականի և թէ լորդ-էյտէնանտի պաշտօնը ձրիարար են կատարւում: Դրանք բիւրօկրատական «տեղեր» կամ պաշտօններ չեն, այլ միայն «պատւաւոր» պաշտօններ, զբա համար էլ տրւում են միշտ ունեւոր մարդկանց, զրամի կարիք չունեցողներին:

Լորդ-էյտէնանտն էլ նշանակւում է թագաւորի կողմից: Նա համարւում է ոստիկանութեան և դատական իշխանութեան պետ. նրա վրայ է խաղաղութիւնը պահպանելու պարտականութիւնը: Նա է պահում կոմսութեան արխիւները:

Սրանք են «թագի» միակ ներկայացուցիչները կոմսութիւններէ մէջ: Դրանցից զատ պաշտօնեաներ չը կան: Կենտրոնական կառավարութեան բոլոր կարգադրութիւններն իրականացնողները տեղական ինքնավարութիւնները և նրանց ընտրած պաշտօնեաներն են: Եթէ կառավարութիւնը նոյն իսկ պէտք է ունենում պաշտօնեաների, նրանց նշանակում է միայն տեղացիներից:

Անգլիական քաղաքներն էլ ունեն լայն ինքնավարութիւններ: Կան քաղաքներ, որոնք մասնակցում են կոմսութեան ինք-

նավարական ընտրութիւններին և համարւում են կոմսութեան մի մասը, սակայն կան էլ այնպիսիներ, որոնք անկախ կոմսութիւնից, իրանք կազմում են իրանց համար առանձին ինքնավարութիւն: Վերջիններիս թիւն, ինչպէս ասացինք՝ Անգլիայում 69 են, իսկ Ուէլսում 2:

Ամեն մի քաղաք ընտրում է իր քաղաքային խորհուրդը, որի անդամների թիւը 9-ից մինչև 72 կարող է հասնել: Ընտրութիւնները նոյն ձևով են կատարւում, ինչպէս կոմսութիւններում. նոյն «օլդէրմէնները», նոյն նախագահը, որ այստեղ կոչւում է «մէր» կամ երբեմն էլ լորդ-մէր: Վերջինս ինքնըստինքեան կրկին համարւում է քաղաքի հաշտարար դատաւորը: Մէրը կամ լորդ մէրը ոչ մի գործադիր յատուկ իշխանութիւն չունի:

Քաղաքային խորհուրդը նոյն իրաւունքներն ունի, ինչ և կոմսութեան խորհուրդը: Նա իր գործերը վարում է յանձնաժողովների ձևով, որ ընտրւում է իր միջից: Մէրը համարւում է այդ բոլոր յանձնաժողովների անդամ:

Անգլիական բոլոր քաղաքային ինքնավարութիւնները ղեռ 1803 թւին կազմել են մի ընդհանուր միութիւն, իսկ կոմսութիւնների ինքնավարութիւնները, քաղաքների օրինակին հետեւելով, կազմակերպել են նոյնպիսի միութիւն 1890 թւի վերջերին: Վերջին միութեան ծրագրում նպատակն այսպէս է որոշւած. «հսկել Վերջին միութեան ծրագրում նպատակն այսպէս է որոշւած. «հսկել և պաշտպանել կոմսութեան շահերը, իրաւունքները և արտօնութիւնները, իրեն հարկատուների ներկայացուցչութիւնների,—այն-քան որքան նրանց կարող է կպչել օրէնսդրութիւններ և տարածել կոմսութիւնների համար օգտակար տեղեկութիւններ և ընդհանրապէս՝ ձեռք առնել այնպիսի միջոցներ, որոնք կարող են պէտք լինել այս կամ այն հարցի վերաբերմամբ, որոնց մէջ կոմսութիւնների խորհուրդները կարող են շահագրգռւած լինել» *):

Զը մոռանանք ասել, որ ինքնավարական մարմինների նախագահները հաշտարար դատաւորներ են միայն մանր քրէական գործերի համար: Իսկ խոշոր քրէական և քաղաքացիական գործերը վարում են անկախ դատաւորները (պետական դատաւորներ),

*) Անգլիական քաղաքների ինքնավարութեան և նրանց գործառնութեան հետ մանրամասն ծանօթանալ ցանկացողներին յանձնարարում ենք հուլիոսի դիւրը
— «Нов. течен. въ Анг. городскомъ самоуправ.»...

որոնք մշտական նստում են Լօնդօնում, անփոփոխելի են, անդամ դատաւորական և իրաւարանական այն հօր կօրպօրացիայի, որը կազմում է Անգլիական պետութեան մէջ մի տեսակ առանձին պետութիւն: Նրանց պաշտօնից հեռացնելու համար հարկաւոր է երկու պարլամէնտների համաձայնութիւնը: Նրանց նշանակում է կառավարութիւնը:

Պարբերաբար նրանք Լօնդօնից գնում են գաւառները շրջելու և կուտակած գործերը քննելու: Միայն խոշոր քաղաքներում կան մշտական դատաւորներ (բէկօրդէրներ): Նրանց նշանակում է կառավարութիւնը՝ համաձայն քաղաքի խնդրի, որը և պարտաւոր է հոգալ նրա և նրա զիւանի ծախքերը:

Այդ դատաւորներն իրանց անփոփոխելիութեան, իրանց նիւթական անկախութեան (ստանում են տարեկան մօտ 48,000 ր. բարձր դատարանի անդամները—մեր նահանգական դատարանի և դատական պալատին համադօր), երկրում տիրող ընդհանուր օրինականութեան շնորհով՝ ամենեւին չիճօյնիկական բնոյթ չեն կըրում, թէև նշանակում են կառավարութիւնից և ոչ ընտրւում: Կառավարութիւնն էլ դատարանի առջև ճիշտ նոյն վիճակին է, ինչ որ մասնաւոր անհատները:

Չինօյնիկ, բիւրօկրատ չը կայ այդ երկրում: Ամեն մի պաշտօն վարւում է ժողովրդից ընտրւած անձերի ձեռքով: Նշանակովի պաշտօնեաներն էլ և չափազանց քիչ են, և՛ այնպիսի պայմաններում, որ երբէք չեն կարող կատարել կամայականութիւն:

Ընտրողական իրաւունքի, ինքնավարութեան, պարլամենտաբիդմի ու ազատութեան երկիր է Անգլիան: Նրա նւաճած Ծօտրանդիան և Իրլանդիան էլ վայելում են միեւնոյն ինքնավարական հիմնարկութիւնները: Սակայն Իրլանդիան կրկին դժգոհ է: Կայ աղգային հարց... Նա ուղղում է աղգային ինքնավարութիւն, «հօմբուլ»...

Տեղական ինքնավարութիւնը Բէլգիայում: Անգլիայում, ինչպէս արդէն ասացինք, տեղական ինքնավարութիւնը, կամ գաւառների «արտօնութիւններն» ու «առանձնաշնորհումները», միջին դարերից սկսած, երբէք չեն անհետացել: Սակայն այդպէս չէ ընթացել տեղական ինքնավարութիւնների պատմութիւնը մայր ցամաքի վրայ: Այստեղ կազմւել են աղգային խոշոր ու կենտրոնա-

ցած պետութիւններ, որոնք նախ ոչնչացրել են ամեն տեսակ տեղական ինքնավարութիւն և յետոյ, 19-դ դարի ընթացքում, ստիպւած են եղել նորից վերադարձնել նախկին կամ նրանց նման իրաւունքներ համայնքներին, շրջաններին ու գաւառներին:

Առաջին երկիրը, որ իր սահմանադրութեան մէջ յատկապէս երկու յօդածով սրբագործել է տեղական ինքնավարութեան դադարւել և իր մէջ իրականացրել բաւական լայն չափերով,—Բէլգիան է:

Այստեղ համայնական ինքնավարութիւն ներմուծող գործիչները պարզապէս ենթակայ են եղել երկու աղբիւրից բղխած հոսանքների—անգլիական selfgovernment-ի ուսումնասիրութիւնից առաջացած ձգտումների և, որ գլխաւորն է, ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան գաղափարների:

Ինչպէս յատնի է, XVIII դարի ֆրանսիական մտածողներն ամեն ինչ—թէ կրօնը, թէ պետութիւնը, թէ դատակարգերը և այլն,—կոչեցին խելքի դատաստանի առջև. ամենայն ինչ, որ չէր շկարողանում արդարանալ այդ ահեղ դատաւորի առջև, մի կողմ էր «պրուում» իւրեւ հին ու փտած: Իսկ խելքն ամեն ինչ դատում էր Բնական անխախտելի օրէնքների, բնութեան մէջ տիրող ընդհանուր ներդաշնակութեան» հիման վրայ (Ռուսօ, Դիդրօ, չէլլէցիուս, Հօլբախ և այլն):

Այդ փիլիսոփաները չէին կարող չը նկատել կենտրոնացած կառավարութեան վնասները, կենտրոնացման անձայր յարմարութիւնը բնապետութեան ու բիւրօկրատիզմի համար: Նրանք այդ նկատեցին և անմիջապէս դիմեցին՝ ընդհանրապէս «ընական հարմօնիալին» (ստեղծեցին «համայնքի բնական իրաւունքը» (le pouvoir naturel municipal), նրա «ընական իշխանութիւնը»:

Այդ գաղափարները տարբացան ժողովրդի մէջ և 1789-ին Պարիզ հաւաքւող պատգամաւորներին համայնքները տւին «աւտբալներ» (les cahiers de charge), որոնց մէջ յայտնում էին իրանց պահանջները: Դրանց մէջ խոշոր տեղերից մէկը բռնում էր համայնքի իրաւունքը, տեղական լայն, խիստ լայն, նոյնիսկ ֆէդերալիզմի մօտեցող ինքնավարութիւնը:

Մենք արդէն տեսանք, թէ գործնական կեանքում նրանք ինչ վախճան ունեցան յեղափոխական և կայսերական Ֆրանսիայում: Սակայն դրանց գաղափարը չը մոռաւ: Նա ամենից առաջ

թուով ձայներ է տալիս ընտանիքի հայրերին, հարուստներին և դիպլոմատներին: Բացի իր սեփական ձայնից՝ լրացուցիչ մի ձայն ունեն այն մարդիկ, որոնք 35 տարեկան են, ընտանիքի հայր են և պետութեանը վճարում են գոնէ 5 ֆրանկ անձնական հարկ, որ առնուով է քնակարանի համար. նոյնպէս և 25 տարեկան հասակը լրացրած այն անձերը, որոնք ունեն գոնէ 750 բուրձու կարողութիւն՝ շարժական կամ անշարժ, — եկամուտ բերող, վերջապէս նաև այն անձերը, որոնք գոնէ 2 տարի շարունակ ունեն խնայողական արկղում 100 ֆր. (37¹/₂ բ.) պահ տւած: Իսկ երկու լրացուցիչ ձայնի իրաւունք ունեն միջնակարգ կրթութիւնից մի քիչ բարձր դիպլոմ ունեցող բոլոր անձերը: 3 ձայնից աւելի ոչ ոք չունի:

Բացի յոգնակի ձայնաւորութեան անարդար սկզբունքից, գաւառական խորհրդի ընտրութեան մէջ կայ և մի ուրիշ տարօրինակութիւն: Ընտրելու իրաւունք ունեն միայն 30 տարեկան հասակ ունեցողները, որոնք գոնէ մի տարի ապրում են միևնոյն համայնքում, այն ինչ ընտրել կարող են 25 տարեկանները:

Գաւառական խորհրդի անդամների թիւը կախած է գաւառի ազգաբնակչութեան թւից և գաւառի ունեցած կարեւորութիւնից:

Խորհուրդը ընտրւում է 8 տարով, սակայն 4 տարին մի անգամ անդամների ¹/₂ մասը վերընտրւում են: Տեղական ինքնավարութեան մարմինների անգամ չեն կարող ընտրւել ոչ սէնատի, ոչ էլ պատգամաւորական ժողովի անդամները:

Խորհրդի նստաշրջանները բաց է անում և փակում է նահանգապետը թաղաւորի անունով: Սովորական նստաշրջանից դատ, խորհուրդը կարող է արտակարգ նիստեր ունենալ միայն թաղաւորի հրաւերով: Սովորական նստաշրջանը յուլիսին է, և տևում է 2 շաբաթ: Խորհուրդը կարող է իր իրաւասութեամբ նստաշրջանը երկարել մի շաբաթ էլ. բայց դրանից աւելի երկարելու համար պէտք է թոյլտւութիւն ստացւի նահանգապետից:

Գաւառական խորհուրդը իրաւունք չունի դիմելու մի ուրիշ խորհրդի իր իրաւասութեան մէջ չը մտնող որևէ հարցի առիթով: Նա իրաւունք չունի, առանց նահանգապետի համաձայնութեան, որ և է կոչով գիմելու ազգաբնակչութեանը:

Ինչպէս պարզ երևում է, օրէնքը շատ խիստ կերպով որո-

շել է տեղական ինքնավարութեան և կենտրոնական իշխանութեան յարաբերութիւնը. ամեն տեղ պահանջւում է կենտրոնական իշխանութեան համաձայնութիւնը, նրա կաշկանդող միջամտութիւնը: Այդ կողմից բէլգիական ինքնավարութիւնը բաւական յիշեցնում է ֆրանսիական և մասամբ պրուսական ինքնավարութիւնները: Իսկ իրաւասութեան կողմից բէլգիական ինքնավարութիւնը քաւական հարուստ է, ունի լայն իրաւունքներ: Նախարարութիւնը քաւական հարուստ է, ունի լայն իրաւունքներ:

Գաւառական խորհուրդը վարում է գաւառի շահերին վերաբերող բոլոր գործերը: Նա և իր ընտրած մշտական պատգամաւորութիւնն են նշանակում գաւառի բոլոր պաշտօնեաներին: Գաւառի տարեկան բիւջէն ինքը սահմանելուց յետոյ, տալիս է ի հաստատութիւն:

Բացի բիւջէից, նահանգապետը կարող է պահանջել, որ խորհրդի հետեւել որոշումները արեն թաղաւորի հաստատութիւնը. գաւառական միջոցներով բացւող հանրօգուտ հաստատութիւնների հարցը. 10,000 ֆր. (մօտ 3,750 բ.) արժէքի գաւառական կալած գնելու, ծախելու, փոխանակելու հարցերը. գաւառի վերջնական միջոցներով ձանապարհներ, ջրանցքներ և ուրիշ հանրօգուտ շէնմիջոցներով ձանապարհներ, եթէ նա պահանջում է 50,000 ֆրանքեր կառուցանելու հարցը, եթէ նա պահանջում է 50,000 ֆրանքեր (18,750 բ.) աւելի ծախք. վերջապէս խորհրդի այն որոշումները, որոնք վերաբերում են ներքին կանոններին և ոստիկանական որոշումներին:

Այս բոլոր որոշումները միայն այն ժամանակ կարող են ընթացքում արգելք չի հանի նրանց առաջ:

Խորհուրդը մնացած բոլոր հարցերում կայացնում է վճիռներ, սակայն թաղաւորը կարող է պատճառարանւած միջամտութիւն անել այն կարգադրութիւններին վերաբերմամբ, որոնք, իր կարծիքով, դուրս են խորհրդի իրաւասութիւնից, կամ խանգարում, զրկում են ընդհանուր պետական շահերին:

Գաւառական խորհուրդներն իրաւունք ունեն բարձր իշխանութեանը ներկայացնելու դատաւորութեան յարմար անձերի նույն կերպով համար: Այդ ցուցակից թաղաւորը նշանակելու է գատաւորներ: Գաւառական խորհուրդն է ընտրում գաւառի սէնատորներին. 500,000 բնակիչ ունեցող գաւառից 2 սէնատոր, մինչև 1,000,000 բնակիչ ունեցողից 3, իսկ դրանից աւելին՝ տօր, մինչև 1,000,000 բնակիչ ունեցողից 3, իսկ դրանից աւելին՝

օրէնսդրական կատեգորիա, օրէնսդրական ապակէնտրօնացման ար-
տալալտութիւն:

Ճշմարիտ է, սովորական խօսակցութեան մէջ յաճախ, մահաւանդ ֆրանսերէն լեզոււմ, ասում են, վարչական ատօնօմիա և գրանտով ուզում են հասկանալ զուտ տեղական ինքնավարութիւնը կամ selfgovernment-ը, իսկ օրէնսդրական իմաստ տալու համար, գործ են ածում քաղաքական ատօնօմիա բառերը,—սակայն դա լոկ գործածական ընթացիկ լեզւի և ոչ-մասնագիտական գրականութեան մէջ է այդպէս: «Աւտօնօմիա» բառի ծագումն անգամ դէմ է այդպիսի շփոթման, անճշտութիւնների: Նա առաջ է եկել յու-նարէն աւտոս (ինքը) և նօմոս (օրէնք) բառերից և բառացի նշա-նակոււմ է ինքնօրէնսդրութիւն:

Առաջին անգամ այդ բառը գործ է ածել Հոսմէական սէնատի կարգադրութիւններում 196 թւին Քրիստոսից առաջ, երբ նա հաստատել է Տիտոս Կէինկիոս Փլամինիոս Կօնսուլի յոյներին տւած խոստումը: Իսկ այդ Կօնսուլը Պարտնոցի կամ Իսթմի համայնական խաղերի ժամանակ հանդիսաւոր կերպով խոստացել էր յոյներին տալ ազատութիւն վարելու իրանց բոլոր ներքին գործերը, զնելու իրանց օրէնքները, սահմանելու իրանց դատարանները, միայն հպատակելու Հոմի ծերակոյտին ներքին ամենակարեւոր հարցերում և ամբողջ արտաքին քաղաքականութեան մէջ:

Այժմ աւտոնոմ է կոչւում որեւէ պետութեան այն դաւառը, նահանգը կամ շրջանը, որ ունի թէ վարչական և թէ օրէնսդրական իրաւասութիւն, միայն պետական ընդհանուր օրէնքի որոշած սահմաններում: Վարչական ապակինտրօնացումը խլում է կենտրոնական վարչական մարմնից իրաւունքի մի մասը և տալիս է տեղական մարմիններին. աւտոնոմիայի դէպքում, բացի այդ, խլում է նաև կենտրոնական օրէնսդիր մարմնի իրաւասութեան մի մասը և տրւում է տեղական մարմիններին:

Օրէնքը, համապետական օրէնսդիր մարմինը զծուծ է որոշ սահմաններ որևէ շրջանի կամ դաւառի համար և տալիս: Այդ սահմանների մէջ տեղական աւտոնոմ օրգանները կարող են հրատարակել օրէնքներ, նոյն իսկ բոլորովին տարբեր պետութեան միւս մասերի նոյնանման օրէնքներից: Համապետական օրէնքը նախորոշում է աւտոնոմ շրջամի սահմանադրութիւնը, նրա պարլամէնտի և միւս գլխաւոր օրգանների իրաւասութեան իշտիւր. նա

նոյն իսկ կանխորոշում է, թէ ի՞նչ օրէնսդրական իրաւունքներ պահուում է իր—կենտրոնական իշխանութեան ձեռքը, և ի՞նչ իրաւունքներ, կենսական ո՞ր հարցերի վերաբերմամբ օրէնքներ սահմաւորւնքելը, կենսական ո՞ր հարցերի մեղական օրէնսդիր օրգաններին։ Ներու իրաւասութիւնը տալիս է տեղական խորհրդակցող կրկին կենտ-

Երկրի իսկական տեղը, վերջնական հրամայողը՝ Աստուծո
բունական իշխանութիւնն է, միայն նա որով «օրէնքներով յան-
ձնում է այս կամ այն լիազօրութիւնն աւտօնօմ գաւառներին,
նրանց օրգաններին»: Սակայն լիազօրութիւն ունենալ, չէ նշա-
նակում սեփական, միայն իրեն յատուկ իրաւունքներ ունենալ
նախկին սեփական, միայն իրեն յատուկ իրաւունքներ ունենալ
նոյն իսկ ստացած լիազօրութեան սահմաններում: «Դա պարզ
արտայայտւում է նրանով, որ, առաջին՝ ամեն մի լիազօրութիւն,
տրւած աւտօնօմ գաւառին, կենտրոնական իշխանութիւնն իրա-
ւունք ունի յետ խելով. երկրորդ՝ որ աւտօնօմ գաւառն իրակա-
նացնում է ոչ թէ իր, այլ ուրիշի (կենտր. իշխանութեան) իրա-
ւունքները, որոնք նրան տրւած են միայն իրականացման համար
Աւտօնօմի հոգի միջոցով հսկում է կենտրոնական իշխանութիւնը: Աւ-
տօնօմի հոգի միջոցով հսկում է կենտրոնական իշխանութիւնը, որը
հնթակայ տօնօմի հոգի ոչ մի այնպիսի լիազօրութիւն, որը
չը լինի կենտրոնի կօնտրօլին» *):

ըը լինի կենտրոնի կոնտրոլին» *):
 Աւտոնոմ մարմնի օրէնսդիր օրգանը չունի անկախ պետու-
 թեան համանիշ օրգանի անսահման լիազօրութիւնը. նա սահմա-
 նափակւած է որոշ, նախորոշւած շրջանակով: Նրա դրած օրէնք-
 նափակւած է որոշ, նախորոշւած շրջանակէն իշխանութեան կողմից
 ներք չեն կարող դէմ լինել կենտրոնական իշխանութեան կողմից
 այդ շրջանի համար տրւած օրէնքներին, նրանց ողուն: Բացի այդ,
 այդ շրջանի համար տրւած օրէնքներին, նրանց մի համապետական օ-
 եթէ կենտրոնական իշխանութիւնը դրեց մի համապետական օ-
 րէնք, կամ մի նոր օրէնք յատկապէս աւտոնոմ շրջանի համար,
 նա եւ պարտադիր է այդ շրջանի համար:

Նա եւս պարտադիր է այդ շրջանի համար:
Աւստօնում շրջանի օրէնսդիր օրգանի սահմանած օրէքներն,
ինչ ասել կուզէ, պարտադիր չեն իր շրջանի սահմաններից դուրս:
պետութեան միւս գաւառների կամ շրջանների համար: Վերջա-
պէս՝ աւստօնում շրջանի սահմանած օրէքները, որպէս զի վերջնա-
կանապէս օրէնքի ոյժ ստանան, պէտք է տրւեն կենտրոնական
իշխանութեան կամ նրա ներկայացուցչի ստորագրութեանը, նրա
հաւանութեանը կամ հաստատմանը:

*) Лазаревскій — «Автономія» («Право» 27го [28] [29] [30]
1906 г., № 2-й);

լայն աւտոնոմիայի մասին: Կայսրը, կայսրութեան Դաշնակցական խորհուրդը (Պետութիւնների խորհուրդ) և Բայխստագը կարող են փոխել նրա կազմը, նրան աւած սահմանադրութիւնը և այլն: Օրէնքների հրատարակումն էլ այդտեղ կախած է ոչ թէ լոկ երկրի Landesausschuss-ից (ընտրւած մարմինը), այլ և համապետական Դաշնակցական խորհրդից և կայսրից *):

Ահա աւտոնոմիայի և ֆէդէրացիայի էական ու գլխաւոր տարբերութիւնները: Հետեւեալ գլխում, երբ մենք արդէն կը խօսենք յատկապէս ֆէդէրացիայի մասին, աւելի կը պարզաբանեն այդ տարբերութիւններն ու նմանութիւնները:

Այժմ մեզ համար պարզ է, որ աւտոնոմիա կոչում են պետական ներքին ինքնավարական այն սիստէմը, որի ժամանակ տեղական օրգաններին տրուած է այս կամ այն չափի, լայն կամ նեղ սահմանափակումներով իրաւասութիւն թէ վարչական և թէ օրէնսդրական գործերում, «բայց այդ բոլոր լիազօրութիւնները տրուած են տեղական օրգաններին իրականացնելու այն պայմանով, որ այդ բոլոր լիազօրութիւնների կարգադրիչն ու տէրն իրաւաբանօրէն մնում է կենտրոնական կառավարութիւնը. **):»

Բնականաբար՝ աշխարհում գոյութիւն ունեցող բոլոր աւտոնոմ շրջանների իրաւասութիւններն իրար նման ու հաւասար չեն: Վերեւում տրւած որոշման սահմաններում կարող են իրականացնել բազմաթիւ աւտոնոմ օրգաններ՝ իրարից տարբեր իրաւասութիւններով ու արժէքներով: Այդ աստիճանաւորումը կամ իրաւասութիւնների այդ տարբերութիւնները կախած են երկրում գոյութիւն ունեցող բէէլ ուժերի փոխադարձ համեմատութիւնից, նրանց ուժերի քանակից և իրար վերաբերութեամբ բռնած դիրքից:

Մի Լիբանան, որքան էլ անառիկ դիրք ունենայ, չէ կարող վայելել այնպիսի աւտոնոմ իրաւունքներ, որպիսին վայելում է Բօզլարիան, որովհետեւ առաջինը հազիւ 450,000 ազգաբնակչութիւն ունի, իսկ երկրորդը մօտ 5 միլիոն, ընդունակ նոյն իսկ դիմադրելու Օսմանեան Կայսրութեանը զէնքի ուժով: Արդեօք Պէվէյեան բէէլում կարող էր ոտնահարել ու տրորել աւտոնոմ Ֆինլանդիայի լայն իրաւունքները, եթէ այդ երկիրն ունենար ոչ

թէ 3, այլ օրինակ՝ 30 միլիոն բնակիչ: Արդեօք անգլիական դադութիւնները—Աւստրալիան, Կանադան, Կէպտոնը կունենային այնպիսի լայն ինքնավարական, աւտոնոմ իրաւունքներ, որպիսին այժմ ունեն, եթէ լինէին Միացեալ-Թագաւորութեան կղզիններին դրացի, նրանց կաած. չէին լինի արեօք նրանք այժմ Իւլանդիայի կամ Շոտլանդիայի վիճակում...

Բայց ինչքան էլ որ աւտոնոմիական իրաւասութիւններն իւրարից տարբեր են զանազան երկրներում, այնուամենայնիւ նրանք այնքան բազմազան չեն, որքան հնարաւոր է ենթադրել: Նրանց մէջ անպայման կան ընդհանուր դժեր, թէև տեղական ներքին սահմանները կարող են լինել լայն կամ նեղ: Այսպէս՝ ոչ մի անգամ չէ, որ աւտոնոմ շրջան, կամ նահանգ, կամ երկիր չունի արտաքին քաւաւտոնոմ շրջան, կամ հարցեր, որոնք յատուկ են ոչ թէ այս կամ այն համապետական հարցեր, որոնք յատուկ են ոչ թէ այս կամ այն շրջանին, պետութեան այս կամ այն մասին, այլ ամբողջ երկրին, ամբողջ պետութեանը: Այդպիսի գործերն են մաքսերը, պօստը, ամբողջ պետութեանը: Այդպիսի գործերն են մաքսերը, պօստը, հեռագիրը, երկաթուղիները, արտաքին քաղաքականութիւնը, յաւատարմութիւնը, նաւատորմը և այլն: Այդ հարցերն առհասարակ յաճախ բանակը, նաւատորմը և այլն: Այդ հարցերն իրաւասութիւնից և դուրս են հանւում աւտոնոմ մարմինների իրաւասութեանը: Երբեք են ընդհանուր պետութեան կենտրոնական իշխանութեանը տրուած են ընդհանուր պետութեան կենտրոնական իշխանութեանը:

Սակայն այս հարցում էլ ամենեւին անհրաժեշտ ու ներքին հանգամանք՝ ամենայն ինչ կրկին կախած է արտաքին ու ներքին հանգամանքներից: Այսպէս՝ անգլիական դադութիւններն ունեն իրանց սեփական դժերը, սեփական զինուորական նաւատորմներ և այլն, որովհետև մայր-երկրից կամ մէտրօպօլից չափազանց հեռու են: Իսկ պետութեան տէրրիտօրիայի վրայ գտնուող բոլոր աւտոնոմ շրջաններն, ընդհանուր առեւելի սահմանափակ իրաւասութիւնն է, որ քան հեռու ընկածները: Արտաքին քաղաքականութեանը, անխախտ կերպով վերադառնալ է կենտրոնական իշխանութեանը, անխախտ կերպով վերադառնալ է կենտրոնական իշխանութեանը, եթէ ոչ մնացած բոլոր հարցերը, լայն կամ նեղ սահմաններով, կարող են տրուել աւտոնոմ շրջանների տնօրինութեանը:

Հիմքեր: Ժամանակակից խոշոր պետութիւնների կազմութեան գործում, ինչպէս մի անգամ էլ տասնինը, բունի գրաւումները և բունի միացումները շատ խոշոր դեր են կատարել:

*) Еллинекъ—„Право Совр. Госуд“. Երես 437 և 325.

**) Лазаревскій—„Автономія“ глава 1.

սկսեց ազատութիւն տալ իր բոլոր դադութներին, շնորհել նրանց թէ տեղական լայն ինքնավարութիւն, թէ աւտոնոմիա:

Իսկ զբա հակառակ, այն պետութիւնը, որի վրայ արեւը երբէք մայր չէր մտնում,—յետաձայն Եւրոպական Իսպանիան, իր բռնութեան քաղաքականութիւնով, իր տնտեսական ձեւերի յետաձայնութիւնով,—աստիճանաբար կորցրեց իր բոլոր դադութները, զրկեց ամեն ինչից և ընկաւ երկրորդական ու երրորդական պետութիւնների շարքը:

Անկարելի է «մի միաձուլ և անբաժան ամբողջութիւն կազմել ժողովրդական այն մասսաներից, որոնք իրարից դատած են ազգային, պատմական, սոցիալական և այլ տարբերութիւններով» *):

Մի քանի անգամ արդէն յիշել ենք, որ ներկայումս անհնար է գտնել մի միապաղաղ, միաձուլ ժողովուրդ պարունակող պետութիւն: Բոլոր պետութիւնների ժողովուրդները քիչ կամ շատ չափով բաղմատարը կամ հէթէրոթէն են: Այդ բաղմատար տարբերը միաւորել, համախմբել մի օրէնքի, մի վարչութեան և մի միատեսակ դատավարութեան տակ՝ անհնար է: Հին դարերում այդպէս չէ եղել, միջին դարերում նոյնպէս, նոր և նորագոյն դարերի բաղմատիւ փորձերը դալիս են ապացուցանելու, որ այժմ էլ անհնար է այդ բաղմատար, հէթէրոթէն տարրերից ստեղծել մի տարր կամ մի հոմոթէն պետութիւն:

Պետութիւնների տարածութիւնը, ժողովրդի դարգացման աստիճանների տարբերութիւնը, պատմական բաղմատար պատճառները, ազգային տարբերութիւնները, նոյն իսկ կրօնը, հանդիսանում են պետութեան ներսում իր կենտրոնախոյս ուժեր, ապակենտրոնացման աղբիւրներ:

Այն, դոյութիւն ունի տեղական լայն ինքնավարութիւն: Ուրեմն թող դա ծառայէ իրր դեղ ու դարման կենտրոնախոյս այդ արդար պահանջների դէմ: Բայց պատմական բաղմատիւ փորձերը ցոյց են տւել, որ լոկ վարչական ապակենտրոնացումը չէ օգնում, նա բաւարարութիւն չէ տալիս այն խոր պահանջներին, որոնք առաջանում են տնտեսական, ազգային, պատմական ու սոցիալական զանազանակերպ շահերից ու պայմաններից: Անցեալ դուրսը մենք վերջացրինք նրանով, որ Իրլանդիան ունի անդլիական

ամենակատարեալ տեղական ինքնավարութիւնը, բայց էլի դժգոհ է:

Ներկայ տնտեսական կեանքի զարգացումը մի կողմից արտայայտում է յզկող, հաւասարեցնող, միացնող բնոյթ, որովհետեւ բոլոր ազգերին, ժողովրդներին ու երկրներին կապում, շաղկապում է իրար հետ ամենասերտ յարաբերութիւններով: Բացի այդ՝ բոլոր ժողովրդներին շերտաւորում, բաժանում է մի քանի խաբրի—մի քանի դասակարգերի և դրանով, կարծես, սկսում է ւերի—մի քանի դասակարգերի և դրանով, կարծես, սկսում է հարթել պատմութեան դարեւոր ժառանգութիւնը՝ ազգային տարբերութիւնները: Սակայն դա հարցի միայն մի երեսն է: Տնտեսական կեանքը որքան որ միաձուլող է, այնքան էլ բաժանող է, որքան կենտրոնացնող է, այնքան էլ ապակենտրոնացնող: Ներկայ պետութիւնների շրջանները, որ յաճախ ընկած են լինում իրարից անազխ հեռաւորութեան վրայ, երբեմն էլ ինչպէս կովկասում, մօտ իրարից, բայց բոլորովին տարբեր երկրաբանական ու գէօգնօս-իրական յատկութիւններով,—պարունակում են իրարից տարբեր տիրական յատկութիւններով, պարունակում են իրարից տարբեր ազգում, տարբեր կուլտուրա, տարբեր պատմական տրագիքիաներ ունեցող ցեղեր, ժողովրդներ ու ազգեր, և, բացի այդ ամենը, այդ շրջաններն ստեղծում են իրարից միանգամայն տարբեր տնտեսական ստրուկտուրա, տարբեր ձեռնարկութիւններ ու արտադրութեան տարբեր ձևեր. մէկում տիրում է գիւղատնտեսարտադրութեան տարբեր ձևեր. մէկում տիրում է գիւղատնտեսարտադրութեան ինդուստրիան... Մէկում մանր հողատիրութիւնն ու տնայնագործութիւնն են կազմում տիրող տնտեսական ձևը, միւսում կապիթոնութիւնն են կազմում տիրող տնտեսական ձևերը և այլն, և այլն: տալիստական միջակ կամ խոշոր արտադրական ձևերը և այլն:

Անկասկած՝ Մարքսի և Էնգելսի ակնարկած տնտեսական կենտրոնացումը և նրա յզկող բնոյթը կայ, բայց գոյութիւն ունի և օր օրի վրայ աճում է մեր յիշած տնտեսական ձևերի «մասնագիտացումը» ամեն մի շրջանի համար առանձին: Իսկ այդ կրկնակի շարժումը,—կենտրոնացում և ապակենտրոնացում,—որ դոյութիւն ունի տնտեսական-արդիւնազորական աշխարհում, գոյութիւն ունի տնտեսական-արդիւնազորական աշխարհում, ինչպէս գտնում է իր արտացոլացումը գիւղում:

Տնտեսական այդ կրկնակի շարժման կողքին կատարւում է և ազգերի ու ժողովրդների շարժումը:

«Ազգարական նահանգների շահերը տարբեր են ինդուստրիական շրջանների շահերից, հանքային շրջաններին էլ տարբեր

*) Еллинекъ—„Право совр. гос.“ երես 441.

թիւները: Հիւանդանոցներից, բուժարաններից նացիոնալիզմը դուրս է վանել տեղական լեզուները:

Ժողովուրդը զրկվում է արդարադատութիւնից, որովհետեւ լեզու չը գիտէ, դառնում է խաղալիկ որ և է անկիրթ, կաշառակեր ու գոհիկ թարգմանի՝ ձեռքում, կամ այդպիսի բռնութեան ու բիւրօկրատիզմի երկրի արդարադատութիւնն էլ միշտ լինում է կաղ, «անարդար»: Կենտրոնից ծայրագաւառները գալիս են միայն տիրող ժողովրդի թափթփուքները, նրա տականքը կազմող կասկածելի բարոյականի ու մտաւորի տէր անձերն իբր պաշտօնեայ, իբր բիւրօկրատ: Լաւերն տաւնց այն էլ մնում են իրանց տեղերում: վատերը, մրցման անընդունակները, բթամիտները և իրենց շրջաններում հալածածներն են, որ ցրւում են հեռաւոր գաւառներն աւանտիւրայի, բաղդախնդրութեան:

Կառավարութեան ու ժողովրդի մէջ սկսւած կռիւն աւելի ևս սաստկացնում են այդ կասկածելի մտաւորի ու բարոյականի տէր պաշտօնեաները: Կռիւր բորբոքւում է. նոր զոհեր, անվերջ զոհեր, որոնք իրանց կարգին դառնում են նոր աղբիւրներ ատելութեան ու կռիւ:

Ծնշումը լեզւից, զրականութիւնից, կրօնից անցնում է դէպի տնտեսական կիանքը: Մի տեղ հրէաների համար նշանակւում են ընակավայրեր, որոնցից դուրս ապրելու իրաւունք չունեն, մի այլ տեղ հոգերի լաւագոյն մասերը պահւում են ուսուցողականների համար: Այն ժամանակ, երբ Ախալքալաքի ու Շիրակի գիւղացիները հողի սակաւութիւնից քիչ է մնում սովամահ լինեն, նացիոնալիստ կամ ուսուցիչ կառավարութիւնը, արհամարհելով այդ գաւառների հայերի հաշիւը խնդիրները, Կարսի ու Ախալքալաքի շրջանների ահադին հողերը տալիս է ղուխարօրներին, մալահաններին, խախօններին, — հազարաւոր վերստեր հեռու գաւառներից նոյն կառավարութեան ծախքով բերւած... էլ ի՞նչպէս չը դայրանայ գիւղացին, երբ տեսնում է այդ հրէշաւոր անարդարութիւնը, ի՞նչպէս կարող է նրա մէջ չը ծագել ինքնազիտակցութիւն, աւտօնօմիայի ձգտում:

Այդ ձգտումը գառնում է պատճառ նոր ու նոր հալածանքների, հալածանքները նոր բողոքների, բողոքները կրկին հալածանքների և այդպէս անվերջ, մինչև որ երկիրը դառնում է աւերակ, քայքայւում տնտեսապէս ու բարոյապէս, թուլանում, ընկ-

ձոււմ: Եւ դա կոչւում է ամենախմաստուն բիւրօկրատիայի լեզուով «պետական շահ», «պետական քաղաքականութիւն»:

Գարշելի է «պետութեան շահերի» անունով դործադրւած ճնշումը Էլզաս-Լոտարինգիայում... Բայց և այնպէս Գերմանիան, տեւի է այդ երկրին տեղական բաւական լայն ինքնավարութիւն, չը նայելով, որ դրանք գերմանացիներով ընակւած նահանգներ են, որոնց վերին շերտերը ժամանակի ընթացքում ֆրանսիացի են: Անցել է արդէն մի սերունդ և նոր սերունդն այլ ևս չէ ըզոււմ այն ձգողական ոյժը գէպի Ֆրանսիան, ինչ զգում էր հին սերունդը: Դա դեռ միւնտոյն ցեղին, միւնտոյն ժողովրդին պատկանող մի քիչ օտարացած մի մասի վերաբերմամբ է: Իսկ ի՞նչ կարտագրեն ճնշումները, եթէ ժողովրդները լինեն հիմնականապէս տարբեր իւրարից... Կը բորբոքւի ներքին ատելութիւնն ու կռիւը, տարբեր իւրարից... Կը դառնան, ինչպէս Լեհաստանը, Ֆինլանդիայի մի մասը, Բալտիկի օրով, Բալտիկի նահանգները, Կովկասը, Ուկրաինան և այլն, ինչպէս այսօր Պօդնանը...

Ծնշումը դեռ միտք ունի, ասում է Լազարեւիսկին, և դեռ իրագործելի է, երբ գիտակցութիւնը չէ զարթել ժողովրդի խաւերում: Կարելի է կաշառել լեհական ազնականութեանը կամ շլեախտային, տալով արժունիքում պաշտօններ. կարելի է կաշառել օստգէյեան ազնականներին, կայսերական գվարդիական զենուրում տեղեր տալով, ինչպէս արեց բիւրօկրատիան Ռուսաստանում, իսկ ժողովրդին կաշառել անկարելի է: Եթէ նոյն իսկ այդպիսի փորձ լինի, ինչպէս արեց ուսուցիչ կառավարութիւնը Լեհաստանում, — կը տայ հակառակ արդիւնք: Կառավարութիւնն ազատեց լեհական ճորտերին, կարծելով թէ դրանով նրանց իր մըշտական կուսակիցները կը զարձնէ: Բայց շուտով այդ բարերարւած ճորտերն զգացին, որ կառավարութիւնն ազատեց իրանց չը լեախտայի ճորտութիւնից, միայն ինքն սկսեց ճնշել, հալածել լեզուն, կրօնը, ազգային սովորութիւնները, ծանրաբեռնել հարկերով, սանձ դնել մարդկային լեզուն ու մտքին... Եւ նոյն բարերարւած ճորտերն այժմ ասում են կառավարութեանն ու բիւրօկրատիային:

Այն, ժողովրդներին կաշառել չէ կարելի. նրանց կարելի է միայն ճնշել: Իսկ կռիւ այդ ձեւը փաստում է տիրողին, զարթեցնելով նրա մէջ չարութիւն, դաժանութիւն, զաղանախան հակում-

բացինքնին, հայերին... Այդ ազգերը, բացի վերեւում յիշատակներից, պահանջում են և մի այլ բան—օրէնսդրական ապակենտրոնացում, կամ քաղաքական ակտիւսմիա: Նրանք ուզում են ունենալ իրանց երկրներում իրանց սեփական պարլամենտները կամ սէյմերը, իրանց կառավարութիւնները, մինիստրներն ու կաբինէտները, իրանց դատարանները...

Ի միջի այլոց ասենք, որ շատերը դատարանի խնդրում ազգութեան իրաւունքը վեր են ածում ամբողջապէս միայն լեզական հարցին և լուծում տալիս այսպէս. դատաւորը պէտք է գիտենայ տեղական լեզուներն ու բարբառները: Սակայն դա հարցի լիակատար լուծումը չէ՝ ոչ միայն ազգութեան սկզբունքի, այլ գլխաւորապէս արդարադատութեան խելացի կազմակերպութեան տեսակէտից: «Լաւ դատելու համար, ասում է Ժաքօտինսկին, դատաւորը պէտք է իմանայ ոչ միայն տեղական ազգաբնակչութեան լեզուն, այլ և նրա կենցաղը, նրա հոգին, նրա առանձնայատուկ տրագիքիաները, նրա յատուկ ցաւոտ կողմերը» *): Այդ պահանջն աւելի զգալի է, ի հարկէ, դատաստանական ստորին ինստանցիաներում, ուր քննւում են մանր ընդհարումներ, որոնք սերտ կերպով կապւած են հասարակ ժողովրդի ինտիմ զգացումների, սովորութիւնների և նիստ ու կացի հետ: Այդ պահառով է, որ ասում են թէ անհրաժեշտ է դատական ապակենտրոնացում, դատարանի ազգայնացում:

Նախ քան երրորդ տեսակի ակտիւսմիային (ազգ-երկրային) անցնելը, դեռ մի քիչ կանգ առնենք Բ. Շպրինգերի «ազգային ակտիւսմիային» մի քանի բնորոշ կէտերի վրայ:

Շպրինգէրը միակ գիտնականն է, որ պահանջում է իսկական ազգային ակտիւսմիա: Քննելով տէրրիւտօրիալ ակտիւսմիայի սկզբունքը, Շպրինգէրն ասում է. «զուտ տէրրիւտօրիական սկզբունքն ամենազարհուրելի և ամենաանպատակաբարձ փոքրամասնութեան կամայականութեանն է յանձնում ուրիշ ազգերի փոքրամասնութիւն կողմող անդամներին, որոնք ապրում են այդ մեծամասնութեան մէջ և ստիպում է նրանց կռելու: Դա անվերջ կռիւների, յաւիտենական վէճերի սխաւէմն է տիրապետութեան

համար» *), որովհետեւ «ամեն մի կենդանի էակ ունի իր իրաւունքը և կը պաշտպանէ այդ իրաւունքը»...

Շրջանային ակտիւսմիա մտցնելով, ազգային հարցը չի լուծւելի, այլ, ինչպէս տեսանք, կը վերածւի յաւիտենական կռիւի և ինտրիգների փոքրամասնութեան և մեծամասնութեան միջև: «Հարցը կենտրոնացման կամ ակտիւսմիայի մէջ չէ, ասում է մեր հեղինակը (երես 25): Ազգային հարցը կարելի է լուծել իբր անձնական սկզբունք՝ ամենախիստ կենտրոնացման և ամենալայն ակտիւսմիայի ժամանակ:

Ազգային հարցի միակ լուծումն ազգային ակտիւսմիան է: Ամեն մի չափահաս անձ կը յայտնէ, թէ ինքն ինչ ազգութեան անդամ է համարում իրան. նրան կը ցուցակագրեն: Միևնոյն ազգի որոշ տեղի անդամները (դաւառի կամ գիւղի) կը կազմեն ազգային համայնքը, այսինքն «մի խմբակցութիւն կամ կօրպօրացիա, որն ունի իր հասարակական և մասնաւոր իրաւունքները իր սեփական լու հրամաններ և նշանակելու հարկեր, ունենալու իր սեփական կապիտալները: Բնակավայրով և կուլտուրայով միաւորւած որոշ խմբակցութիւններ կազմում են մի շրջան, նոյնանման իրաւունքներով համայնքներ կազմում են մի շրջան, նոյնանման իրաւունքներով: Բոլոր շրջանները միասին կազմում են ազգը, և նա իրաւաբանական անձնաւորութիւն է հասարակական և մասնաւոր իրաւունքի խնդրում»: (24 երես):

«Ամեն մի ազգութիւն կը զբաղւի իր ներքին կարգաւորութիւնով, տնտեսապէս տարբեր ու հակադիր դասակարգերին սերտ կերպով իրար հետ շաղկապելով, կը ձգտի սեփական կրթութեան, ազգային զբաղմունքի և արւեստի զարգացման ու կատարելագործութեան:» (24 երես):

Իժադդարար հեղինակը չէ բացատրում, թէ ինչ է ուզում հասկանալ «տնտեսապէս տարբեր ու հակադիր դասակարգերին իրար հետ շաղկապելու ձգտել» ասելով: Հաւանօրէն նա ուզում է հասկանալ, որ այդ բոլոր դասակարգերն, իբր մի ազգութեան պատկանող, պիտի մի դպրոց, մի զբաղմունքիւն, մի արւեստ ունենան և այդ հարցերում համերաշխ լինեն: Ուրիշ կերպ անկարելի է տնտեսապէս հակադիր ու տարբեր դասակարգերն իրար հետ շաղկապել:

*) Р. Шпрингеръ—«Государство и нація», кн. 25. (Издан. «Кадима» 1906 г.)

Այդպիսով՝ ամեն մի ազգութիւն, որքան էլ ցրիւ եկած լի-
նի ամբողջ պետութեան մէջ, կը կազմէ մի ազգային ամբողջութիւն,
որը կ'ունենայ իր ընտրովի ազգային ներկայացուցիչ մարմինը,
շրջանային և համայնական մարմինները: Դրանք պիտի վարեն
ազգի բոլոր գործերը: Սակայն՝ հեղինակն ընդունում է, որ պե-
տութիւնն ունի իր համապետական շահերն ու հարցերը, որոնք
պէտք է մնան կենտրոնական իշխանութեան ձեռքում: Որոշ տէր-
բիտօրիան—շրջանը, նահանգը կամ գաւառն էլ ունեն իրանց տե-
ղական շահերը, որոնք վերաբերում են ամբողջ ազգաբնակչութեան,
առանց ազգային խտրութեան: Այդ տնտեսական և սօցիալական
շահերն «ընդհանուր են բոլոր ազգերի համար և աւելի զօրեղ են,
քան ամեն տեսակ ազգային զգացումները, նրանք միացնում են
աւստրիական բոլոր ժողովրդներին, որոնք, ի հարկէ, տնտեսա-
պէս կախած են իրարից» (երես 27): Բայց հանելով համա-
պետական ու տեղական բոլոր հարցերը, կրկին կը մնան որոշ
խնդիրներ, որոնք պէտք է արւեն ազգերի վարչական և օրէնսդիր
օրգաններին, իբր ազգային հարցեր:

Ուրեմն՝ «տէրրիտորիալ սկզբունքի ժամանակ անհնար են փոխադարձ զիջումները և իրաւահաւասարութիւնը. նա կը բերէ միայն կռիւ և հալածանք, որովհետեւ դա իսկապէս տիրապետութիւն է... Այդ սկզբունքը պարունակում է իր մէջ մի անսիրտ դաւաճանութիւն իր ազգի ցրւած փոքրամասնութիւնների վերաբերմամբ և անխնայ տիրապետութիւն ուրիշների փոքրամասնութեան վրայ՝ յօգուտ իրն ունեւոր դասակարգերի: Նա կապում է ազգային միտքը կալածատիրական գաղափարների հետ, և այդպիսով դառնում է բոլորովին հակազգային»: (21 երես) Դրա դէմ միակ միջոցն է կարգաւորել ազգային հարցը «անձնական և ոչ տէրրիտորիալ սկզբունքով. ազգերը կազմակերպւում են ոչ թէ իբր տէրրիտորիաների տիրապետողներ, այլ իբր մարդկանց ընկերակցութիւններ, ոչ իբր պետութիւններ, այլ իբր ժողովրդներ»... ազգի ամեն մի զաւակ պետութեան բոլոր մասերում օգտւում է իր ազգի պաշտպանութիւնով և կրում նրա բեռն ու պարտականութիւնները» (երես 22): Կարօլինգների պետութեան մէջ տասից աւելի ազգեր ապրել են այդպէս, իրանց սեփական իրաւունքով, այժմ նոյն այդ ազգային—անհատական սկզբունքն իշխում է Արևելքում, ուր Եւրօպացիները և ուրիշ պետութիւն-

ների անդամներն օգտուում են իրանց սեփական օրէնքներով, դրա-
րոցներով և այլն: Շարինգէրի բերած այդ օրինակները, ճշմարիտ
է, եղել են կամ կան այժմ էլ, բայց տնտեսապէս շատ սառը եր-
կրներում լինելով, նրանք չեն կարող ծառայել իբր օրինակ ներ-
կայ կուլտուրական պետութիւնների համար:

Այդպիսի կազմակերպություն տալուց յետոյ (պետական, շրջանային և աղքատյին), Շարինգէրը թողնում է ապագային որոշելու այդ 3 տեսակի օրգանների իրաւասութեան ճշգրիտ սահմանները: Բայց նրա արած մի քանի փորձերն այդ մասում և մանաւանդ նրա տւած որոշումն ազգ և ազգութիւն բառերին՝ պարզ ապացոյցանում են, որ նրա ասած ազգային ատոմսմիան էլ, ի վերջոյ, ապացոյցանում է ազգային-կոլտուրական ատոմսմիայի, իհարկէ չնչին տարրերութիւններով:

տարբերութիւններով։
Այսպէս, ամեն անգամ նա պարզ շեշտում է, որ ազգութիւն
նր մի «մտաւոր և հոգեկան» միութիւն է։ Ուրեմն՝ ազգային
ինքնավար օրգանների իրաւասութեան սահմանները պէտք է ու-
րոնել հէնց այդ շրջանում։ Ղարոց, զրաղտրան, թանգարան, զրա-
կանութիւն, լեզու, թատրոն, քարեգործութիւն և այլն, և այլն—
հաւաքաբար մարմինների իրաւասութեան սահմանները, եթէ,
հաւաքաբար մարմինների իրաւասութեան սահմանները, եթէ,
ի հարկէ, ուղեկցող հետեւողական լինել։ Եւ Շարինգերը հետեւ-
ողական է. նա էլ, փորձելով բաժանել պետական, շրջանային և
ազգային օրգանների ֆունկցիաներն, տեսնում է. «ազգային հա-
մայնքները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ զարգացական համայնք-
ներ» (երես 35)։ Եւ ապա բաւական մանրամասնօրէն որոշում է
փոքրամասնութեան իրաւունքները շրջանի խորհուրդներում,
զարգացանքներում և այլ մտաւոր-կուլտուրական հաստատութիւն-
ներում։

Ներում:

Վերջապէս, այդ բոլորից յետոյ, նա իր միւս, աւելի սուղ աշխատութեան մէջ ազգային հարցի վերաբերմամբ, վճռաբար յայտնում է. «Իսկ չէ նշանակում, որ տէրը տօրիալ սկզբունքը կեղծ և անպէտք է: Ընդհակառակը, նա ազգային գաղափարի վերջնական պօստուլատն է, նա նրա տրամաբանական լրացումը կամ նախնական պօստուլատն է, նա նրա տրամաբանական սկզբունքներն է: Տէրը տօրիալ սկզբունքն ազգային պետութեան սկզբունքն է, իսկ դա պետական այն ձևն է, որն ամենից նազ ներքին

ցով կարելի է զբաղեցնել բանւորներին և աշխատաւոր գիւղացի-
ութեանը, կարելի է խանգարել նրանց գասակարգային կռիւը,
միջնացնել նրանց գիտակցութիւնը, ցոյց տալով բանւորին և բուր-
ժուային, տիրոջն ու ծառային մի աղբի դաւակ, միասին հալած-
ւող, ուրեմն՝ միեւնոյն շահերն ունեցող:

Մերժել ազգութեան ըէէլ շահերը, կրկնումենք, կուրութիւն
է. նրանք կան և հրամայական են, յաճախ նոյն իսկ աւելի զգա-
լի ու պահանջկոտ են քան գասակարգային շահերը: Աշխատաւոր
ժողովուրդը չէ կարող արհամարհել այդ հարցը: Նա պէտքէ արա-
գացնէ նրա յաջող լուծումը գոնէ իր շահերի խաթրու, իր սեփա-
կան փայլուն ապագան արագացնելու համար:

Աւտոնոմիան զանազան երկրներում: Մեր ասածներն աւելի ևս
պարզարանելու համար, առաջ բերենք մի քանի երկրների աւտո-
նոմիաների նկարագրութիւնը: Իբր լոկ նմուշներ, մենք նախ հա-
մառօտակի առաջ կբերենք անգլիական գաղութների, ապա աւս-
տրիական շրջանների և մասամբ Էլզաս-Լոտարինգիայի աւտոնո-
միաները կամ նրանց ներքին կազմակերպութիւններն ու յարա-
բերութիւնները պետութեան կենտրոնական իշխանութեան հետ:

Անգլիական գաղութները: XV դարում օսմանեան թիւրքերը
վերջնականապէս տիրեցին Բալկանեան թերակղզուն, Արշիպէլա-
գոսի բոլոր կղզիներին, Սիրիային և այլն: Դրանով Միջերկրական
ծովի բոլոր ջրերը, իտալիայից դէպի արևելք, ընկաւ նրանց ձեռ-
քը: Եւրօպացիների առջև սկզբներում մեծ խտութեամբ փակւեց
հարուստ արևելքի ուղին, և նրանք ստիպւած եղան հնարներ մը-
տածել՝ գտնելու արևելքի, մանաւանդ Հնդկաստանի համար նոր
ծովային ուղիներ: Վասիլօ-դէ-Գամայի և Կօլումբոսի գիւտերը հան-
դիսացան իբր թագ ու պսակ այդ փորձերի ու մտածումների:
Բացւեցին նոր ուղիներ դէպի նոր-նոր երկրներ: Որքան նաւա-
գնացութիւնը զարգանում, որքան Եւրօպայի և Հնդկաստանի,
Եւրօպայի և Ամերիկայի միջև յարաբերութիւնները շատանում
էին, այնքան Անգլիան աւելի նշանակութիւն էր ստանում ծովի
վրայ: XVII և XVIII դարերում մենք նրան տեսնում ենք արդէն
տարածւած, բազմաթիւ գաղութների տէր: XIX դարում նրա գա-
ղութներն այնքան են աճում, որ նա դառնում է աշխարհի ամե-
նամեծ և ամենաբազմամարդ քաղաքակիրթ պետութիւնը:

Անգլիական գաղութային քաղաքականութիւնն այսօր խիստ
զարգացած, խիստ խոհեմ մի քաղաքականութիւն է, որը սակայն
զարգացել է աստիճանաբար: XVIII դարում անգլիական կառա-
վարութիւնը իր գաղութներում վարում էր խիստ բռնակալ քա-
ղաքականութիւն, որի արդիւնքն եղաւ Միացեալ-Նահանգների
րաժանւելը: Այդ դարի վերջերում և XIX-ի սկզբներում Անգլիա-
յին սպառնում էր անալոյման քայքայում, եթէ նա շարունակելու
լինէր իր գաղութային բռնակալ քաղաքականութիւնը:

Բարեբաղդաբար անգլիական քաղաքական գործիչները խրատ-
ւեցին պատմութեան տւած դասերից և փոխել սկսեցին իրանց յա-
րաբերութիւնները դէպի գաղութները: Ֆրանսիական յեղափոխու-
թեան և առաջին կայսրութեան շրջանում (1789—1815 թ.) ամ-
բողջ Եւրօպան, ընկնելով անընդհատ ու աւերիչ պատերազմների
մէջ, աչքաթող արեց իր գաղութները, ընկաւ տնտեսապէս. իսկ
Անգլիան, ընդհակառակը՝ ձեռք բերեց նոր գաղութներ և, որ դըլ-
Անգլիան, ընդհակառակը՝ ձեռք բերեց նոր գաղութներ և, որ դըլ-
տադրութիւնը: Այդ խառնակ շրջանը վերջնաւորց յետոյ, անգլի-
ական ապրանքներն սկսեցին հեղեղել ամբողջ երկրագունդը. նը-
րանք ամենից աւելի շատ էին, ամենից աւելի էժան: Այդ ապրանքները
ւած և, որ էականն է, ամենից աւելի էժան: Այն ինչ գաղութա-
պահանջում էին նոր ու նոր, լայն շուկաներ: Այն ինչ գաղութա-
յին հին քաղաքականութեան շնորհով րաժանւել էին (1777-ին)
Միացեալ Նահանգները, սպառնում էր րաժանւել Կանադայի ա-
հազին գաղութը... 1837-ին պայթեց ստորին կամ Ֆրանսիական
Կանադայի ապստամբութիւնը: Երկրում կամայականօրէն գործում
էին նահանգապետը, նշանակովի օրէնսդիր խորհուրդը և ժողո-
վրդից իբր թէ ընտրւած՝ օրէնսդիր ժողովը *):

Տնտեսական անհրաժեշտութեան և պատմութեան տւած դաժան
դասին միացաւ նա և Ֆրանսիական յեղափոխութեան աղղեցու-
թեան տակ ծնած ու զարգացած թարմ հոսանքն Անգլիական
կեանքում, որի արդիւնքներն էին կրօնական վերածութիւնը,
բանտերի բարենորոգումը, բարեգործութեան եղանակի վերակազ-
մութիւնը, պարլամենտական ներկայացուցչութեան ընթերցումը,
Զարտիգմը և ալլն, և այլն: Այդ հասարակական վերածնութիւնը

*) В. Вильсонъ — „Государство“ երես 382, պարագրաф 1014

չէր կարող չազդել նաև գաղութային քաղաքականութեան վրայ: Եւ ազդեց

Կանադայի Ֆրանսիական մասի ապստամբութիւնն սպառնում էր կտրել Անգլիային Ամերիկայից: Սակայն Անգլիան այստեղ այն դիրքը չը բռնեց, ինչ որ բռնել էր 1776-ին Միացեալ Նահանգների ապստամբների վերաբերմամբ: Անմիջապէս Կանադա ուղարկեց արքայական կօմիսար լօրդ Դուրհամը, որին յանձնարարեց գնալ և զիջողութիւններ անել, վերջ տալ ապստամբութեանը, կատարելով տեղացիների պահանջները: Նա իրան խիստ անզգոյշ պահեց Կանադայում, վարելով չափազանց մեղմ (այն ժամանակի տեսակէտով) ապստամբների հետ. նրան յետ կոչեցին: Լօրդ Դուրհամը մանրամասն զեկուցագրեր ներկայացրեց, որոնցով յայտնում էր, որ այդ գաղութը փրկելու միակ միջոցն է տալ նրան լիակատար ատօնօմիա, Անգլիային վերապահելով իրաւունք միջամտելու երկրի գործերում միայն այն հարցերում, որոնք պարզ ու անմիջական կերպով դիպչում են ամբողջ պետութեան շահերին: Եւ 1847 թւին Կանադային տրւում է պատասխանատու անկախ կառավարութիւն *):

Առաջին և ամենադժուար քայլն արւել էր: Այնուհետև կամայ-կամայ այդ նոյն իրաւունքները տրւեցին և միւս հասոնապատ գաղութներին: 1854-ին լիակատար ատօնօմիա տրւեց աստրալական Վիկտորիա գաղութին, նոյն թւին Լօնդօնի Պարլամէնտը շնորհեց Կանադայի զուտ Ֆրանսիական և զուտ անգլիական երկու մասերին ճիշտ այնպիսի կառավարական օրգաններ, որպիսիք կան Անգլիայում, բայց ազգութիւններով տարբեր այդ երկու շրջաններն անհնար եղաւ հաշտեցնել և կեանքը դնել իր նօրմալ ընթացքի մէջ, մինչև որ 1867 թւին Պարլամէնտը չը հրատարակեց «Անգլիական Հիւսիսային-Ամերիկայի օրէնքը», որով կառավարւում է „Dominion of Canada“ կամ «Կանադայի Պետութիւնը» մինչև օրս: Այդ օրէնքի համաձայն, ազգութիւններով տարբեր երկու շրջաններն ստացան իրանց ներքին լիակատար ատօնօմիան և կազմեցին մի դաշնակցական ամբողջութիւն, մի «ոչ-գերիշխան» պետութիւն:

Հետաքրքրականն այն է, որ այդ օրէնքը մշակել է Կանադա-

յի Սահմանադիր Ժողովը և առաջարկել Լօնդօնի Պարլամէնտի հաստատութեանը, իսկ պարլամէնտն ընդունել է առանց որ և է փոփոխութիւն մտցնելու: Ծիշտ նոյնը կատարեց 1900 թւին աստրալական Ֆէդերացիայի մշակած սահմանադրութեան առիթով. մշակել էին աստրալացիները (բոլոր 6 գաղութի ներկայացուցիչները), պարլամէնտն ընդունեց մի ամենաչնչին ու աննկատելի փոփոխութիւնով, չը նայած որ ջինգօիզմի և իմպէրիալիզմի արտայայտիչ Չէմբէրլէյնն ուղղւում էր մտցնել մի քանի կարևոր փոփոխութիւններ:

Սակայն այդ բոլոր օրէնքները կամ ակտերը մասնակի, տեղական ընաւորութիւն ունեն. նրանք վերաբերում են այս կամ այն գաղութին: Հարկաւոր էր մի որոշ ակտ կամ օրէնք, որը միօրինակութիւն մտցնէր գաղութներում—ի հարկէ—որքան հընարաւոր էր:

Պէտք է ասել, որ անգլիացիները շատ էլ միօրինակութեան ետեւից ընկնող չեն. նրանք յարմարեցնում են իրանց օրէնքները գաղութների միջավայրին ու հանգամանքներին:

Մի քիչ միանմանութիւն ներմուծող ակտ է հանդիսանում 1865 թւին հրատարակւած «Գաղութային օրէնքների ակտը»: «Այդ ակտը վերջնականապէս որոշում և զգալի կերպով լայնացնում է գաղութային օրէնսդիր հիմնարկութիւնների իշխանութիւնը» *):

Համաձայն այդ ակտի 2-րդ յօդւածի «գաղութի այն օրէնքը, որը որ և է բանով հակառակ է կամ կարող է հակառակ լինել պարլամէնտի այդ գաղութի համար սահմանած ակտի յօդւածներին, կամ հակառակ է այդ ակտի համաձայն արւած որ և է հրամանի կամ որոշման,—գաղութային այդ օրէնքը պէտք է ենթակայ համարւի այդ ակտին, հրամանին կամ որոշմանը, և, նախ յետ անհամաձայնութեան աստիճանին, և ոչ այլ կերպ, պիտի լինի ու մնայ բոլորովին առանց օրինական ուժի»:

—Յօդւած 3-րդ. «Գաղութի ոչ մի օրէնքը չը պէտք է լինի կամ համարւի առանց ոյժի, այն պատճառով, որ նա համաձայն չէ անգլիական օրէնքին,—միայն եթէ նա չէ հակասում վերեւում յիշւած պարլամէնտական ակտի որ և է յօդւածին, հրամանին կամ որոշմանը»:

*) Вильсонъ—„Государство“. Երես 383.

*) А. В. Дайси—«Основы госуд. права Англии. Երես 119:

—Յօդած 5-դ. «Ամեն մի գաղութի օրէնսդիր հիմնարկութիւն պէտք է ունենայ իր իրաւասութեան սահմանում լիակատար իրաւունք հիմնելու դատարաններ, ոչ զատելու և վերականգնելու նրանց, փոփոխելու նրանց կազմը և ոչնչացնելու դատավարութեան կարգը: Եւ ամեն մի ներկայացուցչական օրէնսդիր հիմնարկութիւն իր իրաւասութեան տակ եղած գաղութի վերաբերմամբ պէտք է լիակատար իրաւունք ունենայ հրատարակելու այնպիսի օրէնքներ, որոնք վերաբերում են այդ իսկ օրէնսդրական հիմնարկութեան կազմութեանը, իրաւունքներին և գործելակերպին, միայն այն պայմանով, որ այդ օրէնքները հրատարակւեն այն ձևով և այն եղանակով, որ պահանջում են պարլամէնտական ակտերը, պատէնտը, արքայական հրամանները, որոնք տրւած են լինելու խորհրդի մասնակցութեամբ, կամ այն ձևով, որ պահանջում են այդ ժամանակ նոյն գաղութում գործող գաղութային օրէնքները»:

Դրանք են անդլիական ինքնավար գաղութները ղեկավարող սկզբունքները:

Այդպիսի աւտօնօմ գաղութները հետեւեալներն են. Կանադայի Ֆէդէրացիան, Աւստրալիական Ֆէդէրացիան, Նիւ-Յիւսթոնը-լէնդը, Նոր Զելանդիան, Կապի գաղութը և Տրանսվալը: Այդ բոլոր գաղթավայրերում օրէնսդրական իշխանութիւնն իրապէս բոլորովին անկախ է այն բոլոր հարցերում, որոնք անմիջապէս չեն շօշափում ամբողջ կայսրութեան շահերը: Իսկ այդ անորոշ նախադասութիւնը, մենք տեսանք, ինչպէս է որոշում 1865-ի գաղութային օրէնքների ակտը:

Ամեն մի գաղութի օրէնսդիր մարմին լիակատար ազատութիւն ունի իր ներքին գործերում: Նա սահմանում է այնպիսի օրէնքներ, որոնք կարող են նման չըլինել Անգլիայում գործադրող օրէնքներին, նոյն իսկ հակառակ լինել նրանց, միայն թէ նրանք զէմ չըդնան այդ գաղութի համար յատկապէս գրւած օրէնքներին: Եթէ որեւէ օրէնք, հրատարակւած, օրինակ, Կանադայում, զէմ եղաւ 1867-ի «Անգլիան Հիւսիսային Ամերիկայի օրէնսդրական ակտին», և եթէ պատահաբար նահանգապետը հաստատել է, դատարանը կարող է ապօրէն ճանաչել այդ օրէնքը, չըգործադրել, ապացուցանելով նրա հակասութիւնը պարլամէնտի տրւած ակտի հետ:

Փոխանակ վերացական ձևով սկզբունքները պարզելու, մենք

կը վերցնենք, օրինակ Աւստրալիայի 6 զաշնակից գաղութները և նրանց օրինակի վրայ, փաստացի կը պարզենք, թէ ինչպէս են կառավարում անգլիական աւտօնօմ գաղութները, ինչ իրաւասութիւններ ունեն նրա օրէնսդիր օրգանները և ինչ յարաբերութեան մէջ են նրանք մէտրօպօլի կամ Լօնդօնի կառավարութեան հետ:

Աւստրալական ներկայ Դաշնակցութիւնն իր մէջ պարունակում է նախկին 6 անկախ գաղութները—Հարաւային Նոր Վելլիս, Վիկտորիա, Քինսլանդ (Կլինսլանդ), Հարաւային Աւստրալիա, Արևմտեան Աւստրալիա և Տասմանիա: Այդ գաղութներէց 3-4-ն աւտօնօմիա ստացան 19-դ դարի կէսում, իսկ միւսները մի քանի տարի յետոյ: Նրանց լիակատար աւտօնօմիան այսօր սահմանափակւում է երկու կողմից—Թէ իբր Անգլիայի գաղութներ, թէ իբր Աւստրալական Միացեալ Նահանգների անդամ: Այդ սահմանափակումներէց առաջինը մենք այժմ կը տեսնենք, իսկ երկրորդը՝ դաշնակցական սահմանափակումը մենք կը տեսնենք հետեւալ գլխում, երբ կը խօսենք Ֆէդէրացիայի մասին:

Նահանգներից ամեն մէկն ունի իր նահանգապետը և իր սահմանադրութիւնը: Նահանգապետը նշանակւում է Լօնդօնի կենտրոնական իշխանութիւնից—«Թագի կողմից», ինչպէս ընդունւած է առկա: Նա գաղութում կատարում է նոյն դերը, ինչ որ Թագաւորն Անգլիայում. նա «Թագաւորում է», բայց «չէ կառավարում»: Իսկապէս կառավարողը մինիստրութիւնն է կամ մինիստրների կարինէտը:

Բայց նախ քան այդ նկարագրութեանն անցնելը, մի րօպէ կանդ առնենք մի կարեւոր սկզբունքի վրայ:

Փրանսիայում, Բէլգիայում, Իտալիայում և մայր ցամաքի միւս պետութիւններում բոլոր պարլամէնտները հասարակ օրէնքներ միւս պետութիւններում ունեն, ընթացիկ կեանքի վերաբերմամբ, սահմանելու իրաւունք ունեն, սովորական օրէնսդրական ճանաչմանը իրաւունք չունեն սովորական օրէնքները կամ սահմանադրող փոխել իրանց երկրի հիմնական օրէնքները կամ սահմանադրութիւնը—ոչ ընդհանրապէս, ոչ էլ մասնակի: Սահմանադրութեան մէջ փոփոխութիւններ մտցնելու համար անհրաժեշտ է, օրինակ, Փրանսիայում՝ հրաւիրել Ազգային Ժողով (սէնատը և շամբրը միացած), որն անպատճառ պիտի հեռանայ Պարլիմէնտի իր

Բուն Անգլիայում բանւոր և աղքատ մարդկանց համար պատ-
գամաւոր ընտրելու ղէպքում ապրուստի հարցը հանդի-
սանում է մի անպարտելի արդելք: Սօցիալիստական բոլոր
կուսակցութիւններն Անգլիայում, նոյն իսկ Վիգերից շատերը,
վաղուց է պահանջում են պատգամաւորներին ոռձիկ նշանա-
կել, բայց չէ յաջողում: Միւս կողմից՝ թէ ամբողջը լուսաւոր
աշխարհում, թէ նոյն Անգլիայում, վաղուց է որ պահանջ է դրած
կրճատել 4-5-6 տարի տեղոյ ժամանակամիջոցները օրէնսդիր ժո-
ղովների համար, իջեցնել 3 կամ երկու տարւայ, որպէսզի օ-
րէնսդիր մարմիններն աւելի շուտ փոփոխւեն, աւելի ճշմա-
րիտ արտայայտիչ լինեն ժողովրդի իսկական կամքի: Այդ և ու-
րիշ շատ գեղեցիկ կարգեր ու օրէնքներ արդէն իրականացել
են աւստրալական գաղութներում, որոնք, առհասարակ, հանդի-

Եւ Անգլիական գաղութային այդ ազմաստերէն զբոս
հաւթիւնն, սկսած 1850-ական թւականներէ՝ դեռ ոչ մի վատ
հետեանք չէ տեսել պետութեան համար: Տնտեսական երկաթէ շա-
հերը և ինքնապաշտպանութեան գործը բոլոր գաղութներին կա-
պում են հզօր մայր երկրին հետ: 1900-1902 թւերին, երբ Ռօձերեն-
րի պատերազմը բաւական նեղն էր լծել Անգլիայի կառավարու-

*) Ով ուզում է մանրամասն տեղեկություններ առարարական դադարեցնելու մասին, թող դիմէ հետևեալ աղբիւրներին, բացի ծանօթութիւններում մեր տեղեկանքից. 1) Мижуевъ—„Передовая демократія современнаго міра“, Նոյնը—„Исторія колоніальной имперіи и колон. полит. Англ.“, Пьеръ Леруа—„Новая Англо-Саксонскія Общества“. Генри де-Уокеръ—„Развитіе австралийской демократіи“, Діонео—„Очерки конститутцій британскихъ колоній“, և այլն: Կան նաև բաւական թւով մանր, 3—10 հոսիկանոց բրօշիւրներ այդ մասին:

Տեղական աւտոճօմիան Էլզաս-Լոտարինգիայում: 1870 թւի ձմեռն էր, դեկտեմբեր ամիսը: Գերմանական բանակը հերկաթէ օղակով պատել էր Պարիզը և դժոխային կրակ էր թափում արդէն սովամահի դուռը հասած քաղաքի գլխին: Յաղթողները պետերը, բաւական բազմաթիւ էին, որովհետեւ գերմանական բոլոր 36 իշխանութիւններն այնտեղ ներկայ էին, դաշնակից Պրուսիային.—այդ բոլոր պետերն ապրում էին Վերսայլի պալատում, Լուգովիկոս XIV-ի, Արև-Թագաւորի օրով շինւած պալատներում, որոնք վկայ էին եղել Ֆրանսիայի անօրինակ փառքին և Պրուսիայի ու ամբողջ Գերմանիայի ստորացման: Ահա այդ պալատներից մէկում՝ յաղթողների խումբն առաջարկեց Գերմանական կայսրութեան թագը Պրուսիայի թագաւորին: Գերմանիան միացաւ, մի ազգ կազմեց: 18-դ դարի գերմանական իդձերն իրականացան:

էր, կամ իսկական ֆրանսիացիներ եկել բուն էին դրել երկրում:
 Իսկ գերմանացի ազդաբնակութիւնն էլ, մանաւանդ նրա կրթած
 ու հարուստ, վերին շերտերը խիստ մտերմական կապերով կապ-
 ւել էին ֆրանսերէն լեզուի, ֆրանսիական սովորութիւնների, մի
 խօսքով՝ ֆրանսիական ազգի ու հայրենիքի հետ:

Քաղաքական բռնությունը խլում է մի երկիր, բաժանում իր նախկին բնից, միացնում մի նոր կազմի, առանց հարցնելու ազգաբնակչության, երկրի ժողովրդի ցանկությունը: Եւ բռնի միացումից յետոյ էլ սկսում են հալածել ժողովրդների լեզուն, նրանց համոզումները, նրանց սովորությունները... Եւ արդիւնքն այն եղաւ, որ ժողովրդի մի մասը գաղթեց, զնաց Ֆրանսիա, իսկ մընացողները համակեցին ընդհանուր դժգոհութեամբ ու զօրեղ աւտելութեամբ պրուսացիների դէմ:

Տիրապետութեան սկզբներում կար աւտօնօմիստների կուսակցութիւնը, որ պահանջում էր լայն աւտօնօմիա երկու նահանգների համար: Երբ հալածանքը աւելի նրբացաւ և խստացաւ, այն ժամանակ աւտօնօմիստները չքացան և նրանց տեղը բռնեց Էլզասեան բողոքող կուսակցութիւնը, որ դեռ մինչև օրս էլ, չը նայելով բոլոր մեղմացուցիչ հանգամանքներին, ունի բայխստադում 7 պատգամաւոր, 282,000 ընտրողներից դեռ ևս 102,000-ը նրանց ձայն տւին 1903 թւի ընտրութիւններին, իսկ դա մօտ 36 ⁰/₀ է:

Մնացած մասը գերմանացի է: Եւ ինչո՞ւ չը «գերմանաւային», երբ աղգարնակութիւնը գերմաններէից է եղել բաղկացած և միայն մի լիերին շերտ մի քիչ ֆրանսիական ոգով կը թւած է եղել լոկ 200 տարւայ ժառանգականութեան, ընդհանուր կենսակցութեան շնորհով:

Գերմանացման գործին քիչ չէ նպատակել նա և սօցիալ-դէմօկրատիան: Դէմ լինելով ամեն տեսակ ազգային հալածանքի, նա մեծ յաջողութիւն է գտել Էլզաս-Լոտարինգիայի աշխատաւորների մէջ: Բացի պրօլետարիատից, ուրիշ դասակարգերից բաղմաթիւ ձայներ անց են կացել սօց.-դէմօկրատների կողմը, իբր եղած քաղաքական կարգերի դէմ բողոքող, նրանց կործանումը և իսկական դէմօկրատիական կարգեր պահանջող կուսակցութեան: Այդ տարբերը թերևս համաձայն էլ չեն սօց.-դէմօկրատիայի տընտեսապահ նպատակի, նրա վերջնական ձգտման հետ, բայց անցել են նրա կողմը միայն իբր բողոքողի, Վիրէլմ կայսրի և ներկայ ըէփիմի թունաւոր հակառակորդի: 1903 թւի ընտրութիւններին 282,000 ընտրողներից 68,000 ձայն (մօտ 24⁰/₁₀) տւին սօցիալ-դէմօկրատներին:

1902 թվին բայխատագը որոշեց Հիլաս-Լոտարինգիայում մտցնել ընդհանուր ընտրողական իրաւունք, վերացնելով այնտեղ

տիրող բաւական խիստ ցէնըր, բայց Դաշնակցական խորհուրը
մերժեց առաջարկը:

Այժմ մի հարց միայն:

Գերմանական ահագին ու հզոր կայսրութիւնն իր անդրան
զօրեղ կուլտուրայով ահա 30—40 տարի է չէ կարողանում գեր-
մանացնել մի բուռն էլգասւ-լօտարինդցիների, որոնք 200 տարի
առաջ եղել են գերմաններ... Այդ ժողովուրդը 200 տարում մի-
այն ձեռք է բերել անդրան զօրեղ ազգային-գիմագիր ոյժ... Հա-
պա որքան է լեհերի, վրացիների, հայերի, ֆինլանդացիների, լա-
տիշների և այլ ժողովուրդների գիմագրական ազգային ոգին:

Եւ միթէ Պլէվէյեան ըէժիմի ներկայացուցիչ բիւրօյւրա-
տիան ու կենտրօնական իշխանութիւնը հրրէք չեն մտածել այդ
հարցի մասին, երբէք հաշւի չեն առել իրանց ուսացման քաղա-
քականութիւնը մշակելիս, 2—3000 տարւայ սեփական գոյութիւն,
ազգային ուրոյն կեանք ունեցող ժողովրդների գիմազրական ոյժը:

[illegible]

Ոչ, ժողովրդներն աւելի դիմացկան են, քան օտարամուտ բռնակալները։ Նրանք ծնունդ են իրանց երկրի, իրանց հողի ու ջրի, իրանց երկրում ունեցած դարերի ծնած տառապանքների և ուրիշ, իրանց երկրում ունեցած դարերի նրանց միացնող բախութեան. հազարաւոր տարիներն են դարձնել նրանց միացնող շղթան, հոյնքան ժամանակ էլ հարկաւոր է կրծելու այդ շղթան, քայքայելու մի ագգ։

Իսկ բիւրօկրատիան, կղերն ու բուրժուազիան՝ իրար հակադրված զորքեր են, որոնք իրենց համադրման շնորհիվ հանդիսանում են հասարակական շարժման զորքի և իր հակադրության՝ իրար հակադրված զորքերի:

Բազմաթիւ ազգութիւններէից բաղկացած պետութիւնների
առողջ զարգացման միակ ուղին ազգերի ազատ ինքնորոշումը
կամ նրանց ատոմնութիւն է և, մանաւանդ, այդ ատոմնում ազգե-
րի ազատ դաշնակցութիւնը կամ ֆէդերացիան:

բայխարաթն ու պարլամէնտը եթէ մի օրէնք հրատարակում են, որի նման, բայց տարբեր մտքով մի օրէնք էլ հրատարակել են կամ հրատարակում են աւտօնօմ շրջանների լանդտագները կամ տեղական օրէնսդիր մարմինները—տիրողը, գործադրողը, նախապատուութիւն ունեցողը բայխարաթի ու պարլամէնտի հրատարակածն է և ոչ տեղական մարմիններին:

Ահա այն գլխաւոր բնորոշիչ գծերը, որոնք կազմում են ունիտար պետութեան էութիւնը:

Այդպէս չէ ֆէդէրալիստական կամ դաշնակցական պետութիւնը: Նրանումն էլ կայ մի կենտրոնական օրէնսդիր մարմին, որի որոշումները նոյնքան պարտադիր են երկրի բոլոր ընակիչների, նրա բոլոր մասերի համար, որքան և ունիտար պետութեան օրէնսդիր մարմնի սահմանած օրէնքներն ու որոշումները: Միայն ունիտար պետութեան կենտրոնական օրէնսդիր մարմնի իրաւասութիւնն անսահման է. նա կարող է օրէնքներ սահմանել կեանքի բոլոր երևոյթների վերաբերմամբ, կառավարութեան կամ պետական բոլոր մասերում, իսկ ֆէդէրատիվ կամ դաշնակցական պետութեան կենտրոնական մարմինը չունի այդպիսի անսահման իրաւասութիւն. նա կարող է օրէնքներ սահմանել կեանքի որոշ հարցերի վերաբերմամբ: Ի՞նչ հարցեր են դրանք—այդ արդէն կանխորոշւած է դաշնակցական պետութեան սահմանադրութեան մէջ:

Ներկայումս գոյութիւն ունեցող բոլոր դաշնակցական կամ ֆէդէրատիվ պետութիւնների սահմանադրութիւնները պարզ և ուրոշ, անուշ-անուշ թւում են այն բոլոր հարցերը, որոնք մտնելու են կամ որոնք մտնում են Դաշնակցական կենտրոնական օրէնսդիր մարմնի կամ ընդհանուր կառավարութեան իրաւասութեան տակ. իսկ ինչ որ համապետական կամ դաշնակցական սահմանադրութեան մէջ չէ յիշւած, այդ բոլոր հարցերը թողնւում են նահանգների, կանտօնների կամ դաշնակից պետութիւնների օրէնսդիր մարմինների կամ կառավարութիւնների իրաւասութեանը:

Այդ ընդհանուր օրէնքից միակ բացառութիւնը կազմում է Կանադայի սահմանադրութիւնը: Այնտեղ մանրամասնօրէն որոշւած են նահանգների իրաւունքները, նրանց իրաւասութեան սահմանները, իսկ ինչ որ չէ յիշւած, ինչ որ այդ անուշ-անուշ յիշւած հարցերից դուրս է, արդէն թողնւած է ֆէդէրալ կառավարութեան և կենտրոնական օրէնսդրութեան իշխանութեանը:

Իբր նմուշ, առաջ բերենք այստեղ այն բոլոր գործերը կամ հարցերը, որոնք մտնում են Շվէյցարական դաշնակցական իշխանութեան իրաւասութեան մէջ, այսինքն որոնք դուրս են կանտօնների իրաւասութիւնից: 1) Բանակը, 2) Արտաքին գործերը, 3) Ներքին իրաւասութիւնից: 1) Բանակը, 2) Արտաքին գործերը, 3) Ներքին իրաւասութիւնը, չափերը և կշիռը, 4) պետական ֆինանս-Դրամի շրջանառութիւնը, չափերը և կշիռը, 5) պատու և հեռագիրը, ները, 6) վառօդի և աղի բէգալիան, 7) պօստը և հեռագիրը, 8) քաղաքի և հաղորդակցական միւս միջոցները, 9) քաղաքական և քրէական օրէնքները, 10) Մարսային և առևտրական օրէնսդրութիւնը, 11) Հեղինակների իրաւունքների պաշտպանութիւնը, 12) արհրտօժիտ բժշկա-ոստիկանական օրէնքներ, համա-ժարակների (մարդկանց և անասունների) դէմ կռելու, 13) զիւտե-մարակների (մարդկանց և անասունների) դէմ կռելու, 14) օրէնք-ները իրաւունքը և հսկողութիւն օտարականների վրայ, 15) Համալսարաններ և ուրիշ բարձրագոյն դպրոցներ բանալու իրաւունքը:

Ահա դաշնակցական կենտրոնական մարմնի բոլոր իրաւասութիւնները: Դրանցից դուրս եղած բոլոր հարցերի լուծումը, բոլոր օրէնքների սահմանումը կախած է կանտօնների իշխանութիւններից:

Գերմանական դաշնակցական կամ կայսերական իշխանութեան իրաւասութիւնն էլ համարեա նոյն չափի է և դեռ մի քիչ էլ իրաւասութիւնն էլ համարեա իրաւասութիւնները. 1) բանակը և նաւա-աւելի: Ահա նրա բոլոր իրաւասութիւնները. 2) արտաքին գործերը, հաստատումն առևտրական և այլ տօրմը, 3) արտաքին գործերը, հաստատումն առևտրական և այլ տօրմը, 4) դրամի շրջանառութիւնը, չափեր և կշիռ, 5) պետական ֆինանսներ, 6) վարկի և բանկերի մասին օրէնքները, պետական ֆինանսներ, 7) երկաթուղին և այլ հա-6) պօստը, հեռագիրը և հեռախօսը, 7) երկաթուղին և այլ հա-8) պաշտպանական ուղիներ, 9) քաղաքացիական-քրէական օրէնքները, 10) և դատաւարութիւն, 11) մարսային և առևտրական օրէնքներ, 12) արհրտօժիտ բժշկական օրէնքներ, 13) զիւտերի մենա-անասնաբուժական ոստիկանական միջոցներ, 14) օրէնքները իրաւունքների մասին որոշումներ, տեղափոխութեան ազատու-իրաւունքների մասին որոշումներ:

*) Շվէյցարական կանտօններն իրաւունք ունեն դրացի պետութիւնների հետ կնքել ինքնուրոյն առևտրական դաշինքներ, իսկ գերմանական առանձին պետութիւնները զրկւած են այդ իրաւունքից:

գերիշխանութիւնը կամ սուվրէնիտէտն ամբողջական չէ. նա չէ տա-
րածուում պետական բոլոր հարցերի, բոլոր ճիւղերի վրայ:

Բայց ի՞նչ է նշանակում գերիշխանութիւն կամ սուվրէնիտէտ:
Դա գերագոյն իշխանութեան հասկացողութիւնն է, այն իշխա-
նութեան, որն իրանից աւելի բարձր իրաւասու մարմին կամ իշ-
խանութիւն չէ ճանաչում, որը լիակատար տէր է իր ներքին
կազմի, կարգերի, օրէնքների և արտաքին ամեն տեսակ յարա-
բերութիւնների:

«Սուվրէնիտէտ նշանակում է պետական իշխանութեան
այն յատկութիւնը, որի հիման վրայ նա ունի բացառիկ կարո-
ղութիւն իրաւական ինքնորոշման և ինքնապարտաւորեցման» *),
ասում է Ելլինէկը: Իսկ Ֆրանսիացի Լը-Ֆիւրը բնորոշում է այս-
պէս. «Սուվրէնիտէտը պետութեան այն յատկութիւնն է, որով
նա պարտաւորում, կամ որոշում է միայն իր սեփական կամ-
քով, իրաւունքի գերագոյն սկզբունքների սահմաններում, և հա-
մաձայն այն կօլլէկտիվ նպատակի, որի իրականացման համար ին-
քը կոչւած է» **):

Մենք աւելորդ ենք համարում մտնել այն մանւածապատ ու,
մեր կարծիքով, յաճախ անպտուղ վէճերի մէջ, որ վարում էին և
զեռ վարում են Գերմանիայի գիտնականներն այդ բառի վերա-
բերմամբ: Յօրն, Զէյդէլ, Հէնէլ, Լաբանդ, Ելլինէկ և շատ ուրիշ-
ները ահագին հատորներ են գրել կամ գոնէ բազմաթիւ գլուխ-
ներ են նւիրել սուվրէնիտէտի հարցին. արդեօք նա մի և ան-
բաժանելի է, թէ կարող է լինել մասնակի և բաժանական գե-
րիշխանութիւն, արդեօք նա տրւում է համաձայնութեան ու դա-
շինքի հիման վրայ, թէ անողորմ «necessitas»-ը, կենսական ան-
հրաժեշտութիւնն է ծնեցրել նրան ուժի (տնտեսական, ֆիզիքա-
կան, մտաւոր և այլն) միջոցով ***):

*) «Право Совр. гос». Երես 317.

**) Le Fur—«Etat fe'deral et confe'derations d'etats», page 443
(cite' par Jellinek.)

***) Այդ հարցի մանրամասն տեսութիւնը կարելի է գտնել М. Горен-
бергъ-ի գրքում—«Теорія союзнаго государства въ трудахъ со-
временныхъ публицистовъ Германіи». G.-Пб, 1891 թիւ:

Այդ ահագին բանակուի սկիզբը դրւած է զեռ շատ վաղուց,
բայց նոր ժամանակներում Լօկիի, Հօպսի և մանաւանդ, Ժ. Ժ.
Բուսսօի ձեռքով նա ստացել է իր այսօրւայ կերպարանքը: Մաս-
նաւորապէս այս վերջինի հօր կարծիքն է, որ մենք տեսնում
ենք XVIII դարավերջի Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան ժա-
մանակ իրականացած՝ իւր հիմնական օրէնք նոր ստեղծող իրա-
ւական պետութեան:

Սուվրէնիտէտը, ասւած է «Déclaration des droits de l'hom-
me et de citoyen»-ի մէջ,—գերիշխանութիւնը մի է, անբաժանելի,
չօտարացող (inaliénable) և լոկ հրամանով չիրականացող: Նա
պատկանում է Ազգին: Ժողովրդի ոչ մի մասը, ոչ էլ որ և է ան-
հատ չէ կարող իրան վերագրել նրա գործադրութիւնը» (յօդւած 16-դ):

Բայց կեանքի անողորմ անհրաժեշտութիւնը XIX-րդ դարի
ընթացքում, մասամբ նաև XVII-ի դարավերջում (Միացեալ-Նա-
հանգներ) եկաւ փշրելու՝ այդ անբաժանելիութիւնը: Կազմեցին բա-
ւական թուով դաշնակցական պետութիւններ, որոնց անդամները
տէր են ոչ «մի և անբաժան» գերիշխանութեան, այլ ունեն սահ-
մանափակ կամ մասնակի գերիշխանութիւն, իսկ նրանց գլխին,
երկրորդ յարկում՝ կազմեցին դաշնակցական կենտրոնական իշ-
խանութիւնները, որոնք նոյնպէս տէր դարձան մասնակի գերիշ-
խանութեան: Կեանքն իրն արել է և զեռ շարունակում է անել,
գիտնականները զեռ վիճում են:

Առաջ բերւած որոշումները պարզելով, գալիս ենք այն եզ-
րակացութեան, որ «գերիշխանութիւնը իրաւական ինքնորոշման
բացառիկ ունակութիւնն է» *): Այսինքն՝ մի պետութիւն, մի
նահանգ, մի շրջան կամ մի երկիր գերիշխան են, երբ՝ բացի օ-
րէնսդրական, վարչական, դատական և այլ լիազօր իրաւասութիւն-
ները, ունեն իրաւունք իրանց ուղածի պէս որոշելու իրանց պե-
տութեան ձևը (միապետութիւն, հանրապետութիւն և այլն), նրա
կազմակերպութիւնը (կենտրոնացում կամ ապակենտրոնացում,
կոլեկտիվ կամ սիստէմը (կենտրոնացում կամ ֆէդերալիզմ):
պարլամէնտարիզմ կամ դուալիզմ, ունիտարիզմ կամ ֆէդերալիզմ):

Աւստրալիայի, Կանադայի, զուգէ և այլ անդիական դա-
շնութիւնների ներքին կազմն էլ որոշել են տեղական սահմանադիր
ժողովները, բայց, ինչպէս արդէն ասել ենք նախընթաց գլխում,

*) Елликенъ—Եր. գործը—Երես 327

Նրանց որոշումներն ուղարկել են անգլիական պարլամենտին, որպէս զի վերջինը հաստատէ, իր համաձայնութիւնը տալ: Ի հարկէ, եթէ Լոնդոնի պարլամենտն ուղէր, այդ որոշումները հաստատելիս, կարող էր մտցնել նրանց մէջ իր ցանկացած փոփոխութիւնը: Սակայն Կանադայի առաջարկում նա ոչ մի փոփոխութիւն չէ մտցրել և ընդունել է տեղական սահմանադիր ժողովի բոլոր որոշումներն, առանց նոյն իսկ վիճարանութեան *) (1867 թւին): Աւստրալական դաշնակցական սահմանադրութիւնը ևս ենթարկեց Լոնդոնի պարլամենտի քննութեանը 1900 թւին, յայտնի Չէմբէրլէնի կօլօնիաների միւնիստրութեան ժամանակ, և իմպէրիալիստ ու մասամբ ջինգօիստ Չէմբէրլէնը մի կէտ փոփոխեց աւստրալական սահմանադիր ժողովի որոշումներից. այդ կէտը վերաբերում էր բարձրագոյն դատարանի հարցին:

Փոփոխութիւն մտցնելում կամ չը մտցնելում չէ այստեղ հարցը, այլ նրանում, որ տեղական սահմանադիր ժողովները գերիշխան չեն, նրանք ազատ չեն որոշելու, պայմանաւորելու իրանց պետութեան ձևն ու սիստէմը, այլ պէտք է դիմեն մի աւելի բարձր մարմնի: Թէ Աւստրալիայի և թէ Կանադայի սահմանադիր ժողովները կամ նոյն իսկ պարլամենտները կարող են այժմ էլ որոշ փոփոխութիւններ մտցնել իրանց սահմանադրութիւնների մէջ, բայց նրանք լինելու են 1867-ին Լոնդոնի պարլամենտի տւած ակտի սահմաններում և պիտի նորից կրեն զենեւրալ-նահանգապետի կամ թագի հաստատութիւնը:

Դա գերիշխանութեան բացակայութիւնն է և, միւս կողմից, դա է աւտօնօմիայի բնորոշ գիծը:

Սակայն այդպէս չեն, օրինակ գերմանական դաշնակցական կայսրութեան 25 անդամները: Նրանք կարող են, առանց Դաշնակցական կենտրոնական մարմինների (բայխտագին և դաշնակցական խորհրդին) դիմելու՝ փոփոխել իրանց կառավարութեան ձևը. օրինակ՝ Բաւարիան կարող է վերածւել հանրապետութեան, կարող է միահեծանութիւն դառնալ և այլն:

Սակայն գերիշխան մի պետութիւն—մի Ֆրանսիա, կարող է իր սահմանադրութեան մէջ մտցնել նախապէս մի որոշ պարա-

*) Дайси—«Основы Госуд. права Англии» էրես 123 և հետեւեալները, Вильсонъ—«Государство» էրես 383, պարագր. 1016

գրաֆ, իր կամքով կանխապարտաւորել չանելու այս ինչ բանը, իր երկում չը մտցնելու կառավարական այս ինչ ձևը, երբէք չը փոփոխելու, օրինակ, հանրապետութիւնը: Այսպէս, Ֆրանսիական հանրապետութեան 1875 թւի սահմանադրութեան (այժմեանը) V յօդւածն ստում է. «կառավարութեան հանրապետական ձևը չէ կարող քննութեան ենթարկւել փոփոխելու նպատակով՝ սահմանադրութիւնը վերաքննելու պատրւակով»:

Դա չէ նշանակում, որ Ֆրանսիական մեծ հանրապետութիւնը, այդ համաշխարհային պետութիւնը գերիշխան չէ. նա գերիշխան է միանգամայն, բայց ինքնապարտաւորեցման մի ակտ է իսկ է միանգամայն, բայց ինքնապարտաւորեցման մի ակտ է կանխորոշում—այն, որ թոյլ չէ աւելի ինքն իրան իրաւական հոգի վրայ, օրինական ճանապարհով, փոփոխութեան ենթարկելու մի կէտ, որ օրէնս կամ մի Դէրուէյ դուցէ բռնի ուժով կարողանում են տապալել հանրապետութիւնը և ստեղծել մօնարխիա, կամ մի կօմունա կարող է հիմնել ֆէդէրատիվ հանրապետութիւն, բայց դա կը լինի ոչ իրաւական, այլ յեղափոխական ճանապարհ:

Միացեալ-Նահանգների և Շվէյցարիայի վաշնակցական սահմանադրութիւններում նախորոշւած է, որ նահանգները և կանտօններն իրաւունք չունեն կառավարութեան որ և է ուրիշ ձև ունենալու, բացի հանրապետութիւնից, բայց դա, Ֆրանսիայի կայացնում սահմանադրական ակտի նման, մի կանխապարտաւորեցում է և ոչ գերիշխանութեան բացակայութիւն, որովհետեւ ամեն մի կամ հաստատութեան, կարող է ամեն տեսակ փոփոխութիւններ մտցնել իր սահմանադրութեան և իր բոլոր կարգերի մէջ. իսկ դա գէթ մասնակի գերիշխանութեան պարզ նշանն է:

Երբ մենք պարզել ենք գերիշխանութեան հարցը բաւարար չափով, այժմ մեզ համար դիւրին է ըմբռնել աւտօնօմիայի և ֆէդէրացիայի տարբերութիւնը:

Աւտօնօմ կարող են լինել ունիտար պետութեան մասերը, որոնք այս կամ այն չափով կախւած են կենտրոնական օրէնսդիր իշխանութիւնների իրաւասութիւնից: Այսպէս—աւտօնօմ են անգլիական գաղութները, աւստրիական թագի-երկրները (Kronländer), Կրօացիան կամ Խրաւաների երկիրը Վէնզըլիայում (Venezia), Կրօացիան կամ Խրաւաների երկիրը Վէնզըլիայում և լանդիան Ռուսաստանում, Էլզաս-Լոտարինգիան Գերմանիայում և

Բացի դրանից, կայ և պետութիւնների միութեան մի այլ ձև—«պետութիւնների պետութիւնը»: Դա պետական միացումների հնագոյն ձևն է, որ գոյութիւն է ունեցել Հին-Արեւելքում («Արքայից-Արքայ» էին կոչւում պետերը), միջին դարերի ֆեոդալական պետութիւններում և նոյն իսկ մեր օրերում (Օսմանեան կայսրութիւնը): Այստեղ մի զօրեղ պետութեան ձևերի տակ դրոււմ են մի քանի վաստակական պետութիւններ: Որոնց կապը գէպի առաջինը երևում է որոշ տարեկան տուրքով, կուի ժամանակ իրանց զօրքը նրա զօրքի հետ միացնելով և այլն, իսկ մնացած ամեն ինչում նրանք, ի հարկէ, անկախ պետութիւններ են: Ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ առհասարակ պետական կազմութեան ու քաղաքականութեան հարցերում շատ բան կախած է գոյութիւն ունեցող իրական ոյժերի յարաբերութիւններից, իսկ ժամանակորայէս՝ պետական միացումների այս ձևի մէջ համարեա ամեն ինչ կախած է ուժից. ուժեղ է վաստալը, հարկ կամ բոլորովին չէ տալիս, կամ քիչ է տալիս: Նա կարող է նաև թագ կապել, զօրքն առնել, ելնել իր վեհապետի դէմ և այլն:

Պետական միացումների այս ձևն անցեալի մնացորդ է. այժմեան պետութիւնների մէջ, ուր իրաւակարգն արդէն հաստատւած է, այլ ևս այդպիսի միջնադարեան միացումն անհնար է:

Պետական միացումներից ամենաաչքի բնկնողն այժմ պետութիւնների դաշնակցութիւնն է (*Staatenbund*) կամ կօնֆեդերացիան, որ յաճախ շփոթում են ֆեդերացիայի կամ դաշնակցական պետութիւնների հետ:

Պետութիւնների դաշնակցութիւնը կամ կօնֆեդերացիան մի մշտական պայմանադրութիւն կամ կօնտրակտ է, իրարից անկախ, ինքնուրոյն պետութիւնների մէջ, կապւած որոշ պաշտպանողական նպատակով, արտաքին պատահարների դէմ և որոշ ներքին կարգերի պահպանման համար՝ ներքին թշնամիների դէմ: Այդ տեղ դաշնակից պետութիւնները միանգամայն պահպանում են իրանց ինքնորոյնութիւնը բոլոր հարցերում, միայն նրանց մէջ փոխադարձ համաձայնութիւն է կայանում, կնքւում է դաշնագիր, որ նրանք միացնելու են իրանց ուժերը որոշ նպատակների համար, պէտք եղած դէպքում կուում են, որպէս զի յարգել տան որոշ սկզբունքներ, պաշտպանեն որոշ շահեր, միջազգային այս կամ այն հարցերի վերաբերմամբ բռնեն որոշ դիրք, յայտնեն ո-

րոշ կարծիք—իհարկէ իրար նման և ոչ իրար ջնջող, ունենան նրման օրէնքներ և այլն *):

Սկզբնական դաշնակից պետութիւնների հետ կարող են միանալ և նորերը, եթէ մտնեն անդրադոյն համաձայնութեան: «Պետութիւնների դաշնակցութիւնը իրաւաբանօրէն չէ նսեմացնում անդամների գերիշխանութիւնը» **), ընդհակառակը—այդ նրա անդամների գերիշխանութիւնը չէ նրանցից իւրաքանչիւրի գերիշխանութիւնն ու անկախութիւնը, նրանց անձեռնմխելիութիւնը, որովհետև նրանց միութիւնն աւելի ուժեղ է լինում միշտ, քան ամեն մէկն առանձնապէս:

Կօնֆեդերացիան, իբր մշտապես կամ գոնէ բաւական երկարատե պետական միացում, միշտ ունենում է իր վարչութիւնը, բաւական պետական միացում, միշտ ունենում է իր վարչութիւնը: Քայքայ երբէք չէ դառնում պետական իշխանութիւն: «Նա չունի imperium բայց երբէք չէ դառնում պետական իշխանութիւն»: Ելլինէկը, որովհետև դաշնակից պետութիւնների վրայ, ասում է իրենէկը, որովհետև դաշնակցութեան տակ չըկան իրաւապետական կամ պետական—իրաւական միջոցներ իր կամքն ստիպմամբ իրականացնելու: Միակ իրաւունքը, որ կը մնայ դաշինքը քանդող դաշնակցի դէմ գործելու, դա պատերազմ հրատարակելու իրաւունքն է. իսկ այդ արդէն միջազգային պետական իրաւունքն է և ոչ ներքին: Սակայն կայ և մի այլ միջոց—էկզէկուցիան, որ նոյնպէս միջազգային բնոյթ ունի և ոչ պետական—իրաւական. բոլոր դաշնակից պետութիւնները կամ նրանց մի մասը միանում և էկզէկուցիա են կառարում. զօրքերով ներս են լցւում ըմբոստ դաշնակցի երկիրը և ստիպում հպատակման:

Սկզբնական դաշինքից դուրս ոչինչ պարտաւորեցուցիչ չէ դաշնակիցների համար: Ամեն մի նոր կէտ աւելացնելիս, պէտք է ստանալ բոլորի միաձայն հաւանութիւնը: Եթէ մի պետութիւն, ստանալ բոլորի միաձայն հաւանութիւնը, կարող է դուրս գալ նոյն իսկ ամենափոքրը, չէ համաձայնեց, կարող է դուրս գալ դաշնակցութիւնից կամ կօնֆեդերացիայից ***): Դա է որ կոչւում է «droit de se'cession» կամ բաժանելու իրաւունք ***):

*) Эссенъ—„Основ. нач. гос. права“. т. I. ст. 8—9.

**) Еллин. loc. cit' ст. 510.

***) Grande Encyclope'die t XVII page 114.

****) Կօնֆեդերացիա և ֆեդերացիա բառերն այնքան են իրար խառնել կովկասեան «մարքսիստ» կոչւած զաղէթային զարգացում ունեցող սօց-դէմօկրատները, որ յաճախ գեղահասանքին

պահած է աւելի մեծ ապագայ: Դա երկրորդ ուղին է—վերնից ներքև, բաժանման ճանապարհով ֆէդերացիա կազմելը: Այդ երկու ճանապարհների մասին մենք կը խօսենք քիչ յետոյ:

Պետութիւնների դաշնակցութիւնները յարատեւ չեն եղել պատմութեան մէջ. մի կողմից նրանք, ինչպէս տեսանք, ստեղծել են ֆէդերացիաներ, իսկ միւս կողմից՝ ձուլւել և արտադրել են մի պետութիւն, ինչպէս Նիդերլանդիայում:

Այլ բան է ֆէդերացիան կամ դաշնակցական պետութիւնը:

Ֆէդերատիվ պետութիւն կոչւում է այն պետութիւնը, որը բաղկացած է մի քանի անկախ պետութիւններից կամ մասերից և այդ մասերից իւրաքանչիւրը պահպանում է իր ներքին գերիշխանութիւնը, իր սեփական օրէնքները և իր առանձին կառավարութիւնը *): Այդ բոլոր բաղադրիչ պետութիւնները միանալով, կազմում են մի բարդ պետութիւն, մի ֆէդերացիա, որը նոյնպէս ունի իր գերիշխանութիւնը, իր սեփական օրէնքները և իր յատուկ կառավարութիւնը:

Ֆէդերատիվ պետութեան կենտրոնական իշխանութիւնը գիտում է իր բաղադրիչ պետութիւնների տէրրիտօրիան իրը իր սեփական երկրորդ, ինչպէս մի ունիտար պետութիւն: Բաղադրիչ մասերի բնակիչները նոյնպէս ենթարկւում են ֆէդերացիային, ինչպէս ունիտար պետութեան քաղաքացիներն իրանց կենտրոնական վարչութեանը, միայն ոչ բոլոր հարցերում: Իրաւասութեան սահմանները որոշ կերպով բաժանւած են լինում սահմանադրութիւնով:

Դաշնակցական պետութեան մէջ երկու որոշ գերիշխանութիւններ իրար լրացնում են: Գերիշխան է կենտրոնական դաշնակցական իշխանութիւնը, սակայն գերիշխան են և նրա բաղադրիչ պետութիւնները, կանտոնները, գաղութները, նահանգները—նրա բաղադրիչ մասերը:

Կենտրոնական գերիշխան պետութեանը տրւում են որոշ իրաւունքներ: Տնօրէնը բաղադրիչ մասերն են, անկախ մասերը, որոնք համաձայնում են իրանց իրաւասութիւններից մի քանիսը տալ ֆէդերատիվ մարմին, զրկելով իրանց այդ իրաւունքներից: Այնպէս որ նոր ստեղծւած կենտրոնական դաշնակցական մարմինը

*) Эссенъ—loc. cit. 7.

հանդիսանում է իրը մի նոր պետութիւն, իրը մի գերիշխան մարմին—միայն գերիշխան ոչ բոլոր հարցերում, այլ որոշ խնդիրներում: Նա կարող է հրատարակել օրէնքներ իր իրաւասութեանը թողնւած հարցերի առիթով. և տեղական բոլոր իշխանութիւնները և նրանց օրէնքներն այդ խնդիրների առիթով պարտաւորւում են լռել. նախապատուութիւնն անպայման տրւում է ֆէդերատիվ կենտրոնական իշխանութեանը *):

Բացի այդ՝ նոյն իսկ դորձադիր ֆէդերատիվ կենտրոնական իշխանութիւնը հրամաններ է արձակում իր իրաւասութեան տակ եղած հարցերի վերաբերմամբ և ամբողջ ֆէդերացիայի սահմաններում բոլոր քաղաքացիները պարտաւորւում են հնազանդել նրան:

Ճիշտ նոյնն է և դատաստանական խնդրում: Կան դաշնակցական կենտրոնական դատարաններ, որոնց իրաւասութեան տակ են որոշ հարցեր (միջ-պետական, միջ-կանտոնային): Տեղական դատարանները ևս ունեն իրանց իրաւասութեան սահմանները. այդ շրջանակում տեղաւորւած հարցերում, որ նախատեսւած են սահմանադրութեան մէջ,—նրանք պարտաւոր են հպատակել դաշնակցական դատարաններին:

Ֆէդերացիայի կենտրոնական իշխանութիւնն է, որ ներկայացնում է պետութիւնն արտաքին քաղաքականութեան մէջ, ինչպէս արդէն մի անգամ ասել ենք:

Անկախ կամ գերիշխան պետութիւնն, ինչպէս ասացինք, կարող է ինքն իրան պարտաւորեցնել անելու այս ինչ բանը, չանելու այն ինչը և կամ զրկելու ինքն իրան այս ինչ իրաւունքից:

Եւ անա մօտենում են իրար մի քանի անկախ, լիտպէս գերիշխան մարմիններ և իրանց սեփական կամքով նախորոշում, որ իրանց գերիշխանութեան մի մասը պէտք է տան մի նոր ստեղծւող իշխանութեան, զրկելով իրանց այդ իրաւունքներից: Այդ ճանապարհով առաջանում է կամ կազմակերպւում պետական մի նոր մարմին—վերնայարկի կենտրոնական իշխանութիւնը, որը

*) Դա այնքան կարեւոր խնդիր է, որ դաշնակցական պետութիւնների սահմանադրութիւններն առանձին յօդածներ են նւիրել դրան և նախատեսել, որպէս զի թիւրիմացութիւններ չառաջանան: Այդ բանը յատկապէս յիշւած է գերմանական կայսրութեան սահմանադրութեան 2-րդ յօդածում, Միացեալ-Նահանգների սահմանադրութեան VI գլխի 2-րդ յօդածում, շվեյցարականի 116-րդ, Արգենտինայի 31-րդ, Մեքսիկայի 126-րդ, վենէցուէլականի 13—18-րդում:

Դաշնակցական պետութեան մէջ բոլոր անդամներն սկզբունքով իրար հաւասար են: Այսպէս, Շվէյցարական բոլոր կանտոնները, մանր թէ խոշոր, ուղարկում են Պետութիւնների խորհուրդը երկուական անդամ: Նոյն հաւասարութիւնն է տիրում նաև Միացեալ Նահանգներում սէնատի կազմակերպութեան խնդրում. բոլոր նահանգներն ուղարկում են հաւասար թւով—2-ական սէնատորներ: Եթէ կան անհաւասարութիւններ, նրանք պէտք է յատկապէս յիշեն սահմանադրութեան մէջ, ինչպէս այդ արւած է, օրինակ, Գերմանիայում: Դաշնակցական խորհրդում Պրուսիան ունի 17 ձայն, Բաւարիան—6, Սաքսոնիան և Վիւրտեմբերգը—4 ական, Բադէնը և Հէսսէնը—3 ական, Մէկլէնբուրգ-Շվէրինը և Բրաունշվայգը—2-ական, իսկ մնացածները մէկ-մէկ ձայն *): Ընդամենը 58 ձայն: Բացի այդ՝ ամեն մի պետութեան ներկայացուցիչները պարտաւոր են միանման ձայներ տալ. կարող են շատերը չը գալ, միայն մէկը ներկայանայ և իր պետութեան բոլոր պատւիրակների կողմից ձայն տալ, իբր թէ նրանք բոլորը ներկայ են:

Բացի կենտրոնական խորհրդի մէջ մասնակցող պատգամաւորների թւից, անհաւասարութիւնը կարող է տեղի ունենալ նաև իրաւասութեան սահմանների վերաբերմամբ: Շվէյցարիայում և Միացեալ Նահանգներում իրաւասութիւնների վերաբերմամբ էլ ոչ մի բառ չէ ասւած սահմանադրութիւններում, որովհետև ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ դաշնակցութեան բոլոր մասերը, մանր կանտոն կամ նահանգ և խոշոր—այդ միևնոյն է, դիտւում են իբր լիապէս հաւասար իրաւասութեան տէր, ինչպէս միջազգային օրէնքը հաւասարապէս վերաբերում է բոլոր պետութիւններին, անկախ նրանց տարածութեան, ազգաբնակչութեան կամ ուժի մեծութիւնից կամ փոքրութիւնից: Իսկ Գերմանիայում դաշնակից պետութիւններից մի քանիսն ունեն առաւելեալ իրաւունքներ, ինչպէս, օրինակ Բաւարիան, Վիւրտեմբերգը և այլն: Դա է որ զուտւած է «jura reservata» (յատուկ կամ վերապահւած իրաւունք):

Այսպիսով դաշնակցական պետութեան անդամները, (իրաւաբանական) անհատների նման, որակւում են իրաւաբանօրէն

*) Вильсонъ—երես 240, պարագր. 501. Գերմ. սահմ. յօդւած 6-րդ:

խիստ տարբեր կերպով: Այն չափով, ինչ չափով որ նրանք ենթարկւում են դաշնակցական պետութեանը, նրանք զրկւած են իրանց պետական բնոյթից: Բայց դրանից դուրս, նրանք ունեն դաշնակցական իշխանութիւնից ազատ գործունէութեան շրջան, որի մէջ արաւայտւում է նրանց պետական բնոյթը. նրանք, իբր պետութիւններ, ունեն որոշ իրաւունքներ օգտուելու դաշնակցութեան ծառայութիւններից *):

Դաշնակցական պետութեան առաջնաւոր, նրա ծնւիլն էլ մեծ վիճարանութեան է տեղիք տւել: Արդեօք մի քանի անկախ պետութիւններ մօտեցել են իրար և դաշնակից դառել, դաշինք կռել և հիմնել ֆէդէրացիա: Այդպիսի դէպքում դաշնակցական պետութիւնը հանդիսանում է իբր արդիւնք այդ անդամների ազատ տութիւնը հանդիսանում է իբր արդիւնք այդ անդամներից, կաւամբի և, անշուշտ, ասում են յիշւած գերմանացի գրողները, կարելի պիտի լինի այդ «պակտը» կամ այդ դաշինքը նորից քանդել՝ կոողների միահամուռ հաւանութեամբ:

Այդ տեսակէտից անրացատրելի կը լինէր, թէ ինչու դաշնակցական պետութիւնը չէ կարող նորից բաժանւել իր բաղադրիչ մասերին—դաշինքը քանդելով կամ մի նոր խմբական դաշը կռելով», ասում է Ելլինէկը: Ոչ, ազատ դաշինքի թէօրիայով չէ կարելի բացատրել դաշնակցական պետութեան ծնունդը. նրանով կարելի է բացատրել զանազան միջազգային երևոյթներ, նոյն կարելի է բացատրել զանազան դաշնակցութիւնը կամ կօնֆէդէրացիան, իսկ պետութիւնների դաշնակցութիւնը կամ կօնֆէդէրացիան, դաւայց մի պետութեան ծագումը բացատրել «հասարակական» դաշինքով, անհնար է: Պետութիւնները ծնւում են անողորմ անհրաժեշտութեան, necessitas-ի հիման վրայ: Գոյութեան կռիւն է նրանց ծնունդ տուողը:

Կայսրութիւնը (գերմանական), ասում է Ելլինէկը, մեզ համար մի պետութիւն է. կայսրութիւնից դուրս գալը, դաշնակցութեան զաղարումը մեզ իրաւականօրէն անհնար է թւում հենց այն պատճառով, որ մենք համոզւած ենք, որ կայսրութիւնը մի պետութիւն է **):

Այո, տարբեր բան է դաշը կապելը, կօնֆէդէրացիա հիմնելը, որից կարելի է դուրս գալ, որի մէջ իրաւաբանօրէն ճանաչւում

*) Еллинекъ—„Право сов. гос.“ երես 523

**) Елл.—երես 522

է դաշնակցի կատարեալ գերիշխանութիւնը և նրա իրաւունքը հեռանալու այդ կապակցութիւնից, — և տարբեր է սահմանադրութիւնը *)։ Մէկը միջազգային մի ազատ է, միւսը պետական իրաւական գործ։ Մէկը խզելի է, որովհետեւ կախած է դաշը կապողների ազատ համաձայնութիւնից, իսկ միւսն իրաւաբանօրէն անխզելի տրելի է, որովհետեւ ծնունդ չէ ազատ համաձայնութեան, այլ օրէկտիվ և սուբեկտիվ մի շարք պայմանների — ցեղական, ազգային, տնտեսական, քաղաքական և այլ անհրաժեշտութիւնների։ Դուրս դալ, օրինակ, Միացեալ-Նահանգներից, դադարել նրա մի բազադրիչ մասը լինելուց, դա մի և նոյնն է թէ քանդել մի պետութիւն, ապստամբել, անկախութիւն ձեռք բերել, ինչպէս Յուստանը ձեռք բերեց։ Դա մի և նոյնն է, թէ այսօր Սաւոյեան ուղեկայ դուրս դալ Փրանսիայի իշխանութիւնից։

Ահա այդ պատճառով է, որ Ելլինէկն ասում է. «կայսրութիւնը, մի պետութիւն է», — ուրեմն՝ նրանից բաժանել չէ կարող այս օր մի Համբուրգ կամ մի Բաւարիա։ «Այնտեղ ուր կարելի է հոչակել բաժանման իրաւունքը, այնտեղ չը կայ պետութիւն» **): Իսկ Ֆէդէրացիան անպայման մի պետութիւն է։ Կարելի է վիճել նրա ծագման, նրանում տիրող իրաւասութիւնների սահմանների մասին, բայց երբէք չէ կարելի կասկածել, որ, օրինակ, Գերմանիան մի պետութիւն է։ Իսկ եթէ նա մի պետութիւն է և ոչ պետութիւնների ժողովածու, պարզ է ուրեմն, որ նրանից բաժանել չէ կարելի։

Ձէմս Բրայսն իր մեծ աշխատութեան մէջ նոյն կարծիքն է յայտնում Միացեալ-Նահանգների վերաբերմամբ։ «Աւելի ևս տաք վիճաբանութիւններ էին տեղի ունենում այն հարցերի առիթով, որոնք պարզաբար և ճշտօրէն լուծւած չէին սահմանադրութեան մէջ, մասնաւոր հետեւալ հարցի մասին. արդեօք առանձին շտատները պահպանել են իրանց բարձրագոյն իրաւունքը, դրա հետ միասին նաև չենթարկւելու իրաւունքն ազգային (դաշնակցական) կառավարութեան մի քանի որոշումներին, իսկ ծայրա-

յեզ դէպքում՝ նաև Դաշնակցութիւնից դուրս գալու իրաւունքը» *): Առաջ բերելով XIX դարի ընթացքում խոշոր վիճաբանութիւնների տեղի տուող այդ և ուրիշ մի քանի հարցեր, Ձէմս Բրայսն աւելացնում է նոյն երեսում. «Որովհետեւ այս վերջին հարցը (դուրս գալու խնդիրը) արդէն վերջնականապէս լուծւած է ազգամիջեան պատերազմով (1861 թ. պատերազմը վերութեան վերացման առիթով), մենք կարող ենք պնդել, որ Ամերիկայում այժմ բոլորն ընդունում են հետեւալ հիմնական կանոնները»։ Եւ ապա հաշւում է նա այդ հիմնական կանոնները, որոնցից առաջինն է հետեւալը. «Ամեն մի շտատ (նահանգ), Դաշնակցութեան մէջ մտնելիս, վերջնականապէս հրաժարւում է իր բարձրագոյն իշխանութիւնից և ընդմիշտ ենթարկւում է դաշնակցական իշխանութեանը, որի իրաւունքները որոշւած են սահմանադրութեան մէջ» **):

Միացեալ-Նահանգների սահմանադրութեան մէջ, ասում է Բրայսը, կան մի քանի նշանաւոր պակասութիւններ։ Առաջինը — Ֆէդէրալ կառավարութեանը չէ տրւած ոչ մի իրաւունք ուժով հպատակութեան բերելու անհնազանդ կամ ապստամբ Նահանգները։ Երկրորդը — որ մեզ համար այժմ էականն է, — ոչինչ չէ ասւած այդ սահմանադրութեան մէջ, թէ արդեօք Նահանգներն իրաւունք ունեն հեռանալու կամ բաժանւելու դաշնակցութիւնից։ «Դժուար չէ հասկանալ թէ ինչո՞ւ Նահանգներին չեն տրւած այդպիսի իրաւունքներ, բայց դժուար է հասկանալ, թէ ինչու սահմանադրութեան մէջ չէ յիշւած, որ նրանք զրկւած են այդ իրաւունքից» ***):

Եւ ճշմարիտ, Միացեալ-Նահանգների սահմանադրութեան մէջ չըկան փիլիսոփայական բացատրութիւններ ոչ Ֆէդէրացիայի բնաւորութեան, ոչ գերիշխանութեան բաժանման, ոչ կենտրոնի ու մասերի իրաւասութիւնների վերաբերեալ զանազան սկզբունքային հարցեր... Այդ սահմանադրութիւնը նման չէ Փրանսիական սահմանադրութիւններին, որոնք սկսւում են փիլիսոփայօրէն բացատրելով «մարդու և քաղաքացու իրաւունքները», «ազգի անհատի» յարաբերութիւնների ղեկավար սկզբունքները և այլն։

*) Տես այդ առիթով Ելլինէկի նոր գիրքը, «Конституция», ուր նա մանրամասն կանգ է առնում այդ հարցի վրայ։

**) Jellinek — «Die Lehre von Staatenverbindungen» երես 260 (cité par Горенб. երես 50)

*) Джемсъ Брайсъ — «Амер. республика» — հատ. 1. եր. 344

**) Дж. Брайль. loc. cit. երես 345

***) Նոյն տեղը. երես 355

Նա գործնական է և պարզ, յստակ: Նա սկսում է այսպէս. «Սահմանադրութիւն 1787 թւի, սեպտեմբեր 17-ի: Մենք, Միացեալ Նահանգների ժողովուրդս, հրատարակում և հաստատում ենք այս սահմանադրութիւնը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների համար, նպատակ ունենալով կազմել աւելի կատարեալ միութիւն (սօյոժ), հաստատելու արդարադատութիւնը, ապահովելու ներքին հանգստութիւնը և ընդհանուրի անվտանգութիւնը, աւելացնելու ընդհանուրի բարօրութիւնը և ապահովելու թէ մեր և թէ մեր յետնորդների համար ազատութեան բարիքները»:

Դա է միակ ներածութիւնը, նրա միակ փոխտնտեսութիւնը: Ամբողջ սահմանադրութեան հիմնական 7 յօդաձևերի ու 21 բաժանումների մէջ, թէ 16 սրբազրութիւնների մէջ ոչ մի ուրիշ թէօրէթիք, տեսական դատողութիւն չը կայ: 1787-ի սահմանադրութեան կազմողները ցանկացել են լինել գործնական, մնալ լոկ գործնական հողի վրայ, որպէսզի տեղիք չը տան սկզբունքային անվերջ վէճերի, մետաֆիզիքական և դիալեկտիքական ընդհարումների, որոնք առհասարակ խիստ խանգարում են պրակտիքական գործունէութեան և նոյն իսկ քառս են ստեղծում գործնական կեանքում, ինչպէս Ֆրանսիական յեղափոխութեան ժամանակ:

Հիմնադիրները հասան իրանց նպատակին. Ֆէդէրացիան հաստատուեց և խիստ կայուն մնաց, բայց վէճերից չը խուսափեց: Սկզբունքային հարցերը ժայթքեցին հզօր ուժով: «Մարդկային միտքը չէ հանդուրժում ոչ մի ճնշման», ասում է Բրայսը. «... Ձրնայելով որ ամերիկական սահմանադրութիւնը կրում է զուտ իրաւաբանական և գործնական բնույթ, նրա ստեղծած կառավարութիւնը գարձաւ քննութեան առարկայ մետաֆիզիքական վերացականութիւններով լի բազմաթիւ գրութիւնների: Մինչև 1861-թիւը ամերիկական իրաւագէտներն ու հրապարակախօսները մոլորւած թափառում էին վերացական դադափարների անել լարիւրինթոսում, որից նրանց դուրս բերեց հիւսիսի Նահանգների յաղթանակը հարաւացիների դէմ. այժմ այլ ևս ոչ մի գործ չունենք մենք այդ լարիւրինթոսի հետ: Այժմ ամենքն էլ ընդունել են, որ ամերիկական Դաշնակցութիւնը ծնունդ է առել ոչ թէ Նահանգների մէջ առաջացած մի այնպիսի կամաւոր կապից, որը կարող է խզել նրանցից իւրաքանչիւրի կամայական ցանկութիւնով, այլ մի օրէնսդրական ակտից, որը պարտադիր ոյժ ունի յաւիտենա-

պէս բոլորում է ամբողջ ազգից և կարող է փոփոխել նոյն ազգի ձեռքով միայն նրանում մատնացոյց արւած եղանակով: Դա «անքակտելի դաշնակցութիւնն է անքակտելի Նահանգների» *):

Մի այլ առիթով Բրայսը, բերելով բաւականաչափ օրինակներ Նահանգների ըմբոստացման և նրանց ու դաշնակցական կառավարութեան միջև առաջացած ընդհարումների, որոնց ժամանակ մի քանի Նահանգներ ուղղակի պատրաստուել և պահանջել են բաժանում դաշնակցութիւնից,—ասում է. «Այդ հարցերը վերջնականապէս լուծեցին 1861-65 թւերի ազգամիջեան պատերազմով: Այդ ժամանակից արդէն կարելի է հաստատապէս ընդունւած համարել հետեւեալ կանոնները. 1) Նահանգներն իրաւունք չունեն անոյժ համարելու դաշնակցական կառավարութեան որոշումները. 2) Նահանգներն իրաւունք չունեն դուրս գալու դաշնակցութիւնից 3) Դաշնակցական արդարադատութիւնը կամ դատարանը միակ լուծարութիւնն է, որն իրաւունք ունի վերջնականապէս լուծելու այն հարցը, թէ արդեօք սահմանադրութեան հետ համաձայն են կօնքրէսի կամ կենտրոնական գործադիր իշխանութեան որոշումները և կարգադրութիւնները» **):

Այս բոլորից պարզ է, որ դաշնակցութիւնը մի անխզելի ակտ է, որը կարելի է խզել լոկ յեղափոխական ճանապարհով: Իրաւական միջոցներով նրանից դուրս գալ անկարելի է: Հակառակուղ դաշնակիցները, դաշնակցական պետութեան այն մասերը, որոնք կուգին չը հպատակւել կամ բաժանւել այդ պետութիւնից, դիտւում են իբր օրինադանցներ, իբր ապստամբներ և ոչ իբր դաշինք խախտողներ: Այդ պատճառով էլ, օրինակ, գերմանական սահմանադրութիւնը տալիս է դաշնակցական կառավարութեանն իրաւունք եկեղեկացիա դնելու այն դաշնակից անդամի երկրի ու ազգարնակութեան վրայ, որը չէ հպատակւում կենտրոնական կառավարութեան որոշումներին և դրած օրէնքներին:

Դաշնակցութիւնից դուրս գալ ցանկացող ապստամբների դէմ պատերազմ եղել է Միացեալ-Նահանգներում (1861—65-ին), Շվեյցարիայում—1847-ին, դաշնակցական սահմանադրութեան նախօրեակին. դա «Ձօնդէրրունդի» հռչակաւոր պատերազմն է, որի

*) Брайс—իշխած շարադրութիւն—հատ. 1. եր. 355-56

**) Նոյն տեղ—հատ 1. երես 371

հերոսն է գեներալ Դիւֆֆիւրը. 70 մարդ միայն դո՛հ տալով (երկու կողմից), այդ տաղանդաւոր զօրավարը և կրակոտ հայրենասէրը կարողացաւ յաղթել ու հպատակութեան բերել «Առանձին Դաշնակցութիւն» կազմել ցանկացող կանտոններին: Եւ երախտագէտ Շվեյցարիան արձան է կանգնեցրել իր տաղանդաւոր զաւակի համար՝ ժընէվի թատրոնի առջև, ամենլաւ հրապարակում:

Ի հարկէ ֆէդերացիայի այս յատկութեան մասին կայացած վերջնական համոզումն էլ առանց թէօրետիք հակաճառութիւնների չէ եղել: Այսպէս, Գերմանիայի յայտնի իրաւագէտ Ջէյդէլը, իր մի քանի յօդաւածներում ու գրքերում (օրինակ «Bundesstaatsbegriff» ընդարձակ գրութեան մէջ) այն կարծիքն է յայտնում, որ Դաշնակցական պետութիւնը ծնունդ է լուի ազատ համաձայնութեան կամ դաշինքի. նրանից դուրս գալ ցանկացող մասերը չը պէտք է դիտեն իբր ապստամբներ, այլ իբր. դաշնադիր խախտողներ, ոչ իբր մի միաձոյլ պետութեան դաւաճաններ, այլ իբր ընկերներ, որոնք իրար հետ համաձայն չը լինելով, բարեկամարար բաժանում են իրարից: Նա պնդում է, որ «Դաշնակցական պետութիւն» կոչւած հասկացողութիւնը թիւրիմացութիւն է. ֆէդերացիան մի պետութիւն չէ, այլ պետութիւնների մի դաշնակցութիւն:

Թէօրիայից անցնելով գործնականին, Ջէյդէլն ասում է, որ կայսերական դաշնակցութիւնն իրաւաբանօրէն խղելի մի հաստատութիւն է *): Եւ դա հետևողական եզրակացութիւն է «ազատ դաշինքի» թէօրիայի: Բայց այդ կապը խղելու համար՝ նա պահանջում է բոլոր անդամների միաձայն վճիռը: Նա չէ ընդունում, որ ամեն մի կօնսրադէստ (դաշնադիրը կապող իւրաքանչիւր անդամը) կարող է ցանկացած ժամանակը դուրս գալ Դաշնակցութիւնից, խղել կապերը նրա հետ: Իսկ դա արդէն նշանակում է գործնականապէս անհնարին դարձնել դաշնակցութեան լուծումը, որովհետև եթէ կան հիմքեր դաշնակցական մի պետութիւն կազմելու համար, անկարելի է, որ չը լինեն մի քանի դաշնակցներ, որոնք չուզենան չը շարունակել Դաշնակցութեան գոյութիւնը:

*) Von Seydel—«Kommentar zur Rechtsverfassung, Երես 33 (cite' par Еллин.—Երես 523, ծանօթ. 2).

Ջէյդէլից առաջ այդ նոյն տեսակէտն աւելի հետևողականութեամբ պաշտպանում էր ամերիկական իրաւագէտ Կալհունը, որը հարաւային ստրկատէր նահանգների թէօրետիքն էր հանդիսանում Միացեալ-Նահանգներում, երբ նրանք ցանկանում էին բաժանել հիւսիսի նահանգներից և հիմնել առանձին Դաշնակցութիւն, որի մէջ ստրկատիրութիւնը յտրատէր:

Կալհունը նոյնպէս «ազատ դաշինքի» կողմնակից է: Նա էլ պնդում է, որ դաշնակցական մի պետութիւն չը կայ, այլ կայ պետութիւնների դաշնակցութիւն, որն արդիւնք է մի քանի անկախ պետութիւնների ազատ համաձայնութեան: Հաւաքել են նրանք, իրանց գերիշխանութեան մի մասը տւել են կենտրոնական մարմին. երբ չուզենան այլ ևս հնազանդւել, կամ երբ այլ ևս իրանց ձեռնտու չը լինի մնալ այդ դաշինքին հաւատարիմ, կարող են թողնել ու հեռանալ, խղել իրանց դաշնադիրը:

Միջադպային օրէնքները չեն ճանաչում ոչ մի յաւիտենական անփոփոխ հիմնարկութիւն, ասում է Կալհունը. ուրեմն մի կնքւած դաշինք չէ կարող համրւել «յաւիտենական և անխղելի»:

Թէ Կալհունի, թէ Ջէյդէլի հիմնական սխալը նրանումն է, որ սահմանադրութիւնը, նրանց կարծիքով, մի «ազատ դաշինք» է, մի միջադպային ակտ, որը երբ կամենան, կարող են խղել: Ոչ, մի միջադպային ակտ, որը երբ կամենան, կարող են խղել: Ոչ, սահմանադրութիւնը ծնունդ է կենսական օրեկտիվ և սուբեկտիվ պայմանների, կենսական անհրաժեշտութեան. նա միջադպային ակտ չէ, այլ պետական ներքին մի գործ: Դաշնակցութեան անվամբները քանի դեռ չեն մտել նրա մէջ, անկախ, ինքնուրոյն պետութիւններ են, իսկ երբ մտնում են, նրանք դադարում են անկախ գոյութիւն ունենալուց, բոլորը ձուլւում, դառնում են մի պետութիւն՝ սահմանադրութեան շնորհով, թէև պահպանում են որոշ տեղական գերիշխանութիւններ: Եթէ նոյն իսկ համաձայնեմք, որ սահմանադրութեան ու ֆէդերացիայի հրատարակումը մի միջադպային ակտ է,—ենթադրելով դաշնակիցներին իբր բոլորովին անկախ պետութիւններ,—այնուամենայնիւ մենք ստիպւած ենք նրա գործադրութիւնը համարել պետական ներքին գործ, որովհետև հրատարակումից անմիջապէս յետոյ այլ ևս չը կան անկախ մի քանի պետութիւններ, այլ կայ միայն մի բաղադրեալ պետութիւն, մի ֆէդերացիա, և սահմանադրութեան գործածութիւնն ակնբերօրէն դառնում է մի պետական ներքին գործ:

Այսպէս ուրեմն՝ կօնֆէդէրացիան մի միջադգային և խզելի ահտ է. նրա անդամները, միացած լինելով դաշնագրի հիման վերայ, կարող են խզել դաշնագիրը և դուրս գալ պետութիւնների դաշնակցութիւնից: Գուցէ նրա անդամներից այս ու այն վախճանան դուրս գալուց իրանց ուժի թուլութեան և միւսների ուժեղութեան պատճառով, ըայց իրաւաբանօրէն նրանք կարողեն դուրս գալ, խզել իրանց կոած դաշինքը:

Այդպէս չէ ֆէդէրացիան: Նա, եթէ նոյն իսկ համարենք միջազգային մի ահա, անպայման անխղճի է իրաւական տեսակէտից, որովհետեւ սահմանադրութիւնը մի ազատ դաշինք չէ, այլ ծնունդ ազգային, տնտեսական, քաղաքական և պատմական շատ հանգամանքների,—լինսական անողորմ անհրաժեշտութեան: Հա-

Ֆէդէրացիա կազմելու ծանապարհները: Նախընթաց երեսներում առաջացած վէճերը Ֆէդէրացիայի ծագման և նրա բնոյթի մասին բաւականաչափ պարզւած կը լինէին, Զէյդէլի, Կալհունի, Հէնէլի և ուրիշ շատ դրողների տեսակէտները թերևս աւելի դիւրութեամբ հերքւած կը լինէին, եթէ քննէինք, թէ արդեօք զոյուլթիւն ունեցող Ֆէդէրացիաներն ի՞նչպէս, ի՞նչ ճանապարհներով են կազմել: Լաբանդը, Ելլինէլը, ռուսների մէջ Միթուել և ուրիշ գըրողներ, Ֆէդէրացիայի մասին խօսելիս, առհասարակ աչքի առաջ են ունենում Ֆէդէրացիայի առաջացման միայն մի ձևը, նրա կազմելու միակ ուղին. մի քանի անկախ պետութիւններ, մի քանի պետական մարմիններ (շատտներ, գաղութներ, կանտոններ և այլն) միանում, կազմում են մի պետութիւն: Դրանից է որ ծնունդ է առել «ազատ դաշինքի» և սահմանադրութեան վերաբերեալ վէճերը Ֆէդէրալ պետութեան խնդրում: Եւ այդ վէճերը միաւորւելով ու խճճւելով առհասարակ պետութեան ծագման «գաշնադրային» թէօրիայի հետ, աւելի ևս դժարացրել են Ֆէդէրալ պետութեան գաղափարի պարզ ու հասարակ ըմբռնումը:

Այն ինչ ֆեդերացիա կարող է կազմակերպելու ճանապարհով. ներքևից վերև, կարծես ինդուկցիայի, միացման, ձուլման ուղիով և վերևից ներքև, կարծես դեդուկցիայի ձևով, մի տեսակ բաժանման, մասերի ինքնուրոյնացման ճանապարհով:

Կանգ առնենք այդ երկու ճանապարհներին վրայ:

Հին է առաջին ճանապարհը և հանրաժանօթ: Այդ ճանապարհով են առաջացել Միացեալ-Նահանգները, Շվեյցարիան, Գերմանական կայսրութիւնը, և նոյն իսկ Աւստրալական ու Կա-նադայի Միացեալ-Նահանգներ կոչուող ատոմնօմ երկրներն ի-րանց ներքին ֆէդէրացիայով: Այդ ճանապարհն է, որ ամենից շատ վէճի առարկայ է դառել պետական իրաւունքի կօրիֆէյնե-րի գործերում:

Երբ ֆեդերացիան ծնունդ է առնում այդ ճանապարհով, նա նախ երևան է գալիս իբր կոնֆեդերացիա կամ իբր պետութիւնների դաշնակցութիւն: Դոյութիւն ունեցող մի քանի անկախ պետութիւններ, ստիպւած ինքնապաշտպանութեան և մի շարք այլ տրուիւններ, ստիպւած ինքնապաշտպանութեան և մի շարք այլ պատճառներից, կազմում են պետութիւնների դաշնակցութիւն, առհասարակ «անխզելի և յաւիտենական դաշն» են կոչւում և բաւական երկար ժամանակ,—նայելով անդին ու հանդամանքներին,—մտում են այդ դաշինքին հաւատարիմ:

Այդպիսի մի «յաւիտեանական և անխախտ» դաշինք էր Շվից, Ուրի, Ունտերվալդէն լեռնական փոքրիկ կանտոնների կռած դաշինքը 1315 թվին Բրուննէնում, որն իսկապէս անխախտ մնաց մինչև 1798 թիւը, երբ Ֆրանսիական Մեծ-Յեղափոխութեան շունչը կտաւ նրան և ցէնտրալիստական դէմօկրատիզմի հոսանքին ուղեց հնթարկել ապակենտրոնական արիստօկրատիական մանրիկ հանրապետութիւններին:

Նոյն «Յաւախոտենական Դաշինքը և Կոնֆէդերացիան» մենք
զանուամ ենք Միացեալ-Նահանգներում 1777 թւից մինչև 1789
թիւը: Անգլիական մայր-երկրից դժգոհ 13 շտաաններ (այդ ա-
նունն էին տալիս իրանց զաղութները), ստիպւած մէտրօպօլի-
մաքսային, հարկային և այլ բռնութիւններից, միանում և կազ-
մում են մի «յաւախոտենական դաշինք» ներքին խաղաղութիւնը
պաշտպանելու և արտաքին վտանգների դէմ կռւելու համար:

Գերմանիան էլ ունեցավ իր կոնֆեդերացիան և իր «յաւի-տնական դաշինքը» 1815-ից մինչև 1866-ը:

Տնտեսական, ցեղային, քաղաքական և այլ պատճառներ, ա-
սացինք, միացնում են այդ անկախ պետութիւններին, կամ պե-
տական մարմիններին և ստիպում կնքել բաւական տեղական
դաշինքներ: Այդ համայնակեցութիւնը մի և նոյն դաշինքի հովա-
նու տակ՝ զարգացնում է բոլոր դաշնակցող պետութիւնների ժո-

մասերը, անկախ իրանց ծառայից ու ազգաբնակիչների թվից, համարում են սկզբունքով իրար հաւասար: Դրանք ղեկավարում են իրր ուրոյն պետութիւններ, որոնք գոյութիւն են ունեցել Ֆէ-դէրացիայից առաջ: Նրանց այդ հաւասարութիւնն արտայայտւում է սէնատին կամ պետութիւնների խորհրդին մասնակցելու ղեկաւարութեամբ: Այսպէս՝ Ուրի կանտոնը, որ ընդամենը 17—18 հազար բնակիչ ունի, Պետութիւնների խորհուրդն է ուղարկում 2 պատգամաւոր, Բէրնի կանտոնը, որ մօտ 550,000 բնակիչ ունի,—նոյնպէս 2 պատգամաւոր է ուղարկում: Այն ինչ Ուրին Ազգային Ծորհրդին տալիս է հազիւ մի պատգամաւոր, իսկ Բէրնը տալիս է 27—28 պատգամաւոր:

Պէտք է նկատել, որ այդ դաշնակցական սկզբունքի արտայայտիչ ժողովը յաճախ շատ աւելի իրաւունքներ ունի, քան ունիտար, կենտրոնացուցիչ սկզբունքի արտայայտիչը: Մի կողմ թողնենք դեռ դերմանական Դաշնակցական խորհուրդը, որ համարեաւ ամենազօր է պետական հարցերի մեծագոյն մասում, վերցնենք օրինակ, ամերիկական դաշնակցական հանրապետութիւնների սէնատը: Նա բոլոր հանրապետութիւններում հանդիսանում է ոչ միայն իրր օրէնսդիր մարմին, ինչպէս շվեյցարական նոյնանման հաստատութիւնը (պետութիւնների խորհուրդը), այլ նաև կատարում է «պետական խորհրդի ֆունկցիաներ, զանազան ուղղութեամբ սահմանափակելով նախագահի իրաւունքները» *):

Ահա այդ երևոյթները և առհասարակ միացման, սինթէզի միջոցով առաջացած ֆէդէրացիաների զանազան արտայայտութիւններն են, որ տեղի են տւել Զէյդէլին, Կալհունին և ուրիշ գիտնականների պնդելու, որ ֆէդերատիվ պետութիւնն արդիւնք է ազատ դաշինքի. որ առհասարակ «ֆէդերատիվ պետութիւն» բառերը պարունակում են իրանց մէջ ներքին հակասութիւն, որովհետև «ֆէդէրացիան ազատ դաշինք է», իսկ «պետութիւնը» մի ձոյլ ամբողջութիւն, մի անբաժանելի հասկացողութիւն է:

Այդ կարգի վէճերը խիստ նւազած, համարեա չքացած կը լինէին պետական իրաւունքի փիլիսոփայական գրականութիւնից, եթէ Կալհունը, Զէյդէլը, Հէնսէլը և ուրիշները մտածէին իրանց

թէօրիաները յարմարեցնել մի այլ ճանապարհով առաջացած ֆէդէրատիվ պետութիւնների կազմակերպման սկզբունքներին:

Մեր ակնարկած նոր ճանապարհը բաժանման, վերելից ներքև իջնող, անալիզի, դէգուկցիայի ուղին է: Նախընթաց ձևով ֆէդէրացիա կազմում էին մի քանի անկախ պետութիւններ, զաղութներ և այլն, որոնք միանում էին իրար հետ և, մի շարք ուրիշ զօրեղ պայմանների ազդեցութեան տակ, զրկւում էին իրանց սուվըրէնիտէտի մի մասից, տալիս էին այդ օտարացւած մասը մի կենտրոնական մարմնի, որը կոչւում էր ֆէդէրատիվ իշխանութիւն. ստեղծւում էր սահմանադրութիւն, և պետութիւնների դաշնակցութիւնը, կենսական անողորմ անհրաժեշտութեան տակ՝ դառնում էր դաշնակցական պետութիւն: Այստեղ մասերն աւելի առաջ գոյութիւն ունէին,—ստեղծւում էր կենտրոնական մարմինը, դաշնակցական պետութեան ամբողջութիւնը: Եւ մասերը, ինչպէս առաջ, պահպանում էին իրանց պետական ամբողջութիւնը, զրկւելով դերիշխան իրաւունքներից պետական կեանքի մի շարք խնդիրներում:

Իսկ երկրորդ ճանապարհով կազմւած ֆէդէրացիաներում մասեր չը կան, կայ միայն մի ունիտար պետութիւն. պէտք է պետական գերիշխանութիւնն ապակենտրոնացնել, բաժանել մասերի մէջ, պէտք է կենտրոնի լիազօրութիւնների մի մասն առնել, տալ մասերին, նահանգներին, շտատներին, կանտոններին:

Զէյդէլի, Կալհունի, Հէնսէլի և ուրիշների ջանքերը բոլորովին ապարդիւն կը լինէին այդ ճանապարհով առաջացած ֆէդէրացիաների վրէն փաթաթել իրանց թէօրիան («ազատ դաշինք»), ներկայացնել նրանց իրր «պետութիւնների դաշնակցութիւն», որից ամեն բոլոր կարելի է գուրս գալ:

«Դաշնակցական պետութիւնը հիմնւած է այնպիսի մի կարգի վրայ, որը հաստատւած է սահմանադրութիւնով, ոչ թէ դաշինքով: Եթէ նա ընդունւում է միջին այդ պետական իրաւական յարաբերութիւններով իրար հետ չը կապուցւած պետութիւնների տեղը, այդ դէպքում նրա հիմնարկմանը նախորդում են կամ նրա հիմնորդութիւնից առաջ տեղի են ունենում դաշինքներ, որոնք վերաբերում են նրա սահմանադրութեանը», ասում է Ելլինէկը *):

*) Елл.—ноյն—ер. 517.

*) Право совр. гос. ерես 519.

իշխանութիւնը ներկայացնում են ընտրովի սէնատն ու պատգամաւորական ժողովը, ճիշտ՝ ինչպէս Միացեալ-Նահանգներում:

Բրազիլիայի սահմանադրութիւնը մի քանի կէտերում մի քիչ տարբերում է իր ընազրից—Միացեալ-Նահանգների սահմանադրութիւնից. միայն այդ տարբերութիւնները միշտ դէպի վատն են, դէպի սահմանափակութիւն և ոչ դէպի դէմօկրատիզմ: Այսպէս, Միացեալ-Նահանգներում ընդհանուր ընտրական իրաւունք կայ, իսկ Բրազիլիայում ընտրական իրաւունքը ցէնզուր է. ընտրող կարող են լինել միայն զրազէտ անձերը: Ուրեմն՝ ցէնզը կրթական է. բաւական է լոկ գրել կարդալը: Դրանից առաջանում է այն, որ երկրի ազգաբնակչութեան հազիւ 4 տոկոսն է ընտրական իրաւունք ունեցող, իսկ մնացած 96 տոկոսը, լինելով անգրագէտ, զրկւած է այդ իրաւունքից:

Ընտրողն ունենալու է 21 տարի և աւելի, իսկ սէնատի անդամ ընտրւողը լինելու է առնւազը 35 տարեկան:

21 նահանգների գլխին, Ջէմս Բրայսի արած նմանութեան համաձայն, բարձրանում է վերնայարկի կառավարութիւնը—դաշնակցական իշխանութիւնը, որը բաղկացած է նախագահից, սէնատից և պատգամաւորական ժողովից:

Դործադիր իշխանութիւնը պատկանում է նախագահին և նրա օգնականին, որոնք ընտրւում են 4 տարով: Ընտրութիւնն ամերիկական է և ոչ շվեյցարական կամ ֆրանսիական. այսինքն ըրոր իրաւատէր քաղաքացիներն են ընտրում և ոչ օրէնսդիր մարմինների միացեալ ժողովը: Նրանք երկրորդ քառամեակում վերընտրելու իրաւունք չունեն:

Կառավարութեան սխտէմը դուալիստական է և ոչ պարլամենտարիստական: Նախագահը նշանակում է մինիստրներին և առհասարակ ըրոր դաշնակցական պաշտօնեաներին, նոյն իսկ դատաւորներին: Բոլոր պաշտօնեաները պատասխանատու են նախագահի առջև և վերջինս միայն ժողովրդական ներկայացուցիչների առջև: Նախագահը միայն կարող է նրանց փոխել կամ հեռացնել, բացի դաշնակցական դատաւորներից, որոնց կարելի է պաշտօնից զրկել միայն դատարանով. իսկ դատում է սէնատը: Նոյն մարմինը կարող է դատել և նախագահին ու մինիստրներին, եթէ նրանց մեղադրէ պատգամաւորական ժողովը:

Սէնատը բաղկացած է 63 սէնատօրից: Ամեն մի նահանգ

ուղարկում է 3-ական անդամ, որոնք ընտրւում են 9 տարով, միայն ըրոր անդամների $\frac{1}{3}$ մասը (21 հոգի) 3 տարին մէկ վերանորոգւում է: Այն ինչ Միացեալ-Նահանգներում սէնատօրներն ընտրւում են 6 տարով և նրանց $\frac{1}{3}$ մասը վերանորոգւում է 2 տարին մի անգամ: Սէնատօրների ընտրութեան եղանակն էլ Բրազիլիայում տարբեր է. Միացեալ-Նահանգներում նրանց ընտրում են նահանգների օրէնսդիր մարմինները, իսկ այստեղ ընտրում են նահանգների օրէնսդիր անձերը: Այսինքն՝ առաջինում սէնատօրների ընտրութիւնը երկաստիճան է, երկրորդում ուղղակի:

Սէնատը, ինչպէս արդէն ասացինք, հանդիսանում է իսկական դաշնակցական սկզբունքի մարմնացումը: Նա ներկայացուցիչն է ըրոր մասերի: Սակայն ամերիկական դաշնակցական հանրապետութիւնների սէնատները նման չեն գերմանական համանիշ հիմնարկութեանը—դաշնակցական խորհրդին կամ Բունդէսրաթին: Վերջինիս պատուիրակների թիւը—նախ և առաջ—հաւասար չէ ըրոր դաշնակիցների համար, բացի այդ՝ ըրոր անդամները հանդիսանում են ոչ թէ իրանց երկրի ժողովրդի ընտրեալներ (ուղղապանում են ոչ թէ իրանց երկրի ժողովրդի ընտրեալներն է), այլ նրանք ուղարկւում են իսկ իրանց կառավարութիւններից և ըստանում են նրանցից մանդատ: Ներ կամ հրամաններ այսպէս կամ այնպէս ասելու, համաձայնելու այսինչի հետ, մերժելու այն ինչ հարցը: Իսկ Բրազիլիայում սէնատօրները լիազօր պատգամաւորներ են իրանց նահանգների և չեն սահմանափակւում ոչ մի նախորդած մանդատով: Այդ տեսակէտից գերմանական Բունդէսրաթը ամենայնուայեւ հիմնարկութիւն է, իսկ Բրազիլականը շատ աւելի յառաջադէմ հիմքերով է կազմւած, քան գերմանականը, քան նոյն իսկ Ֆրանսիական ու Միացեալ-Նահանգների սէնատները:

«Ազգի» ներկայացուցիչը հանդիսանում է պատգամաւորական ժողովը, որի անդամներն ընտրւում են ուղղակի ձայնտուութիւնով. 70,000 ազգաբնակչութեան վրայ մի պատգամաւոր է ընկնում, այսպէս որ այժմ նրանց թիւը 212 է: Ունիտարական սկզբունքի ներկայացուցիչ այս ժողովին աւելի է կարեւորութիւն տրւում, քան սէնատին: Բոլոր օրինագծերն առաջարկւում են նախ սրա քննութեանը, ապա սէնատին: Ֆինանսական և զինւորական կազմակերպութիւնների օրինագծերի միակ ձեռնբրեցութիւնը և նախաձեռնութիւնը պատկանում է նրան:

որ և է բացառութեան: Ահա իսկական գերիշխանութիւնը: Դրա հետ միասին, սակայն, արդէն տեսանք, որ գերիշխան պետական իշխանութիւնը կարող է, իր գերիշխան իրաւունքով, հանել իր սեփական իրաւասութիւնից այս կամ այն պետական ու անհատական կեանքի հարցերը:

Այսպէս, պետութիւնը, լինելով գերիշխան, տէր է անհատի կեանքի բոլոր կողմերի վրայ, բայց չէ օգտուում իր թէօրիական այդ առաւելութիւններից, այլ դուրս է նետում իր իրաւասութիւնից մի շարք հարցեր: Այդ ուղիով է որ կազմել են սահմանադրական երկրներում տիրող «քաղաքացիների հիմնական օրէնքները», որոնք այսօր քաղաքակիրթ աշխարհների բոլոր սահմանադրութիւններում գրաւել են իրանց տեղը, բացի գերմանական սահմանադրութիւնից, ուր նրանք չեն էլ յիշատակւած: Այսպէս, պետական գերիշխան իրաւունքը հրաժարւել է որոշ հարցերում զեկաւար հանդիսանալուց: Այդ հիմնական իրաւունքներն են — խղճի, մամուլի, ժողովների, խօսքի ազատութիւնը և այլն:

Մենք չենք խօսում, թէ ինչ ճանապարհներով են ձեռք բերւել «մարդու և քաղաքացու իրաւունքները» — յեղափոխական, ներքեից վերե՞, թէ խաղաղ, վերեից ներքե...:

Ճիշտ նոյն եզանակով էլ գերիշխան պետութիւնը կարող է ինքնապարտաւորեցում յանձն առնել և դուրս նետել իր իրաւասութիւնից պետական որոշ հարցեր: Այդպէս են արել անկախ պետական միութիւնները և աւտօնօմ նահանգները, երբ կազմել են Շվեյցարիան, Գերմանիան, Միացեալ-Նահանգները, Աւստրիան, Կանադան: Նրանք իրանց իրաւասութիւնից դուրս են հանել մի խումբ հարցեր և տւել են կենտրոնական իշխանութեանը, դարձնելով նրան գերիշխան այդ հարցերում և պահելով որոշ հարցեր իրանց գերիշխանութեան տակ:

Բայց, ինչպէս տեսանք, կայ և երկրորդ ուղին: Գերիշխան կենտրոնը կարող է իր իրաւասութիւնից հանել որոշ հարցեր և տալ որոշ շրջանների, դարձնելով նրանց այդ հարցերում գերիշխան: Երկու դիպելածում էլ չը կայ դելեգացիա կամ պատգամաւորումն, այսինքն՝ պայման չէ դրւում, թէ «դու սա կանես իմ փոխարէն», «իբր իմ ներկայացուցիչ», որովհետեւ այդ ղէմաւորում պատգամաւորողը պատգամաւորւողի վրայ պիտի ունենար այդ հարցերի վերաբերմամբ որոշ արտօնութիւններ:

Բայց երբ արդէն կենտրոնական գերիշխանութիւնը և տեղական սահմանափակ գերիշխանութիւններն ստեղծւել են, հարց է առաջ գալիս. արդեօք դրանց յարաբերութիւններն անփոփոխ են և յաւիտենակա՞ն: Կայ մի սահմանադրութիւն, որը որոշում է նրանց յարաբերութիւնները, որը զօժում է նրանց գերիշխանութեան սահմանները, նրանց իրաւասութեան տակ եղած ասպարէզները: Բայց արդեօք այդ դաշնակցական սահմանադրութիւնն ինքը հանդիսանում է մի յաւիտենական ու անխախտելի իրաւական պետական նօրմա:

Ոչ: Մարդկային պետական իրաւունքն այդպիսի անձեռնմխելի և յաւիտենական ակտիւ ու նօրմաներ չէ ճանաչում. նրանք բոլորն էլ, լինելով ժամանակի և տարածութեան հետ փոփոխւող մարդկային ձեռքերի արտադրութիւն, կարող են փոփոխւել դարից-դար, տարեց-տարի, երկրից-երկիր:

Մենք արդէն գիտենք, որ Ելլինէկ և ուրիշ շատ իրաւագէտներ դաշնակցական պետութեան բազադրիչ մասերը չեն համարում գերիշխան, այլ, օրինակ, Ելլինէկը, նրանից էլ վերցնելով, Գօրէնբերգը, կոչում են այդ մասերը «ոչ-գերիշխան պետութիւններ»:

«Այդ ոչ-գերիշխան պետութիւններն էապէս տարբերւում են ինքնավար մարմիններից: Նրանք իրանց բարձրագոյն իրաւունքներն իրականացնում են առանց պատասխանատւութեան. իրանց հրամանների իրաւական հիմքը նրանք գտնում են իրանց սեփական կամքի մէջ: Նրանց բարձրագոյն իրաւունքները պատգամաւորւած չեն գերիշխան պետութեան ձեռքով, որովհետեւ վերջինս դրանց չէ համարում իր իրաւասութեան տակ» *):

Մեկնելով այդ ելակէտից, Ելլինէկը գալիս է հետեւեալ եզրակացութեանը. «Որովհետեւ դաշնակցական պետութիւնը գերիշխան է, այդ պատճառով չը կայ ոչ մի սահման նրա իրաւասութեան ընդարձակման ի հաշիւ դաշնակից մասերի. այդ ընդլայնումը կարող է այնքան առաջ գնալ, որ մասերը կորցնեն իրանց պետական բնոյթը և այդպիսով դաշնակցական պետութիւնը վերածւի ունիտար պետութեան: Ի հարկէ մենք աչքի առաջ չունենք այն քաղաքականապէս հաղիւ թէ հնարաւոր ղէպքը, երբ գաշ-

*) Горенбергъ — „Теорія союзн. госуд...“ Կրեւ 211

նակից անդամների պետական իշխանութիւնը միանգամից կոչւն-
չացւի կենտրոնական իշխանութեան կողմից: Բայց ամենևին ան-
հնար չէ, սահմանադրութիւնը փոփոխելու ուղիով, սահմանափա-
կել դաշնակցութեան անդամների պետական ընաւորութիւնը, այն-
պէս որ իրաւագիտական տեսակէտից վերջի վերջոյ նրանց վրայ
այլ ևս կարելի չը լինի նայել իբր պետութիւնների վրայ» *):

Սակայն այդ ելակէտն իսկ սխալ է: Դրա համեմատ կենտ-
րոնը գերիշխան է, իսկ մասերը ոչ: Այն ինչ մասերն էլ ունեն
իրանց սեփական գերիշխանութիւնը: Եւ այդ մասերի գերիշխա-
նութիւնը շատ աւելի զօրեղ, միակ տիրողն է սահմանադրութիւ-
նը կազմելու գործողութեան ժամանակ: Մասերը, որ բացարձակ
գերիշխան են այդ պերիօդում, կարող են մտցնել սահմանադրու-
թեան մէջ այնպիսի յօդաձևեր, կամ, աւելի ճիշտ է ասել, կա-
րող են այնպիսի ինքնապարտաւորեցման ակտեր կատարել, որ
այլ ևս անհնար լինի իրանց ոչնչացումը, իրանց ձուլումը դաշ-
նակցական ամբողջութեան մէջ և նրա վերածումը մի միապա-
ղաղ կամ ունիտար պետութեան: Այդ կարգի ակտեր են, օրի-
նակ, Միացեալ-Նահանգների սահմանադրութեան IV յօդաձևի 3-դ
բաժնի ա) մասը և V յօդաձևի վերջին տողը: Դրանցից առաջի-
նում ասւած է. «... Զէ կարելի կազմել մի նոր նահանգ, ձուլե-
լով երկու կամ աւելի նահանգներ կամ նրանց մասերը՝ առանց
շահագորդւած նահանգների օրէնսդիր փողովների, նաև առանց
կօնդէսի համաձայնութեան»: Իսկ երկրորդում ասւած է. «... Ոչ
մի Նահանգ, առանց իր համաձայնութեան, չէ կարող զրկել միւս
Նահանգներին հաւասար ձայնի իրաւունք ունենալուց Սէնատում»:

Իսկ երբ մի Նահանգի չէ կարելի զրկել միւսներին հաւա-
սար ձայնի իրաւունքից, և չէ կարելի ոչ կարել նրա տէրրիւթ-
ւիայից որ և է կտոր, ոչ բաժանել նրան մասերի, ոչ էլ ձուլել ամբող-
ջութիւնը կամ նրա մի մասը մի ուրիշ տէրրիւթիւթի հետ՝ առանց
իր բարի ցանկութեան, կը նշանակէ այդ երկրի իշխանութիւնն
իր գոյութեան պահպանման հարցում գերիշխան է. նրան կլանել,
դարձնել որ և է ունիտար պետութեան մաս՝ անկարելի է առանց
նրա ցանկութեան:— Ի հարկէ մեր խօսքը իրաւական հնարաւորու-
թեան մասին է և ոչ բռնի ուժով հպատակեցման կամ զրաւման:

*) Елл.—«Право сов. гос.» стр. 525

Վերջին միջոցով կարելի է կլանել մի անկախ պետութիւն էլ,
ուր մնաց մի դաշնակից նահանգ:

Եթէ նոյն իսկ դաշնակցական պետութեան սահմանադրու-
թեան մէջ չը լինեն այդպիսի դարանտիաներ տուող յօդաձևեր,
այնուամենայնիւ դաշնակցական պետութեան մէջ գոյութիւն ու-
նեցող օրէնսդիր մարմինների սէնատները կամ պետութիւնների
ներկայացուցիչներից կազմւած մարմինները, որ հանդիսանում
են կենտրոնախոյս սկզբունքի ներկայացուցիչներ, — բաւարար
պատնէշ կարող են հանդիսանալ ունիտարիստական ձգտումների
առջև: Ի հարկէ, եթէ մի դաշնակցական պետութեան սահմանա-
դրութեան մէջ այդպիսի յօդաձևեր յատկապէս չեն դրւած, այդ
պետութեան ներսում մասերի իրաւասութիւններն աւելի ևս կա-
րելի է սահմանափակել, մինչև իսկ, Ելլինէկի առածի նման, կա-
րելի է հաստատել պետական՝ որոշ ձև բոլոր տարրեր մասերի հա-
մար, նրանց սահմանադրութիւնների այս ու այն կէտը փոփո-
խութեան ենթարկելու համար՝ կարելի է պահանջել կենտրոնի
հաստատութիւնը կամ սանկցիան և այլն: Սակայն այդպիսի փո-
փոխութիւններից մինչև ունիտարիզմի հաստատումը դեռ մեծ
վիճ կայ:

Մասերի և կենտրոնական գերիշխան պետութիւնների իրաւա-
սութեան սահմանները կայուն, քարացած չեն: Սահմանադրու-
թիւնը փոփոխելու միջոցով կարելի է այդ սահմանները փոփո-
խել, միայն այդ փոփոխութիւնը չէ կարող հասնել մինչև այնտեղ,
որ գերիշխան մասերը չը անան: Թէօրիսպէս, ի հարկէ, արգելք-
ներ չեն տեսնուում, բայց գործնական կիանքը երբէք այդպիսի
բան թոյլ չի տալ այն երկրներում, ուր ֆէդէրացիայի գոյութեան
համար կայ բաւարար հիմք, ուր կայ բաւարար կենտրոնախոյս
ոյժ: Իսկ եթէ ժամանակի ընթացքում այդ կենտրոնախոյս ոյժը
կը չքանայ, եթէ տեղական, ազգային և տնտեսական բոլոր առանձ-
նայատկութիւնները կը յղկեն և ազգաբնակչութեան մէջ կը մնայ
լոկ կենտրոնաձիգ ոյժը, այն ժամանակ, ի հարկէ, կը կազմել մի
ունիտար պետութիւն՝ հախկին ֆէդէրալիստականի փոխարէն:
Բայց արդեօք այդ տարրերիչ պարագաների յղկումը, այդ բա-
ցարձակ նիվելիքովան հնարաւոր է: Այդ մասին դեռ յետոյ: Այս-
քանը միայն ասենք, որ մինչև օրս թէև Շվէյցարիայում նկատուում
է որոշ հարցերում կենտրոնացման ձգտում (երկաթուղի, գալորց,

պատժական օրէնսդրութիւնն և այլն), բայց դա վերաբերում է լոկ ընդհանուր սկզբունքներին և այն էլ մի խումբ հարցերում: Մի այլ խումբ հարցերում, ընդհակառակը, ապակենտրոնական ձգտումը ոչ միայն չէ թուլանում, այլ ամրապնդւում է:

Կասկած չը կայ, որ այնպիսի մի ֆէդէրատիվ պետութիւն, ինչպիսին է Շվէյցարիան իր 3 միլիօն ազգաբնակչութիւնով և չնչին տարածութեան երկրով, պիտի աւելի ձգտի միօրինակութեան, քան Միացեալ-Նահանգների նման մի հսկայական երկիր իր 76 միլիօն բնակիչներով: Բացի այդ՝ Գերմանիան, թէև մեծ, բայց կուլտուրապէս, պատմական, ազգային կեանքով իրար նման, քիչ ու շատ մի միապակաղ երկիր, անպատճառ դեռ կարող է շատ աւելի կենտրոնանալ, քան՝ նոյն Միացեալ-Նահանգները, որի հեռաւոր մասերը քանի դնում, աւելի և աւելի տեղական կեանքն ու կուլտուրան զարգացնում են, չը նայելով, որ երկաթուղիներն էլ ձգտում են միօրինակութիւն մտցնել:

Ուրեմն դաշնակցական իշխանութեան և մասերի իրաւասութիւնների սահմանների յարաբերութիւնը կախած չէ մի պարզ պատճառից, այլ նա արդէնք է բազմազան պատճառների, որոնք կազմում են ֆէդէրալիստ պետութեան հիմքերը, որոնց մասին խօսելու ենք դեռ յետոյ:

Մեր յաճախ յիշած գիտնականներից մէկը, մի բարեխիղճ և բազմակողմանի ուսումնասիրող—Վ. Վիլսոնը հետեւալ կարճ, քայքայ իմաստալից ձևով է որոշում այդ երկու իշխանութիւնների էութիւնը և իրաւասութեան սահմանները. «Դաշնակցական իշխանութիւնը սուվըրէն է, որովհետև նա կազմում է պետութեան բարձունքը և նրա իրաւասութիւնների կամ լիազօրութիւնների լայնացումը վերջի վերջոյ պայմանաւորւում է իրանով. իսկ առանձին պետութիւնների (մասերի) իշխանութիւնը նոյնպէս սուվըրէն է, միայն սահմանափակ շրջանում: Նրանց իրաւունքներն անկախ են և իրանց հիմքերը կրում են նոյն իսկ իրանց մէջ. նրանք չեն շնորհւած զաշնակցութիւն կազմող պետութիւններին զաշնակցական կառավարութիւնից, և վերջինս չէ կարող լայնացնել մասերի իրաւասութիւնները. այդ պետութիւնները գործադրում են իրանց իրաւունքներն, ինչպէս իրանց հաճելի է» *):

*) В. Вильсонъ—„Государство“—стр. 506, պարագր. 1377.

Վերջացնելով իր երկար ու մանրամասն հետազոտութիւնը, Վիլսոնը աւելացնում է. «Սակայն յատնի չէ, թէ արդեօք ներկայումս գոյութիւն ունեցող դաշնակցական պետութիւնն անցողական մի շրջան չէ՞ քաղաքական էւօլյուցիայի մէջ»:—Այո, այդ հարցը դեռ բաց հարց է. և անկարելի է համաձայնել հեղինակի հետ, երբ նա պնդում է, թէ ներկայ դաշնակցական պետութիւնների կարճ պատմութիւնը ցոյց է տալիս մի զօրեղ միտում դէպի ունիտարիզմ: Չէ կարելի համաձայնել, որովհետև, ինչպէս վերևում յիշեցինք, եթէ Շվէյցարիայում ու Գերմանիայում գիտւում է այդպիսի ձգտում, դրա պատճառներն ուրիշ են. ծաւալի չափազանց փոքրութիւնը մի դէպքում՝ ազգութեան ընդհանրութիւնը և ամեն կողմից կլանելու պատրաստ զօրեղ հակառակորդներիով շրջապատւած լինելը միւս դէպքում կարող են շատ հեշտութեամբ առաջացնել կենտրոնացում: Իսկ ֆէդէրացիաներից ամենահինը—Միացեալ-Նահանգները, որ ազատ են այդպիսի ըսպելցիֆիք պայմաններից, ամենևին չեն ցոյց տալիս կենտրոնացման ձգտում: Այն ինչ դրա հակառակը՝ մենք կարող էինք պնդել, որ ըստ նորագոյն խոշոր պետութիւնների մէջ ծնւել և զարգանում է կենտրոնախոյս ուժը, որը ձգտում է դէպի ապակենտրոնացում և, ի վերջոյ, դէպի ֆէդէրացիա:

Այժմ դիմենք փաստացի հետազոտութեան և տեսնենք կենտրոնի և բազմադրի մասերի յարաբերութիւնն ու նրանց իրաւասութեան սահմաններն իրականութեան մէջ, գոնէ 3 գլխաւոր ֆէդէրացիաներում:

Միացեալ - Նահանգների սահմանադրութիւնը մանրամասնօրէն ուսումնասիրելով, Բրայսը գալիս է հետեւալ եզրակացութեան. «Կօնգրէսին այս կամ այն իրաւունքները յատկացնել մեծաւ մասամբ հաւասարազօր չէ այդ նոյն իրաւունքները Նահանգներից խելուն» *), որովհետև միևնոյն իրաւունքն—ընդհանուր և մասնաւոր շրջանակներում, կարող է պատկանել և Կօնգրէսին, և Նահանգներին:

Առհասարակ այդ հանրապետութեան սահմանադրութեան ուսումնասիրութիւնն անգլիացի տաղանդաւոր հեղինակին հասց-

*) Дж. Брайсъ—«Амер. республи.» т. I. стр. 346 (ինքն էլ վերցրել է Coopley-ից):

գի իշխանութիւնը չէ խախտել Սահմանադրութեան պարզ որոշումները, եթէ օրինակ՝ յետադարձ ուժով օրէնքներ չէ հրատարակել, կամ չէ խախտել պայմանադրերի պարտադիր ուժը, չէ մտցրել մի այլ ձևի կառավարութիւն, բացի հանրապետականից և այլն:

Ինչ ելք կայ այդ անել վիճակից: Միայն մի ելք.— յենել Սահմանադրութեան յառաջաբանի վրայ, որի մէջ ասւած է թէ դաշնակցութեան նպատակն է «աւելացնել ընդհանուր ըրօրութիւնը և ապահովել թէ մեր և թէ մեր յետնորդների համար ազատութեան բարիքները»:

Կօնգրէսը, յենելով այդ «ընդհանուր ըրօրութիւնն աւելացնելու» սկզբունքի վրայ, XIX դարի ընթացքում հրատարակել է մի շարք օրէնքներ, որոնք ոչ մի առնչութիւն չունեն Սահմանադրութեան հետ: Այսպէս՝ նա հրատարակել է բաւական խիստ սահմանափակող օրէնքներ մասնաւոր երկաթուղիների և մասնաւոր երկաթուղային ընկերութիւնների վերաբերմամբ. նա հրատարակել է մի քանի արգելադրութիւններ ամերիկական տրեստների կամ կեղեքիչ խոշոր կապիտալիստական ընկերութիւնների մասին և այլն:

Այդ նոր օրէնքները կարող էին ենթարկել արգելքի միայն դաշնակցական դատարանների կողմից: Դատարանը լինելով միակ վերահսկիչ Սահմանադրութեան ստորդ և անաղարտ դործադրութեան, կարող է կօնգրէսի հրատարակած օրէնքը յայտարարել հակասահմանադրական: Այդ երկիւղը, դատարանի այդ իրաւասութիւնը Դամօկլեան սուրի նման միշտ կախւած է կօնգրէսի գլխին և ստիպու է ամերիկական դործիչներին կամ օրէնսդիրներին, օրէնք հրատարակելուց առաջ, լաւ կշռադատել ըստ հանգամանքները, լաւ ըմբռնել ժողովրդի, ազգի մեծամասնութեան պահանջը և հրատարակել այնպիսի օրէնք, որ դատարանը չը համարձակւի յայտարարել հակաօրինական: Միժուզվը, խօսելով երկաթուղիների, տրեստների և սինդիկատների վերաբերմամբ հրատարակած օրէնքների մասին, աւելացնում է. «Այդպէս վարելով, կօնգրէսը համոզւած էր, որ եթէ որ և է դատարանը անող լինէր այդ առիթով, դաշնակցական դատարանը կը կանգնէր նոյն տեսակէտի վրայ և չէր համարի կօնգրէսի օրէնք-

ները սահմանադրութեան հակառակ, դրա համար էլ ոչ-օրինական» *):

Պատահել են բազմաթիւ դէպքեր XIX դարի ընթացքում, երբ դատարանը կօնգրէսի հրատարակած օրէնքները յայտարարել է հակասահմանադրական: Այդպիսի դէպքում էլ դատաւորները պէտք է շատ զգոյշ լինեն և մեծ հեռատեսութեամբ կշռադատեն, թէ արդեօք սրբան ճիշտ է ըմբռնել կօնգրէսը ժողովրդի լայն խաւերի պահանջներն ու մեծամասնութեան ձգտումները: Եթէ կօնգրէսի հրատարակած օրէնքը ըրիւում է մեծամասնութեան շահերից, եթէ հասարակութեան մեծամասնութեան համակրանքը նրա կողմն է,— դատարանը կարող է յայտարարել այդ օրէնքը հակասահմանադրական, բայց ժողովուրդը, ուշ կամ շուտ, կը գայ համաձայնութեան և նոյն օրէնքը ներս կը մտցնէ Սահմանադրութիւնը սրբազրելու դժւարին, բայց ոչ անհնար ուղիով:

Այդ տեսակէտից՝ վերին աստիճանի հետաքրքրական է ուսումնասիրել, թէ ինչպէս բուրժուա օրէնսդիրները և ոչ նազ բուրժուա դատաւորները նախ հալածեցին բանւորական օրէնսդրութիւնը թէ դաշնակցական և թէ Նահանգների ասպարէզներից, սակայն ինչպէս նրանք վերջապէս ստիպւած եղան, բանւորական ուժեղ կազմակերպութիւնների, գործադուլների ու ճնշման ազդեցութեան տակ՝ հրատարակել այդպիսի օրէնքներ: Հետաքրքրական է նոյնպէս ծայրայեղ բուրժուա դատաւորների կըռռին այդ նոր օրէնսդրութեան դէմ և, մանաւանդ, նրանց, այդ դատաւորների պարտութիւնը և ժողովրդի լայն խաւերի ու «ընդհանրութեան բարօրութիւնն աւելացնելու» տեսակէտի յաղթանակը:

Պատմենք համառօտակի, թէ ինչպէս են կատարում Սահմանադրութիւնների բարենորոգումները:

Ինչպէս արդէն գիտենք, Անդլիայում սահմանադրական բարենորոգումները և հասարակ օրէնքներն իրարից ոչնչով չեն տարբերուում: Հիմնական օրէնքներն էլ, հասարակ օրէնքների նման, լուծւում են Պարլամէնտում ձայների հասարակ մեծամասնութիւնով: Բաւական է որ ժողովրդի մեծամասնութիւնը տրամադրւած լինի որ և է հիմնական բարենորոգման կողմ— Պարլամէնտն իս-

*) Мижуевъ—«Главныя федераціи современнаго міра»—кн. 176.

կոյն կարող է կատարել այդ, որքան էլ որ դէմ լինի նոր ակտը զարեւրից ժառանգած սովորութիւններին: Միայն, ի հարկէ, միակ յետ պահող ոյժը անգլիական պահպանողական հասարակական կարծիքն է և տրադիցիայի հսկայական ուժը:

Փրանսիայում սահմանադրութիւնը բարեփոխելու գործը մի քիչ տարբեր ձևով է կատարւում, քան սովորական օրէնադրութիւնը: Սահմանադրութեան որ և է կէտը փոխելու համար՝ երկու պալատները (շամբրը և սէնատը) պիտի միասին ժողով կազմեն, որը կոչւում է Ազգային ժողով,—այն էլ յատկապէս Վէրսալում. այդ ժողովում, ձայների հասարակ մեծամասնութիւնով կատարւում են Սահմանադրութեան փոփոխութիւնները: Միայն նախ քան Ազգային ժողով հրաւիրելը, ամեն մի պալատ պէտք է իր մեծամասնութեամբ կամենայ այդ հրաւերը, յետոյ պէտք է որոշեն երկու պալատներում էլ Սահմանադրութեան այն կէտերը, որոնց մասին պէտք է խօսւի: Եթէ պալատներից որ և է մէկի մեծամասնութիւնը չը համաձայնեց, Ազգային ժողով հրաւիրելն անհնար կը լինի: Ազգային ժողովի նիստերը չեն կարող աւելի տեւել, քան 5 ամիս, այսինքն սովորական օրէնադրական մի սէսսիա *):

Գերմանիայում սահմանադրական բարենորոգումների համար Բունդէսրաթի կամ Դաշնակցական խորհրդի մէջ անհրաժեշտ է ձայների աւելի մեծ թիւ, քան հասարակ օրէնադրութեան համար: Այսպէս՝ Դաշնակցական խորհրդում եթէ 14 ձայն առաջարկւած բարենորոգութեան դէմ գնայ, այլ ևս նա չէ կարող ընդունել: Ի հարկէ այդ 14 ձայնի veto-ն որոշ նպատակով է դրած Գերմանիայի դաշնակցական Սահմանադրութեան մէջ. դրա նպատակն է չը թոյլ տալ, Սահմանադրութիւնը բարենորոգելու պատրւակով, ներմուծել նրա մէջ այնպիսի օրէնքներ, զանի այնպիսի կարգեր, որ փոքր պետութիւնները կու գնան նախ մեծերին և ապա վերջ ի վերջոյ՝ Պրուսիային:

Յիշւած բոլոր պետութիւնների մէջ Սահմանադրութիւնը բարեփոխելու գործողութիւնը շատ աւելի պարզ ու հասարակ է, քան Միացեալ-Նահանգներում: Այդ բանի համար Դաշնակցական

*) Эсменъ—т. II.—Вильсонъ—«Государство»—кн. 197, պարագրաֆ 410—414.

այդ մեծ հանրապետութեան մէջ և՛ գործողութեան ձևականութիւնը, և՛ կատարող քաղաքական իշխանութիւնը տարբեր են սովորական օրէնքներ դնող ձևականութիւններից և քաղաքական իշխանութիւններից:

Միացեալ-Նահանգների Սահմանադրութեան V-րդ յօդւածն ամբողջապէս նւիրւած է այդ հարցին: Ահա նրա թարգմանութիւնը.

«Ամեն անգամ, երբ երկու պալատների անգամների ²/₃ մասերն անհրաժեշտ կը համարեն, Կոնգրէսը կառաջարկէ սրբադրումներ այս Սահմանադրութեանը, կամ բոլոր Նահանգների Օրէնսդիր ժողովների ²/₃-ների պահանջով, Կոնգրէսը Կոնվէնտ կը հրաւիրէ և նրան կառաջարկէ սրբադրումներ, որոնք երկու դէպքում էլ կունենան օրինական ոյժ, իբրև Սահմանադրութեան բաղադրիչ մասերը, եթէ նրանց կը հաստատեն բոլոր Նահանգների Օրէնսդիր ժողովների ³/₄ մասերը, կամ բոլոր Նահանգներում հրաւիրւած յատուկ կոնվէնտների ³/₄-ը, նայելով թէ այդ հաստատութեան ճանապարհներից ³/₄-ը, նայելով թէ այդ հաստատութեան ճանապարհներից ³/₄-ը, կառաջարկէ Կոնգրէսը. բայց մինչև 1808 թիւը եղած որը կառաջարկէ Կոնգրէսը. բայց մինչև 1808 թիւը եղած որը կառաջարկէ Կոնգրէսը, ոչ մէկը չը պէտք է խախտէ 1 յօդւածի, 9-րդ մասի Ա. և Դ. պարագրաֆները, և ոչ մի նահանգ, առանց իր համաձայնութեան, չէ կարող զրկել միւսներին հաւասար ձայն ունենալուց Սէնատում» *):

Այդ յօդւածից պարզ երևում է, որ Սահմանադրութիւն փոխելու համար անհրաժեշտ է երկու գործողութիւն—նախ փոփոխութեան առաջարկը և յետոյ այդ փոփոխութիւնը հաստատելը, նրան օրէնքի ոյժ տալը, Սահմանադրութեան բաղադրիչ մաս դարձնելը:

Սրբադրումների կամ փոփոխութիւնների առաջարկը կարող է ըլխել երկու աղբիւրից—կամ Կոնգրէսից, կամ բոլոր Նահանգների Օրէնսդիր ժողովների ²/₃ մասերից:

«Կոնգրէսն ինքը կարող է կազմել և առաջարկել ուղղումներ, եթէ այդ կը պահանջեն նրա երկու պալատների անգամների երկու երրորդ մասը» **):

*) Вильсонъ—«Государство»—отдѣлъ II, стр. 146.

**) Брайсъ—ibid—кн. 398.

Փոփոխութիւնների երկրորդ աղբիւրը Կոնվէնտն է: Բոլոր Նահանգների Օրէնսդիր ժողովների երկու երրորդը կարող են պահանջել Կոնգրէսից հրաւիրել Սահմանադիր Կոնվէնտ, կամ, ինչպէս Վիրջինիայի անկախութեան, ժողովրդական Կոնվէնտ (Popular Convention): Կոնգրէսը պարտաւոր է կատարել այդ պահանջը: Հրաւիրւած Կոնվէնտը մշակում և առաջարկում է Սահմանադրութեան որոշ կէտերի փոփոխութիւններ կամ լրացումներ և այլն: «Կոնվէնտի կազմի և ընտրութեան վերաբերմամբ գոյութիւն չունի ոչ մի որոշում, այդ պատճառով էլ պէտք է ենթադրել, որ թէ մէկը և թէ միւսը թողնւած են Կոնգրէսի բարենայեցողութեանը» *):

Առաջարկն այդ երկու ճանապարհներից մէկով կատարելուց յետոյ, մնում է նրա հաստատութիւնը կամ բառիֆիկացիան:

Մշակւած օրէնքը, որ անհրաժեշտ է դատւում մտցնել, իբր բաղադրիչ մաս, Սահմանադրութեան մէջ, կարող է հաստատուել կամ բոլոր Նահանգների Օրէնսդիր ժողովների երեք քառորդի կողմից, կամ յատկապէս այդ նպատակով բոլոր Նահանգներում հրաւիրւած նահանգական կոնվէնտների երեք քառորդի կողմից:

Ի հարկէ առաջին ճանապարհն աւելի կարճ և աւելի քիչ ժամանակ պահանջող է, քան երկրորդը:

XIX դարի ընթացքում Միացեալ-Նահանգներում առաջարկւել են 1900 սրբադրումներ, յաւելւածներ, լրացումներ և այլն, սակայն զբանցից միայն 19 են արժանացել ընդունւելու վերւոյ յիշւած Սահմանադրական փոփոխութեան երկար ու ձիգ ճանապարհով: Իսկ այդ 19-ից էլ միայն 15 են մտել Սահմանադրութեան մէջ իբր փոփոխութիւն ու լրացում **):

Հետաքրքրական է, որ նոյն հարիւրամեակում Ֆրանսիան ունեցել է, ինչպէս ասում է Էսմէնը, համարեա նոյնքան տարբեր Սահմանադրութիւններ:

Վերելում բերւած յօդւածի մէջ խիստ ուշադրաւ է վերջին կէտը. «ոչ մի նահանգ, առանց իր սահմանադրութեան, չէ կարող զրկւել Սէնատում միւս նահանգներին հաւասար ձայն ունենալու իրաւունքից»: Դա մի իսկական դարանտիա է դաշնակցական

սկզբունքի: Որքան էլ նահանգը փոքր ու աննշան լինի, որքան էլ միւս բոլոր դաշնակիցներն ու կենտրոնական իշխանութիւնն ուղենան նրան զրկել իրաւունքից, կլանել կամ խախտել դաշնակցական սկզբունքը նրա վերաբերմամբ,—չեն կարող, քանի որ ինքը չէ ցանկանում այդ. իր միակ ձայնը բաւական է արգելելու մի այդպիսի առաջարկ, վերջնական veto դնելու:

Այդ վերջին կէտն իրաւունք է տալիս Միացեալ-Նահանգներին կոչելու «Անքակտելի Դաշնակցութիւն անքակտելի Նահանգների», ինչպէս յաջողութեամբ կոչել է երկրի բարձրագոյն դատարանը՝ Չէյք դատաւորի բերանով, 1865-ի ազգամիջեան պատերազմից յետոյ (Բրայս, հատոր 1, երես 355-56-ի ծանօթութիւնը):

Ինչպէս տեսնում ենք, դաշնակցական Սահմանադրութեան փոփոխումը դրւած է բաւական ծանր ու երկար ճանապարհի վրայ: Այնքան էլ հեշտ չէ կոնգրէսի մէջ միատեղել ²/₃ ձայների մեծամասնութիւն, կամ հրաւիրել բոլոր Նահանգներում Կոնվէնտ-ներ և ստանալ նրանց զոնէ ³/₄-ի հաւանութիւնը, կամ կոչել նոյն կոնվէնտ բոլոր Նահանգների Օրէնսդիր ժողովների ³/₄-ի հաւանութիւնը մշակւած փոփոխութեան վերաբերմամբ: Այդ բոլոր դժարութիւնների արդիւնքն այն է, որ 1789 թւից սկսած մինչև օրս Սահմանադրութիւնը, չը նայելով իր մէջ ընդունած 15 փոփոխութիւններին, մնացել է անխախտ ու փոփոխութիւններին ու լրացումներին, նոր կազմած ժամանակը: Միւսոյն ոգով, ինչ որ էր սկզբում, նոր կազմած ժամանակները, տալով օրէնքի այս պէս, ի հարկէ, Բարձրագոյն դատարանները, տալով օրէնքի այս ու այն կէտերին տարբեր բացատրութիւններ, յարմարեցնում են նրանց ժամանակի ոգուն:

Նոյն տեսակի ձևականութիւններ ու ձգձգւած բարդութիւններ են հարկաւոր Նահանգների Սահմանադրութիւնները փոփոխելու կամ սրբադրելու համար *):

Գերմանիայի Գերմանական կայսրութիւնն, ինչպէս արդէն ասել ենք, բաղկացած է 25 պետութիւններից և կայսերական մի Նահանգից—Էլզաս-Լոտարինգիայից:

*) Брайсъ—ibid. երես 398. Мижуевъ—նոյն—երես 165.

**) Мижуевъ—«Главныя федерации соврем. Мира» երես 167.

*) Մենք չենք կարող այդ հարցով զբաղւել այստեղ: Ով հետաքրքրւում է զրանով, թող դիմէ Բրայսի զրբի II և III հատորին, կամ Վիրջինի զրբի 416 —451 երեսներին:

Ինչ է Գերմանիան,—արդեօք մի «դաշնակցական միապետութիւն», թէ մի «դաշնակցական հանրապետութիւն»: Մեր աշխարհագրութեան դասագրքերում նա կոչւած է «Դաշնակցական Կայսրութիւն», Լեօնինգը նրան անւանում է «Դաշնակցական Մծնարխիա», երևի այն պարզ պատճառով, որ նրա բաղադրիչ 25 պետութիւններից 22-ը միապետութիւններ են, իսկ 3-ը միայն հանրապետութիւններ *): Ելլինէկը կոչում է «Դաշնակցական Հանրապետութիւն», որն ունի 25 հաւասար անդամներ: Եւ յարգելի գիտնականն ասացոյց է բերում այդ բանին Բիսմարկի խօսքերը **): Լսւա հանրապետութիւն է, որի մէջ կայ մի կայսր, կան համարեա միահեծան մանրիկ պետութիւններ...

Ինչ անուն էլ որ տան, դա մեզ համար միևնոյնն է. էութիւնը չի փոխւում, և Գերմանիան կը մնայ մի դաշնակցական պետութիւն:

Դաշնակցական պետութեան կամքը ներկայացնող մարմինները երեք են. Կայսրը, Դաշնակցական խորհուրդը և Բայխստագը կամ երկրի պարլամէնտը:

Կայսրը Պրուսիայի թագաւորն է, որ տիրում է «կամօքն աստուծոյ»: Նա նախագահ է Գերմանական Դաշնակցութեան: Կայսրը, որ միաժամանակ կոչւում է «Թագաւոր Պրուսիայի», չունի յատուկ «liste civile» կամ «Կայսերական ծախք», ինչպէս Աւստրիայի կամ Ռուսաստանի կայսրներն ունեն, — այլ ամեն տարի, Կայսրութեան բիւջէն կազմելիս, Բայխստագը և Դաշնակցական խորհուրդը մի յատուկ գումար նշանակում են «կայսրի» կամ «Դաշնակցական Նախագահի» ծախքերի համար: Այդ գործողութիւնը պարզ ցոյց է տալիս, որ Կայսրը միահեծան կամ գերիշխան չէ, այլ բաժանում է իր գերիշխանութիւնն ուրիշ մարմինների հետ (Բայխստագի և Բունդեսրաթի հետ):

Կայսրի իրաւասութիւնը բացարձակ է միայն մի կէտում. նա է ներկայացնում «Գերմանիան» միջազգային յարաբերութիւններում: Կայսրն է նշանակում և ընդունում դեսպաններ, հիւպատոսներ կամ կոնսուլներ, նրանց խորհրդակիցներ, կցորդներ և այլն: Այս հարցում նա տէր է,—ոչ ոքից խորհուրդ չէ հարցնում, ոչ ոքի հաւանութիւնը պարտաւոր չէ հայցելու:

*) Loening—Grundzüge... երես 31

**) Еллин. „Пр. С. Г.“ еրես 476

Մնացած բոլոր հարցերում, որոնց մէջ իրաւասու է և կայսրը, պարտաւոր է բաժանել իր գերիշխանութիւնը երեւմն Դաշնակցական խորհրդի, երեւմն էլ դրա և Բայխստագի հետ: Այսպէս՝ եթէ թշնամին յանկարծակի յարձակում է գործել Գերմանիայի վրայ (ծովից կամ ցամաքից)—այդ միևնոյնն է), կայսրը, առանց հաւանութիւն հայցելու այս կամ այն մարմնից, պարտաւոր է հաւանութիւն հայցելու այս կամ այն մարմնից, նախադրեալ թշնամուն յայտարարած պատերազմն ընդունել, նախադրեալ թշնամուն միջապէս պատասխանել: Իսկ եթէ Կայսրն է պատերազմ յայտարարում, խաղաղութիւն կնքում, դաշնագիր կապում ուրիշ պետութիւնների հետ, պարտաւոր է ինդերել համաձայնութիւն Դաշնակցական խորհրդից: Այդ էլ դեռ քիչ է. կայսրի և Բունդէս-Դաշնակցական խորհրդից յետոյ՝ անհրաժեշտ է նաև Բայխստագի րաթի համաձայնութիւնից յետոյ՝ անհրաժեշտ է նաև Բայխստագի հաստատութիւնը, եթէ ոչ այդ դաշնագրերը չեն ունենայ օրէնքի ոյժ: Կայսրը հրաւիրում, բաց է անում, յետաձգում և փակում է «Կայսրը հրաւիրում, բաց է անում, յետաձգում և փակում է Դաշնակցական խորհուրդն ու Բայխստագը»:

Ամենակարևոր պաշտօնը գերմանական Դաշնակցութեան մէջ կանցլէրի պաշտօնն է: Նա հանդիսանում է և իբր մինիստր-նախագահ, որ անադին նշանակութիւն ունի Գերմանիայի նման մի ղուալիստա-կան (ոչ-պարլամէնտարիստական) երկրում, և իբր Դաշնակցական խորհրդի նախագահ ու Պրուսիայի ներկայացուցիչ նրանում: Այդ կանցլէրին էլ «նշանակում է կայսրը» (Սահմանադրութեան 15-դ յօդւածը), — Դաշնակցական խորհրդում երբ որ և է հարց ընդունւում է, այդ հարցը տարւում է Բայխստագ քննելու և ընդունւում է, միայն Բայխստագին ներկայացւում է հարցը կայսրի անունից (յօդ. 16), որին և պատկանում է իրաւունք ձևակերպելու և յայտարարելու կայսերական օրէնքները և հսկելու նրանց ճշգրիտ գործադրութեան վրայ, միայն այդ հրատարակութիւնը լինելու է կայսրութեան (ոչ կայսրի) անունով և, օրինական լինելու համար, անպատճառ պիտի կրէ կանցլէրի ստորագրութիւնը (յօդ. 17), որը զբաղւում իսկ իր վրայ է առնում պատասխանատու-թիւնը Կայսրն է նշանակում և արձակում կայսրութեան պաշտօնեաներին (յօդ. 18). «Դաշնակցութեան անդամ այն պետու-թիւնները, որոնք չեն կատարում իրանց պարտականութիւնները, որոշւած սահմանադրութիւնով,—նրանց կարող են ստիպել այդ բանն անելու էկզէկուցիայի միջոցով: Այդ էկզէկուցիան որոշում

դամներից, թէև շատ հարցերում նրա դաշնակցութիւնը հիւսւած է անհաւասարութիւնից:

Գերմանիան մի պետութիւն է, որովհետև նրա սահմանադրութեան 78-դ յօդաձև, ինչպէս ասանք, ասում է. «Սահմանադրութեան փոփոխութիւնները տեղի են ունենում օրէնսդրական կարգով», — այսինքն Դաշնակցական խորհրդի և Բայխստագի միջոցով: Միակ ասարեբութիւնը միւս խոշոր դաշնակցութիւններից, կայանում է նրանում, որ գերմանական Դաշնակցական խորհրդում եթէ 14 ձայն դէմ եղան արւած փոփոխութեանը, նա համարւում է չընդունւած, եթէ նոյն իսկ մնացած 44 ձայնը պնդեն միաբերան:

Սահմանադրութեան փոփոխութեան ճանապարհով կարելի է մասերի և կենտրոնի իրաւասութեան սահմաններն այնքան փոփոխել, որ Ֆէդէրացիայի կեղևը մնայ, իսկ ներսում կենտրոնական իշխանութիւնը մօտենայ մի ունիտար պետութեան:

Ուրեմն՝ Դաշնակցական կենտրոնական իշխանութիւնը միշտ հնարաւորութիւն ունի ընդլայնելու իր իրաւասութիւնները, որոնք, առանց այն էլ, արդէն խիստ ընդարձակ են: Տրամաբանօրէն չը կայ ոչ մի արգելք կարծելու, թէ կենտրոնական իշխանութիւնը մի օր կարող է հասնել ունիտարիզմի: Միակ արգելքը Դաշնակցական խորհրդի կազմն է: Նա բաղկացած է դաշնակից պետութիւնների ներկայացուցիչներից. իսկ այդ պետութիւնները դժւար թէ ցանկանան կամքով ձուլել, օրինակ, Պրուսիայի մէջ, կազմել նրա մի բաղադրիչ մասը: Մանր պետութիւնները, ցանկալով պահպանել իրանց իրաւասութեան սահմանները, միշտ կարող են միանալ, 14 ձայն կազմել դաշնակցական խորհրդում և տապալել այն բոլոր առաջարկները, որոնք կարող են ընդլայնել կենտրոնի իրաւասութիւնն ի հաշիւ դաշնակից անդամների իրաւասութեան:

Դաշնակից անդամների իրաւասութիւնն էլ, սակայն, չնչին չէ. այդ իրաւասութիւնն էլ բաւական ընդարձակ է, այնպէս որ իսկոյն երևում է, որ դաշնակից պետութիւնները ղեռ ևս պետութիւններ են, թէև սահմանափակ գերիշխանութիւնով. ղեռ ևս ներքանք չեն դառնել Գերմանիայի նահանգները, նրա, այսպէս ասած, վարչական ստորաբաժանումները:

Դաշնակից մասերի իրաւասութեան տակ են նրանցից իւ-

րաքանչիւրի սեփական կամ ներքին գործերը. իրանց պետական կազմը, ընտրական իրաւունքի եղանակը, չափն ու սահմանը, դահաժառանգութեան եղանակը, պետական ծառայութեան ամբողջ կազմը, ներքին կամ տեղական ինքնավարութեան կազմակերպութիւնը և նրա սահմանները, ժողովրդի կրթութեան գործը, ներքին ուղղակի հարկերը և այլն, և այլն:

Մեզ համար արդէն պարզ է, թէ ինչ հարցերի մէջ իրաւատէր է դաշնակցական իշխանութիւնը. և ինչ հարցերի մէջ դաշնակից մասերը:

Աւելացնենք այն, որ եթէ որ և է դաշնակից պետութիւն չը բարենաճի հպատակելի դաշնակցական մարմինների որոշումներին և օրէնքներին, կենտրոնական իշխանութիւնը չունի ոչ մի սեփական միջոց իր ձեռքում ըմբոստին հպատակեցնելու. նա չունի սեփական զօրք, սեփական պաշտօնեաների բանակ, ինչպէս Միացեալ-Նահանգներում. նրա բոլոր հրամանները կատարում են դաշնակից մասերի պաշտօնեաները և միայն վերահսկողութեան համար կենտրոնական իշխանութիւնն ունի մի քանի տասութեան համար կենտրոնական իշխանութիւնն ունի մի քանի տասնեակ լէվիզօրներ կամ վերաքննիչներ: Անհնազանդութեան նեակ լէվիզօրներ կամ վերաքննիչներ: Անհնազանդութեան դէպքում նրան մնում է միայն մի բան՝ էկզէկուցիա: Դաշնակցադէպքում նրան մնում է միայն մի բան՝ էկզէկուցիա: Դաշնակցական խորհուրդը նախ դիմում է անհնազանդ պետութեանը, յորէ դրում, որ հնազանդի օրինական կարգադրութիւններին. եթէ չը լսեց, այն ժամանակ յանձնւում է կայսրին էկզէկուցիան գործադրելու: Կայսրը, որ միշտ լինելու է Պրուսիայի թագաւորը, պրուսական բանակով կը մտնի անհնազանդ երկիրը և կը ստիպէ կառարել կամ յարգել եղած որոշումը:

Ի հարկէ անկարելի է երևակայել որ և է էկզէկուցիա. Պրուսիայի վերաբերմամբ, որովհետև միայնակ նա աւելի մեծ է, քան սիայի վերաբերմամբ, որովհետև միասին վերցրած: Անհնար է և միւս բոլոր 24 դաշնակիցները միասին վերցրած: Անհնար է և բեակակայել նոյնպէս որ և է դաշնակից պետութիւն, որն այնքան յիմար լինէր, որ հրաւիրէր իր վրայ դաշնակցական իշխանութիւն, կայսրի, ուրեմն և Պրուսիայի բարկութեան շանթերը: Եւ ահա 36-37 տարւայ փորձը ցոյց է տալիս, որ էկզէկուցիայի ոչ մի փորձ չէ տեղի ունեցել և տեղի ունենալու էլ հաւանականութիւն չը կայ:

Շվեյցարիա: Այս երկիրը 22 մանր պետութիւններից կամ կանտոններից բաղկացած դաշնակցական մի փոքրիկ հանրա-

պետութիւն է, որ իր քաղաքական կազմի սկզբնական ձևի հիմքը դրել է 1315 թւին, Բրուննէնում կազմւած դաշնագրով՝ Շըվից, Ուրբի և Ունտէրվալդէն լեռնական փոքրիկ կանտոնների միջև:

Մեզ արգէն յայտնի է, որ 1315-ից մինչև 1848 թիւը Շվեյցարիան պետութիւնների մի դաշնակցութիւն էր, որի մէջ «կանտոնային սովորէրիտէն» էր առաջնակարգ տեղ ընդունում: 1848-ից յետոյ, մասնաւանդ 1874-ին կատարւած սահմանադրութեան վերաքննութիւնից յետոյ, կանտոնների գերիշխանութեանը փոխարինեց դաշնակցական գերիշխանութիւնը» *), այսինքն դարձաւ իսկական ֆեդերատիվ մի պետութիւն:

Շվեյցարական բոլոր կանտոնները հանրապետութիւններ են, թէև նրանց մէջ ներքին կարգերն ու օրէնքներն իրարից բաւական տարբեր են:

Կանտոնների գլխին բարձրանում է դաշնակցական կենտրոնական իշխանութիւնը, երկրի միակ օրէնսդիր դաշնակցական հիմնարկութիւնը, որ կոչւում է Դաշնակցական ժողով (Assemblée fédérale), որը բաղկացած է երկու տարբեր մասերից—ա) Ազգային խորհրդից և բ) Պետութիւնների խորհրդից:

Դրանցից առաջինը նման է գերմանական Բայխստագին, ֆրանսիական շամբրին կամ անգլիական սուրբին պարլամէնտին: Նա ամբողջ Շվեյցարիայի միութեան, նրա ամբողջականութեան նշանն է: Նա է, որ իր մէջ իրականացնում է ամբողջ երկրում տիրող կենտրոնաձիգ տէնզէնցը:

«Ազգային խորհուրդը, ասում է երկրի Սահմանադրութիւնը, բաղկացած է շվեյցարական ժողովրդի պատգամաւորներից, որոնք ընտրւում են 20,000 մարդուց մի հոգի՝ հաշւած ամբողջ ազգաբնակչութիւնը: 10,000-ից աւելի եղած մնացորդները համարւում են 20,000-ի փոխարէն» (յօդւած 73): Օրինակ, Շվիցի կանտոնն ունի 50,500-ի չափ ազգաբնակչութիւն: Դա կազմում է $2 \times 20,000 + 10,500$. ուրեմն՝ նա ուղարկելու է Ազգային խորհուրդը 3 պատգամաւոր. կամ Սէն-Գալլի կանտոնն ունի 228,160 բնակիչ. դա կազմում է $11 \times 20,000 + 8160$: Պարզ է ուրեմն, որ Սէն-Գալլն ուղարկելու է միայն 11 պատգամաւոր, իսկ նրա 8,160 ձայնը, որ տաս հազարից պակաս է, կորչում է:

*) L. Marsauche «La confédération helvétique», page 9.

Ընտրութիւնները լիապէս քառանգամ են—ընդհանուր, հասարակ, ուղղակի և գաղտնի: Ընտրելու և ընտրւելու իրաւունք ունեն բոլոր 20 տարեկան և աւելի հասակաւոր շվեյցարացի այր մարդիկ, որոնք զրկւած չեն քաղաքացիական իրաւունքներից զատական ճանապարհով:

Ազգային խորհուրդն ընտրւում է 3 տարով և վերանորոգւում է ամբողջապէս: Նրա անդամներն ստանում են որոշ վարձատրութիւն դաշնակցական գանձարանից: Հոգևորականները չեն կարող ընտրւել անգամ Ազգային խորհրդի (յօդ. 75) *):

Դաշնակցական կենտրոնական երկրորդ օրէնսդիր ժողովը Պետութիւնների խորհուրդն է:

«Պետութիւնների խորհուրդը բաղկացած է կանտոնների 44 պատգամաւորներից: Ամեն մի կանտոն տալիս է 2 պատգամաւոր. բաժանւած կանտոններում ամեն մի կէս-պետութիւն ընտրւում է մի պատգամաւոր» (յօդ. 80):

Ընտրութիւնները կատարւում են կամ սովորական քառանգամ եղանակով (մի քանի կանտոններում) կամ կանտոնական օրէնսդիր մարմիններն են կատարում պատգամաւորների ընտրութիւնը (երկաստիճան ընտրութիւն, որ տեղի ունի կանտոններից մի քանիսում): Պետութիւնների խորհրդի անդամները մի քանի մի քանիսում: Կանտոններում ընտրւում են մի տարով, մի քանիսում 2 տարով, իսկ միւսներում 3 տարով (յօդ. 82):

Այս երկրորդ պարլամէնտը, որ համապատասխանում է Միացեալ-Նահանգների Սէնատին, Գերմանիայի Դաշնակցական ազգա-Նահանգների Սէնատին, Գերմանիայի Դաշնակցական խորհրդին և այլն, աւելի հասակով, աւագագոյն է, քան Ազգային խորհուրդը: 1803 թւից մինչև 1848-ը, երբ Զւիցէրիան զեռ ևս խորհուրդը:

*) Մենք առհասարակ երկար կանգ չենք առնում դաշնակցական պետութիւններից և ոչ մէկի ներքին կազմի մանրամասնութիւնների վրայ, որովհետեւ մեր նպատակն այդ չէ: Նկարագրելով թուրքիկ կերպով նրանց կազմը, մենք անքանկանում ենք ընթերցողին հնարաւորութիւն տալ մօտաւոր դադափար կազմակերպութեան կենտրոնական հիմնարկութիւնների մասին, որպէսզի այնուհետեւ հնարաւոր լինի խօսել դաշնակցական կենտրոնական իշխանութեան և կանտոնական որ լինի խօսել դաշնակցական կենտրոնական իշխանութեան և կանտոնական որ լինի խօսել դաշնակցական կենտրոնական իշխանութեան իրաւասութիւնների իրաւասութիւնների և նրանց սահմանների մասին:—Յատկապէս Շվեյցարիայի վերաբերմամբ մենք յանձնարարում ենք հայ ընթերցող-կապէս Շվեյցարիայի վերաբերմամբ մենք յանձնարարում ենք հայ ընթերցող-ներին «Յառաջ»-ի գրադարանի № 19 հրատարակութիւնը—Ալ. Դիւնան «Ժողովրդական օրէնսդրութիւնը դաշնակցական Զւիցէրիայում»:

պատգամաւոր է ընկնում, դա էլ տարբեր է զանազան կանտոններում: Օրէլլին հաշուել է, որ միջին թւով 994 մարդու վրայ մի պատգամաւոր է դալիս *):

Օրէնսդիր ժողովը համարեա բոլոր կանտոններում կոչւում է Մեծ խորհուրդ (Grosse Rath կամ Grand Conseil), իսկ գործադիր մարմինը՝ Փոքր խորհուրդ կամ Կառավարական խորհուրդ (Regierungsrath):

Օրէնսդիր ժողովը կանտոններում վայելում է շատ աւելի լայն իրաւունքներ, քան որ և է պետութեան պարլամէնտ: Նա ոչ միայն օրէնսդիր է, այլ և խիստ վերահսկիչ գործադիր մարմին, այլ և պաշտօնեաներ ընտրող և այլն:

Գործադիր իշխանութեան անդամներն առհասարակ լեռնային կանտոններում ընտրւում են ուղղակի ժողովրդի ձեռքով. այդպէս է 8 կանտոնում: Իսկ միւս կանտոններում օրէնսդիր մարմինն է ընտրւում նրանց, այդ պատճառով էլ նրանք կոչւում են Փոքր խորհուրդ և կազմում են օրէնսդիր մարմնի մի կօմիսսիան:

Համարեա բոլոր կանտոններում գործադիր մարմինը չունի աշխատանքի բաժանում. ամբողջ կօմիսսիան պատասխանատու է օրէնսդիր մարմնի առջև իր բոլոր անդամների բոլոր կարգադրութիւնների համար: Միայն վերջերս Բէլնի կանտոնում, ուր գործադիր իշխանութիւնը յանձնւած է 9 հոգուց բաղկացած մի կօմիտէի, բաժանւած են ֆունկցիաները. այդ 9 հոգին, թէև կըրկին պատասխանատու են օրէնսդիր մարմնի առջև in corpore, իրանց մէջ, հակառակ ընդհանուր սովորութեան, աշխատանքը բաժանել են 3 մասի, կազմելով 3 կօմիսսա 3-ական անդամներից **):

Կրկնում ենք, մեր նպատակը չէ տալ շվեյցարական դաշնակցութեան և կանտոնների կազմը. մենք մի քանի տողով ուրազեցինք այդ կազմի խոշոր կէտերը, որպէս զի պարզենք ներանց իրաւասութեան չափերն ու սահմանները:

Երկրի սահմանադրութեան 3-րդ յօդւածն այսպէս է ընդորոշում կանտոնների և դաշնակցութեան իրաւասութեան սահմանները. «Կանտոնները գերիշխան են այնքան, որքան որ նրանց

*) Orelli—«Das Staatsrecht der schweizer. Eidg».

**) В. Вильсонъ—„Гос.“ стр. 276. պարզաթի 649 և 650

գերիշխանութիւնը չէ սահմանափակւած դաշնակցական Սահմանադրութիւնով, և իբրև գերիշխան, նրանք գործադրում են այն բոլոր իրաւունքները, որոնք չեն յատկացւած դաշնակցական իշխանութեանը»:

Ինչպէս մենք տեսանք, Միացեալ-Նահանգներում դաշնակցական կառավարութեան բոլոր որոշումներն ու հրամանները գործադրելու համար գոյութիւն ունի մի յատուկ մարմին—պաշտօնեաների մի անազին ցանց, որ տարածւած է ամբողջ երկրում: Այդ պաշտօնեաները հպատակւում են կենտրոնին—Վաշինգտօնի կառավարութեանը. նրանք ոչ մի աւերնչութիւն չունեն նահանգների տեղական գերիշխան կառավարութիւնների հետ: Այդպէս չէ Զւիցէրիայում: Դաշնակցական իշխանութեան որոշումների գործադրութիւնը յանձնւած է կանտոնների իշխանութիւններին. նրանք պարտաւոր են գործադրել կենտրոնական իշխանութեան բոլոր որոշումները: Եթէ մի կանտոն ըմբոստանում է, իսկոյն դաշնակցական կառավարութիւնն ուղարկում է մի յատուկ կօմիսար, հարկ եղած դէպքում հետն ուղարկում է նաև որոշ քանակութեամբ զօրք այս կամ այն կանտոնից: Կօմիսարը գնում, քննում է գործը, ստիպում է հնազանդւելու:

Դա է էկզէկուցիա կոչւած գործողութիւնը: Նոյն իրաւունքը մենք տեսանք նաև Գերմանիայում:

Դաշնակցական կառավարութեան իրաւասութեան տակ եղած բոլոր նիւթերը մենք արդէն հաշուել ենք, աւելորդ է այստեղ կրկնել: Մի առ մի թւել կանտոնի իրաւունքները՝ չափազանց երկար և ձանձրալի կը լինի: Ընդհանուր կերպով կարելի է ասել, որ դաշնակցական Սահմանադրութեան մէջ անուն-անուն յիշւած բոլոր իրաւունքները, որ տրւած են կենտրոնին, դուրս հանելով, մնացած բոլոր հարցերն ու երեոյթները պատկանում են կանտոնների վարչութեանը, նրանց իրաւասութեանը, և զրանցում կանտոնն անկօնտրօլ է, բացարձակ գերիշխան:

Բայց կան բազմաթիւ հարցեր, որոնց մէջ իրար են խառնւում Դաշնակցական և կանտոնական գերիշխանութիւնները:

«Կանտոնները գերիշխան են այն չափով, որ նրանց գերիշխանութիւնը չէ սահմանափակւած դաշնակցական Սահմանադրութիւնով, և իբր գերիշխան, կանտոնները գործադրում են այն բո-

լոր իրաւունքները, որոնք չեն յանձնւած դաշնակցական իշխանութեանը» (Սահմանադրութեան 3-րդ յօդ.):

Սակայն Շվեյցարիայում երկու գերիշխանութիւնների սահմաններն այնպիսի ճշտութիւնով չեն որոշւած, որպէս Միացեալ Նահանգներում: Երկրի փոքրութիւնը, ինչպէս ակնարկում է Մարսոշը, թոյլ է տալիս այնտեղ այդ երկու գերիշխանութիւններին իրար խառնելու իրանց սահմանները և յաճախ դրանով աւելի ևս նպաստելու ազգաբնակչութեան բարօրութեանը. մի բան, որ խոշոր պետութիւնների մէջ անհնար է *):

Բացի պօստից և հեռագրից, բացի արտաքին գործերից, գլխաւորը, ըստ տեսակի չափերից կամ փոխանակական միջոցներից և բացի մաքսերից, Զւիցէրիայում դաշնակցական իշխանութիւնը մնացած բոլոր խնդիրներում գերիշխանութիւնը բաժանում է կանտոնական իշխանութեան հետ, այսինքն գերիշխանութեան մի մասը — աւելի ընդհանուր, սկզբունքային կամ վերին մասերը — պատկանում է դաշնակցական կենտրոնական իշխանութեանը, իսկ գործնական, գործադրական, տեղական մասը կանտոնների իշխանութիւններին: Նոյն իսկ այն խնդիրներում, որոնք լիապէս վերապահւած են դաշնակցական իշխանութեանը, վերջինս գործադրութիւնը և գործադրական բոլոր մանրամասնութիւնները թողնում է կանտոնների իշխանութիւններին, միայն իր բարձրագոյն հսկողութեան տակ: Այստեղ դաշնակցական իշխանութիւնը, ինչպէս տեսանք, չունի իր սեփական պաշտօններ ընդհանուր, որոնց միջոցով իրականացնէր իր որոշումները: Բոլոր կարգադրութիւններն ու գործադրելու խնդիրները յանձնւում են կանտոնների վարչութիւններին:

Այսպիսով գերիշխանութիւնը Զւիցէրիայում ունի երեք բաւական որոշ բաժանումներ. 1) դաշնակցական իշխանութեան գերիշխանութիւն, 2) դաշնակցական և կանտոնական իշխանութիւնների խառը գերիշխանութիւն և 3) զուտ կանտոնական իշխանութեան գերիշխանութիւն:

Այս, կանտոնների իշխանութիւններն էլ ունեն գերիշխանութեան յատուկ ասպարէզներ: Այսպէս՝ նրանք «բացարձակ գերիշխան են հետեւի հարցերում. քաղաքացիական իրաւունքի

այն մասը, որ վերաբերում է մարդկանց և անշարժ կալածներին, պատժական կամ քրէական իրաւունքը, քաղաքացիական և քրէական արդարադատութեան վարչութիւնը, հետը հաշւած դատարանների կազմակերպումը, տեղական և կանտոնային ոստիկանութիւնը, համայնքների և բուրժուազիայի կազմակերպութիւնը, դպրոցական կազմակերպութիւնն իր բոլոր աստիճաններում (բացի 27-րդ յօդւածում յիշւած ընդհանուր սկզբունքներից), վարկի կազմակերպման վերաբերող միջոցները և այլն» *):

Որպէս զի Զւիցէրական տաղանդաւոր գրողի այդ խօսքերը մութ չը մնան, առաջ բերենք Սահմանադրութեան 27-րդ յօդւածը, որ վերաբերում է կրթական գործին: «Դաշնակցութեանն է պատկանում իրաւունք բաց անելու, բացի եղած պօլիտէխնիկումը, մի դաշնակցական համալսարան և այլ բարձրագոյն հաստատութիւններ կամ նպաստ տալ այդպիսի հաստատութիւնների: Կանտոնները պարտաւոր են հոգ տանել սկզբնական կրթութեան վրայ, որը պէտք է բաւական լինի և ձրի՝ հասարակական զբաղողներում: Հասարակական դպրոցները կարող են յաճախել բոլոր դաւանութիւններին պատկանող անձերն՝ այն պայմանով, որ իր դաւանութիւններին պատկանող անձերն ոչ ոք ոչ մի կերպ չի ճնշի: Դաշնակցութիւնը ձեռք կառնէ անհրաժեշտ միջոցներ այն կանտոնների դէմ, որոնք այս պահանջներին բաւարարութիւն չեն տալ»:

Այդ յօդւածից պարզ երևում է, որ դաշնակցութեանը վերապահւած է միայն բարձրագոյն դպրոցներ ընտելը կամ այդպիսիներին նպաստելը, իսկ կանտոններին տրւած է բացառիկ իրաւունքներ տարրական և միջնակարգ դպրոցների վերաբերելու: Բարձրագոյն դպրոցների հարցում գերիշխանութիւնը բաժանւում է կանտոնների և դաշնակցութեան միջև. երկու իշխանութիւններն էլ իրաւունք ունեն բարձրագոյն դպրոցներ ընտելու: Այսպէս՝ Ցիւրիխի պօլիտէխնիկումը դաշնակցական իշխանութեան իրաւասութեան տակ է, իսկ Փընէվի, Լօզանի, նոյն Ցիւրիխի, Բէլնի համալսարանները կանտոններին են:

Գերիշխանութեան բաժանման երկոյթը մենք կարող ենք տեսնել և ուրիշ բազմաթիւ ասպարէզներում: Բայց կանտոններին

*) L. Marsausche—«La confédération helvétique», page 8

*) N. Droz—«Instruction civique», page 171.

յատուկ գերիշխանութեան ասպարէզն աւելի մեծ է և աւելի, այսպէս ասած, ամենօրեայ, մշտապէս գործադրող և աչքի ընկնող սովորական կեանքում:

«Կանտոններն իրանց գերիշխանութեան սահմաններում կարող են ազատօրէն օրէնքներ սահմանել: Նրանք ունեն օրէնսդրական, վարչական և դատական երեք իշխանութիւններ: Նրանք իրանք են կազմակերպում իրանց հասարակական վարչութիւնը և դնում ու հաւաքում անհրաժեշտ հարկերը՝ ծախքերը ծածկելու համար: Ուրեմն՝ նրանք իսկական գերիշխան պետութիւններ են, որոնք կենտրոնական իշխանութեանը զիջել են միայն ընդհանուր բնոյթ ունեցող իրաւունքներ, որոնք հաւասարապէս վերաբերում են դաշնակցական պետութեան բոլոր մասերին» *):

Զւիցէրիայում Դաշնակցական իշխանութեանն աւելի լայն ու խոշոր լիազօրութիւններ են տրւած, քան Միացեալ-Նահանգներում: Բացի այդ՝ աւած լիազօրութիւններն էլ այնքան ճշտօրէն չեն սահմանաւորւած, որքան Միացեալ-Նահանգներում: Այսպէս՝ դաշնակցական իշխանութեանն իրաւունք է տրւում հսկելու կանտոնների ունեցած յարաբերութիւնների վրայ օտար պետութիւնների հետ, ապահովելու կանտոնների տէրրիւրութիւնների անձեռնմխելիութիւնը, հոգ տանելու ներքին ապահովութեան, երկրի կարգի ու հանգստութեան վրայ, ձեռք առնելու ամեն տեսակ միջոցներ «դաշնակցական սահմանադրութիւնը գործադրելու, ապահովելու կանտոնական սահմանադրութիւնները կամ կատարել տալու դաշնակցական պարտականութիւնները»... Վերջապէս նրա իրաւունքն է վերաքննել դաշնակցական Սահմանադրութիւնը:

Դաշնակցական իշխանութեան այս լիազօրութիւնները լաւ ծանօթ են Միացեալ-Նահանգների կենտրոնական վարչութեանն էլ, միայն այն տեղ շատ աւելի պարզ ու մէկին են իրաւութեան սահմանները, քան այս տեղ: Միացեալ-Նահանգների սահմանադրութիւնը, տալով այդքան լիազօրութիւններ կենտրոնին, կանգ է առնում, իսկ զւիցերականը դրանով չէ բաւականանում, այլ տալիս է և ուրիշ շատ իրաւունքներ: Դաշնակցական իշխանութիւնն իրաւունք ունի կարգաւորելու հոգևոր հաստատութիւնները և

միաբանութիւնները, կօնաբօլի ենթարկելու ալիօօլ պատրաստելը և նրա վաճառումը, հսկելու երկաթուղիների կառուցման և նրանց շահագործման վրայ, կարգաւորելու գործարանական աշխատանքը, հաստատելու բանւորների պարտադիր ապահովագրութիւն և մշակելու առևտրական օրէնսդրութիւն, հաստատելու սանիտարական ընդհանուր կանոններ, եթէ մի քանի վարակիչ հիւանդութիւններ երևան: Նրա վերահսկողական իրաւունքները շատ աւելի լայն են: Նա իրաւունք ունի հսկելու գլխաւոր ճանապարհների, կամուրջների, անտառների ու գետերի վրայ: Դաշնակցական իշխանութիւնը կարող է հաւանութիւն չը տալ և փոխելու ստիպել զանազան կանտոններում ընդունւած օրէնքները մամուլի, համայնքներում բնակչութիւն հաստատելու և ընտրական իրաւունքի մասին: Ընդհանրապէս բաւական ընդարձակ և մեծ են նրա հսկողական և խնամակալական իրաւունքները:

Միացեալ-Նահանգների սահմանադրութիւնը պահանջում է, որ Նահանգներն ունենան հանրապետական կառավարութիւն և ուրիշ ոչինչ. այլ ևս սահմանադրական այդ յօդւածը չէ պարզաբանում ուրիշ որ և է կէտ: Իսկ զւիցերական սահմանադրութիւնը շատ աւելի որոշ է և ակներև այդ խնդրում. նա ապահովում է կանտոնի ժողովրդի անկախութիւնը, նրա օրինական և սահմանադրական բոլոր իրաւունքները, այդ իրաւունքներից օգտուելը ներկայացուցչական կամ ղեմօկրատական կառավարական ձևով: Նա ապահովում է բոլոր կանտոններին կանտոնական սահմանադրութեան վերաքննութիւն, եթէ այդ կը պահանջէ ժողովրդի հասարակ մեծամասնութիւնը:

Դաշնակցական կառավարութիւնը պարտաւոր է հսկել, որ կանտոնական օրէնքները յարգեն քաղաքական իրաւունքները և անհատական ազատութիւնը: Մինչև անգամ ներքին խառնակութիւնների ժամանակ նա լիազօրութիւն ունի ինքն իրան, առանց կանտոնական իշխանութեան հրաւերի, միջամտելու կանտոնի ներքին գործերի մէջ, կարգ վերահաստատելու համար: Առհասարակ այդպիսի ղեպքերում կանտոնների իշխանութիւններն են բաւական լայնապիսի ղեպքերում կանտոնների իշխանութիւնը. իսկ եթէ հայցում կենտրոնական իշխանութեան միջամտութիւնը. իսկ եթէ կանտոնական իշխանութիւնն այնպիսի վիճակումն է, որ հնար չունի նոյն իսկ զիմում անելու կենտրոնին, այն ժամանակ կենտրոնը լիազօրութիւն է ստանում, կամ, աւելի լաւ է ասել,

*) N. Droz—ibid—page 171.

պարտաւորութեմ է, ըստ սահմանադրութեան ոգու, միջամտելու:

Այդպիսի մի դէպք պատահեց 1890 թւին Տէչինո կանտոնում: Կանտոնական ընտրութիւնների ժամանակ մի խումբ արմատականներ յեղափոխական ճանապարհով վայր զլորեցին կանտոնական կաթոլիկ խաւարամիտ կառավարութիւնը, որ բաւական երկար տարիներ իր ձեռքում էր պահում կանտոնի սահմը: Այդ խաւարամիտ կոլասկցութեան լիզէրն էր պ. Բէսպլինին: Դաշնակցական կառավարութիւնը, տեսնելով այդ «պետական հարածը» և գործելու այդ յեղափոխական ձեռք, դիտեց սահմանադրութեան 16-րդ յօդւածը գործադրելու անհրաժեշտութիւն: Այդ յօդւածն ասում է, որ Դաշնակցական կառավարութիւնը կարող է միջամտել կանտոնի ներքին կեանքին, եթէ որ ներքին կարգն ու կանոնը վտանգւած են և եթէ կանտոնի կառավարութիւնը հնար չունի օժանդակութիւն խնդրելու Դաշնակցական կառավարութիւնից: Տէչինո կանտոնն ուղարկեց Քիւնցլի գընդապետը, երկու բաւալիսն զօրք ունենալով իր հրամանի տակ Բէրնի կանտոնից: «Կարգի ու հաւատարմութեան բերելու» այդ միջոցների հետ միասին ուղարկեց նաև մի քննիչ կամ մի կօմիսար: Քիւնցլիին յանձնարարւած էր լուծել կանտոնի ժամանակաւոր կառավարութիւնը, զինաթափ անել զինւած աւաղակային խմբերը, որ աճել էին կանտոնում, օգտւելով խառնակ վիճակից, — առնել իր ձեռքը կանտոնի կառավարութիւնը, մինչև նոր տնօրինութիւն: Կարճ միջոցում կարգը վերահաստատուեց: Օրէնսդիր մարմինները և դաշնակցական ժողովը, ինչ ասել կուզէ, հաւանութիւն տւին դաշնակցական խորհրդի այդ կարգադրութեանը:

Այժմ պարզ է դիցերական և ամերիկական սկզբունքների տարբերութիւնն այդ հարցում: Միացեալ-Նահանգների սահմանադրութիւնն ստիպում է կենտրոնին մնալ լուռ հանդիսատես Նահանգներում հնարաւոր ամեն տեսակ ներքին փոթորիկների ու խառնակութիւնների, եթէ խառնակիչներն այնքան խելացի են, որ չեն խախտում սահմանադրութեան մէջ յիշւած մի քանի կէտերը: Իսկ Զւիցէրիայում այդպէս չէ. կենտրոնի միջամտութիւնը և կօնտրօլը մեծ է և ընդարձակ: Հարկ եղած դէպքում նա ցոյց է տալիս փրկարար միջամտութիւն:

«Միջամտութեան և վերահսկողութեան այդ իշխանութիւնն, ասում է Վիլսօնը, պարզ ձգտում է ցոյց տալիս աճելու սերնդից

սերունդ: Շատ դէպքերում ժողովուրդն սկսել է դիտել կանտոններն իբր չափազանց թոյլ, որպէս զի կարող լինեն գործել առանց դաշնակցական իշխանութեան օժանդակութեան» *):

Գերմանական Ֆէդէրացիայում կենտրոնական իշխանութիւնը համարեա պաշտօնեաներ չունի: Միացեալ-Նահանգներում, ինչպէս տեսնեք, պաշտօնեաների մի ամբողջ քանակ կայ, կախւած Վաշինգտոնի կառավարութիւնից, անկախ կանտոնների իշխանութիւնից: Զւիցէրիան այդ հարցում բռնում է միջին տեղ. Ֆէդէրալ կառավարութիւնն ունի իր սեփական գործադիր ոյժերը միայն այն գործերում, որոնք «վերաբերում են օտար պետութիւններին վերաբերեալ խնդիրներին, մաքսատներին և մաքսերին, պօստ-հեռագրական յարաբերութիւններին և, վերջապէս, սերին, պօստ-հեռագրական յարաբերութիւններին» **): Իսկ ոգելից ըմպելիքների դաշնակցական մենավաճառին» ***): Իսկ մնացած բոլոր հարցերում, դաշնակցական իշխանութիւնը հանդիսանում է իբր մի տեսակ բարձրագոյն վերահսկիչ իշխանութիւն, որը հսկում է դաշնակցական իշխանութեան և դաշնակցական օրէնքների անթերի գործադրութեան վրայ ամբողջ երկրում, բոլոր կանտոններում: Թէ Զւիցէրիայում և թէ Միացեալ-Նահանգներում կենտրոնական իշխանութեան իրաւասութիւնը, ինչպէս գիտենք, տարածւում է սահմանադրութեան մէջ յիշւած հարցերի վրայ և յիշւած չափով, իսկ զրանից դուրս բոլոր հարցերում, առհասարակ բոլոր Ֆէդէրացիաների դաշնակից մասերը — կանտոնները, նահանգները, պետութիւններն — ունեն լիակատար ինքնուրոյնութիւն, վարում են իրանց թողնւած հարցերն առանց դաշնակցական իշխանութեան միջամտութեան: Միակ տարբերութիւնն այդ խնդրում Զւիցէրիայի և Միացեալ-Նահանգների մէջ՝ նրանումն է, որ «դաշնակցական իշխանութեան իրաւասութիւնները երկրորդում այնքան հեռու չեն գնում, այդ պատճառով այնտեղ ինդհանրապէս Նահանգների կառավարութիւնների հեղինակութիւնն աւելի բարձր է» ***):

*) В. Вилсъонъ—ibid երևս 286, պարագր. 681

**) П. Г. Мижуевъ «Главн. федераціи...» էր. 81

***) Dupriez—«Les ministres dans les principaux pays d'Europe» —t. II, p. 234 (cite' par Мижуевъ)

Տէրրիտորիական և ազգային ֆէդէրացիա: Նախընթաց գլխում, խօսելով աւտօնօմիայի մասին, մենք մանրամասնօրէն պարզեցինք «աւտօնօմիայի տեսակները» (տես երես 128—148): Ֆէդէրացիայի մասին խօսելիս, այժմ մենք ստիպւած կը լինենք կրկնել 20 ամբողջ երեսներում պարզած մեր հարցերն ու սկզբունքները, եթէ ուզենանք մտնել մանրամասնութիւնների մէջ: Այդ պատճառով մենք կաշխատենք անցնել այս ստորաբաժանման վրայով՝ որքան կարելի է արագ, առանց կրկնութիւնների:

Աշխարհում գոյութիւն ունեցող բոլոր ֆէդէրացիաները կազմած են ըստ տէրրիտօրիայի: Զւիցէրիա, Գերմանիա, Միացեալ-Նահանգներ, Բրազիլիա, Վէնէցուէլլա և այլն, բոլորն էլ ունեն իրանց կանտօնները, իրանց պետութիւնները: Այդ բոլոր բաժանումների հիմքը կազմում է տէրրիտօրիան կամ երկիրը, երկրային շահերը: Այսքան տարածութիւնը կազմում է մի կանտօն, մի կիսագերիշխան պետութիւն կամ մի «շտատ» և նրա վրայ ապրող բոլոր մարդիկ կազմում են այդ պետութեան անդամները, նրա քաղաքացիները, որոնց բոլորի նիւթական շահերն անպայման կապում են նրանց այդ երկրի, այդ հայրենիքի հետ: Այդ տեղ այլևս ոչ ոք ուշք չէ դարձնում, թէ այդ տէրրիտօրիայի վրայ ապրող մարդ-արարածներն ինչ լեզուով են խօսում, ինչ ուրամազրութիւններ ունեն ժառանգած անցեալ սերունդներից՝ մի շարք դարերի ընթացքում, ինչ հոգեկան-բարոյական աշխարհ է ստեղծել նրանց մէջ, որը նրանց որոշ խմբերին կապում է իրար հետ հզօր կապերով... Այդ ամենն այլ ևս հարցնող չը կայ:

Արդէն ասացինք, որ ներկայումս գոյութիւն ունեցող բոլոր ֆէդէրացիաները հիմնւած են տէրրիտօրիական սկզբունքի վրայ: Սակայն զրանց մէջ այդ սկզբունքի ամենափայլուն արտայայտիչը Միացեալ-Նահանգներն են: Ազգեր ու լեզուներ աշխարհի բոլոր ծայրերից լցւում են այդ երկիրը, գաղթում, գալիս են շարքերով, անվերջ մարդկային կարաւաններով: Գալիս են ահա 4 դար է, առանց մի օր, մի ժամ ընդհատման: Բազմալեզու, բազմացեղ, բազմազգեւոր և բազմերանգ այդ մարդկային հօտերը, լցւելով այդ երկիրը, խառնւում են իրար, կազմում մի մարդկային ժխոր, մի հսկայական Բաբէլօն, որի մէջ, սակայն, անպլիական լեզուն, դառնալով յարաբերութիւնների ընդհանուր

արտայայտիչ, հնարաւոր է դարձնում համայնակեցութիւնը մարդկային այդ վիթխարի մըջնանոցում: Ամերիկական ամենակերկուտութեան մասամբ յղում է տարալեզու և տարացեղ այդ ամբօխին, մի քիչ տաշտշում և ստեղծում «եանկի»-ի յայտնի տիպը—նիհար և երկարահասակ, ջղուտ, նախաձեռնող ու գործնական, հեռու ամեն տեսակ նախապաշարութեանից և կեղծ քաղաքավարական ձևերից:

Սակայն այդ արտաքին միօրինակութեան տակ երկնք, դեռ շատ երկար մնում է ազգային ոգին: Ամեն մի Նահանգ, ունենալով իր տեղական զուտ նիւթական ու իրաւական շահերն, ստեղծում է իր տեղական տիպը: Հիւսիսային Փրանսիացին ու հարաւային Փրանսիացին խիստ տարբեր են իրարից բնաւորութիւնով, մարմնակազմով, արտասանութիւնով, բարբառով և նիստ ու կացով: Ժնէվի կանտօնի ազգաբնակչութիւնն զգալի կերպով տարբերւում է Վալլէի կանտօնի ազգաբնակչութիւնից, թէև երկուսումն էլ ապրում են Փրանսիական ծագումի ժողովրդներ: Իսկ լեռնական կանտօնների և Բազէլի կամ Յիւրիխի կանտօնների գերման ծագումից սերած ժողովրդների բնաւորութիւններն իրարից աւելի են տարբերւում, քան բաւարացին սաքսօնացուց:

Անկասկած՝ նոյն տարբերութիւնները կը լինեն և Միացեալ-Նահանգների զանազան «շտատ»-ների բնակիչների մէջ: Հիւսիսի ինդուստրիական նահանգների ազգաբնակչութիւններն անկասկած խորապէս պիտի զանազանւին հարաւի պլանտատօրական նահանգների բնակիչներից, արեւմտեան լեռնոտ նահանգներինը—արեւելեան դաշտային նահանգների ժողովրդներից: Այդ բազմազանութեան անշուշտ նպաստում է ժողովրդների բազմազան ծագումը: Երկրագնդի բոլոր քիչ ու շատ խոշոր ժողովրդներն ունին այնտեղ ներկայացուցիչներ—իրանց ցեղի անդամներից շատ կամ քիչ թւով: Զճմարիտ է, դրանք գալիս են մէկ-մէկ կամ մանրիկ խմբակներով, այնպէս որ շուտով են կուլ դնում, բայց էլի կազմում են զգալի թւեր ու խմբակցութիւններ, որոնք դէպի իրար զգում են ձգողական մեծ ոյժ—մանաւանդ գաղթելու սկզբնական շրջանում: Միևնոյն ցեղի, միևնոյն ազգի անհատները կազմում են որոշ հոգեկցական խմբակցութիւններ, որոշ ազգային միութիւններ—գասակարգային տեսակէտը պահպանած դիսպօրայի ներսում, եթէ այդ ազգից բաղկացած ժողովրդի թիւը շատ

եւրօպական ժողովուրդներին մէջ, որ բոլոր կուտուրական ազգե-
րի գրողները, ինչպէս մենք արդէն նկատուենք (տես երես 207),
պետութեան գաղափարը և «ազգ» հասկացողութիւնը նոյնութիւն
են համարում: Այն ինչ պետութիւնն անպայման մի տէրրիտօրիա-
ունի, իսկ մի և նոյն տէրրիտօրիայի վրայ կարող են ապրել և
այժմ յաճախ ապրում են երկու և աւելի ազգեր իրար կողք կող-
քի, իրար հետ խառն: Եւ դրա հակառակը—մի և նոյն ազգը կա-
րող է ցրւած լինել երկու և աւելի տէրրիտօրիաների վրայ, գա-
նաղան պետութիւններում: Այսպէս—Աւստրիայում, Հունգարիա-
յում, Թիւրքիայում, Ռուսաստանում ապրում են մի և նոյն տէր-
րիտօրիայի վրայ, նոյն պետութեան մէջ բազմաթիւ ազգեր: Իսկ
մի քանի ժողովուրդներ, ինչպէս հրէաները, լեհերը, հայերը և
այլն, ապրում են մի քանի պետութիւնների մէջ, մի քանի տէր-
րիտօրիաներում, քաղաքականապէս յատուկ սահմաններ ունեցող
մի քանի շրջաններում: Այն դէպքում, երբ «ազգի» տարածման
և տէրրիտօրիայի կամ պետութեան սահմաններն իրար համա-
պատասխան են, պետութիւնը դառնում է ազգային և այդ երկու
հասկացողութիւնները կազմում են մի տեսակ նոյնութիւն: Իսկ
եթէ մի և նոյն պետութեան մէջ, նոյն տէրրիտօրիայի վրայ ապ-
րում են երկու կամ աւելի ազգեր, այն ժամանակ պետութիւնը
կամ տէրրիտօրիան պատկանում է այդ ազգերից որ և է մէկին,
քաղաքականօրէն լինում է նրա սեփականութիւնը, իսկ մնացած
ազգերը դիտւում են իբրև հպատակներ, իբր տիրաւորներ: Ահա
այդ դէպքում «պետութիւն» և «ազգ», տէրրիտօրիա և ազգ յա-
ճախ իրար հակադիր են: Տիրող ժողովուրդն անպայման դառնում
է ազգէսիւ (յարձակողական), կլանող, տարտմերժ և օտարակեր:
Ազգութեան գաղափարը, որ սկզբներում նրա մէջ խոնարհ էր և
խիստ համակրելի, որովհետև արտայայտւում էր իբր լոկ ազատ,
ինքնուրոյն կեանք ձեռք բերելու մի ձգտում,—այդ գաղափարը,
հասնելով պետութեան, կամ իրականանալով, կազմելով մի ան-
կախ պետութիւն, իսկոյն դառնում է ամբարտաւան և տարամերժ,
վեր է ածւում շովինիզմի և իմպէրիալիզմի կամ աշխարհակալա-
կան ամենակեր կրքի *):

Եթէ այդպիսի բազմատարր պետութիւններին ու շրջաննե-

*) Տես „Труды“ Юридич. Общ. при Харьковск. Унив.—статья Устинова „Идея национального государства“.

րին օգնութեան հասնի ֆէդերալիզմը. եթէ այդ երկիրը կամ պե-
տութիւնը բաժանւի ֆէդերատիվ մասերի այնպէս, որ իւրա-
քանչիւր մասը բաղկացած լինի մի-մի ազգութիւնից, իսկ
բոլորը միասին կազմեն մի դաշնակցական պետութիւն—մի
և անբաժան, այն ժամանակ դաշնակցական կենտրոնական իշխա-
նութիւնը կը հանդիսանայ ամբողջ տէրրիտօրիայի, ամբողջ պե-
տութեան ներկայացուցիչ, իսկ մասերը կը դառնան ազգութիւննե-
րի արտայայտիչ, թէև կրկին շաղկապւած տէրրիտօրիաների աւե-
լի մասը չափերի հետ:

Տէրրիտօրիալ սկզբունքը պետական սկզբունքն է. նա հա-
մամարդկային է: Եթէ տէրրիտօրիան բնականօրէն մի ազգով, պարզ
է որ ազգային և տէրրիտօրիական սկզբունքները միատեղւում,
նոյնութիւն է կազմւում. իսկ եթէ միևնոյն տէրրիտօրիայի վրայ
բնակւում են մի քանի ազգեր (երկու և աւելի), այն ժամանակ
երկրային սկզբունքը, Բ. Շպերինգերի ասածի նման, դառնում է
բռնակալ, անսիրտ և ճնշող. նա պահանջում է բոլոր ազգերի
կլանումը մի ազգութեան—ամենից զօրեղի մէջ: Դրանից ծագում
է ընդհարում ազգային հողի վրայ: Տէրրիտօրիալ սկզբունքն ան-
պայման նիւթական, զուտ մատերիէլ շահերի ներկայացուցիչն է:
Մի շրջանում ապրող բոլոր ժողովուրդներն ունին միատեսակ
շահեր. ցանքսը պէտք է կատարեն մի և նոյն ժամանակ, հսկողու-
թիւնը պիտի կազմակերպեն միատեսակ, հնձեն միաժամանակ,
աշխատեն մի և նոյն պայմաններում և այլն: Պայմանների այդ
նոյնութիւնը և ժամանակի ու եղանակների նոյնաձեւութիւնն ստի-
պում է իրար հետ, մի և նոյն տէրրիտօրիայի վրայ ապրող բոլոր
ժողովուրդներին ունենալ մի համայնակեցութիւն. համախմբել,
որպէս զի ամեն տեսակ աշխատանքներ կատարւեն քիչ եռանդ
փչացնելով և, որքան կարելի է, շատ արդիւնք ստանալով: Պարզ
է, որ ամենօրեայ նիւթական շահերը կողք-կողքի ապրող բոլոր
ժողովուրդներին ստիպում են ունենալ մի ընդհանուր կազմա-
կերպութիւն գոնէ այդ նոյն նիւթական շահերի պաշտպանութեան
և նրանց զօրացման տեսակէտից:

Սակայն, ինչ էլ որ ասելու լինեն մարքսիստները, մարք-
կային հասարակութիւնն առաջ քշող գործօնները միայն արտա-
դրական յարաբերութիւնները, միայն արտադրութեան գործիք-
ները չեն: Տրւած վայրկեանում մի ժողովուրդ, որքան էլ հզօրա-

պէս կախած լինի նիւթական պայմաններէր, որքան էլ տիրա-
բար հրամային նրան ապրուստի միջոցներ ձեռք բերելու արտա-
դրական գործիքներն, այնուամենայնիւ ունի իր մէջ մի մարմ-
նակազմ և մի բնաւորութիւն, այս մի հոգի, շաղախած դարերի
խմորով, ժառանգական դարեր տրագիցիաներով: Դարերի ժա-
ռանգութիւն այդ ազգային ոգին, այդ ազգային ուրոյն կուտու-
րան, իր կողմից, ծառայում է իրր մի նոր ֆակտոր հասարակա-
կան բոլոր շարժումների մէջ: Ուղում էք, քննեցէք, վերլուծեցէք
այդ դարեր ֆակտորը և դուրս բերէք, որ բնութեան մէջ ամեն
ինչ առաջ է եկել զոյութեան կուլի, նիւթական անհրաժեշտու-
թեան ազդեցութեան տակ... Այն ժամանակ էլ դուք կը բաղխէք
փիլիսոփայութեան մէջ վաղուց ծեծւող նիւթ և ոյժ սկզբունքնե-
րին. դուք ստիպւած կը լինէք խոստովանելու, որ այդ երկու
սկզբունքները տիեզերքի մէջ համազօր են: Իսկ եթէ մօնիդմի,
ամենայն ինչ մի արմատից բղխեցնելու ցաւը ձեզ վարակել է,
այն ժամանակ դուք ստիպւած կը լինէք դիմելու նիւթ և ոյժի
միակ աղբիւրին, Սպէնսէրի ասած «Անձանաչելուն», որից բղխում
են թէ մէկը և՛ թէ միւսը: ✓

Թողնենք մի կողմ այդ մետաֆիզիքական էքսկուրսիաները,
թողնենք մի կողմ մարքսիզմի վարակիչ ձգտումն անպատճառ
կեանքի բոլոր երևոյթները բացատրելու մի և միակ պատճառով
— արտադրական յարաբերութիւններով: Դա չափազանց սիմպլիստ
է, չափազանց թեթեւցնող ամենինչ, նոյն իսկ ամենածանր երե-
ւոյթների բացատրութիւնը: Մի կողմ թողնենք այդ վարդապե-
տութիւնը, որովհետև նա ամեն բան դիւրացնում, չափազանց պար-
զում է և դրանով մոռացնել է տալիս կենսական բոլոր բարդու-
թիւնները, վարժեցում երիտասարդ մտքերը ծովութեան, պատ-
րաստի ֆրագէօլօգիայի... Մի ժամանակ ասուածաբաններն ամեն
ինչ բացատրում էին Աստծու միջամտութիւնով. «Աստուած է ա-
նողը», ասում էին նրանք ամեն ինչի համար. «Բնութեան մէջ ո-
չինչ չէ կատարւում առանց Աստծու կամքի»... Այժմ էլ մարք-
սիստներն այդ «Աստուածը» դարձրել են «արտադրութեան մի-
ջոցները»:

Զօրեղ են արտադրական յարաբերութիւնները, մեծ է նը-
րանց ազդեցութիւնը մարդկային կեանքի վրայ, բայց նրանք
միակը չեն, միակ գործօնը, միակ պայմանաւորողը մարդկային

հասարակական կեանքի բոլոր երևոյթների: Կայ և ազգային պատ-
ճառ, կան և այլ պատճառներ, որոնք դուցէ մի օր, յարաճուն
գիտութեան մշտապէս սրւող անալիզի ազդեցութեան տակ վեր-
լուծւեն և վերածւեն մի և միակ արմատական ֆակտորի... Գու-
ցէ... Բայց առ այժմ այդ միակ ֆակտորը գտնւած չէ: Շատ բան,
շատ կենսական երևոյթներ պարզւում են «արտադրական յարա-
բերութիւններով», բայց ոչ ամեն բան, կենսական բոլոր երևոյթ-
ները: Մարքսիզմը գիտութեան վերջին խօսքը չէ. նրա թերու-
թիւնն ակնհայտ է այժմ:

✓ Ազգային սկզբունքը, ազգային ֆակտոր զօրաւոր է հասարա-
կութիւնների կեանքում: Նայեցէք Աւստրիայի վրայ, նայեցէք ձեր
շուրջը—կովկասի վրայ... Մարդ պէտք է դատելու կարողութիւնը
կորացրած լինի, որ չըմբռնէ, թէ որքան մեծ դեր է խաղում այդ
ազգային սկզբունքը թէ բուրժուայի, թէ կղերի, թէ բանւորի, թէ
աշխատաւոր գիւղացիութեան կեանքում: Բոլոր ինքնուրոյն մտա-
ծողները, բոլոր կենսունակ կուսակցութիւնները լաւ են ըմբռնել
ազգային գործօնի նշանակութիւնը կեանքի մէջ, այդ պատճառով
էլ հնարներ են մտածում լուծելու ազգային խնդիրը, որ և է ձեռով
վերջ դնելու ազգային անտագօնիզմներին ու ֆւասակար ընդհա-
րույթներին:

«Կենտրոնացումն, ասում է Կաուցկին, անհնար դարձաւ Աւստ-
րիայում: Աւստրիան այսուհետև դեռ էլի կարող է գոյութիւն ունենալ
իրր դաշնակցական պետութիւն, բայց արդէն հնացած «պատմա-քա-
ղաքական միութիւններն», ինչպէս առանձին թագաւորութիւննե-
րը և երկրները, նոյնքան ընդունակ են ապրելու, որքան և ցէնտ-
րալիզմը:—Մնում է միայն մի ելք՝—ազգութիւնների ֆէդերալիզմը, ա-
ւանդական նահանգների սահմանների ոչնչացումը, Աւստրիայի
վերանորոգումը լեզուների տարբերութեան հիման վրայ» *):

Բայց ինչպէս իրականացնել այդ «ազգութիւնների ֆէդե-
րացիան», որի պաշտպանն է Կ. Կաուցկին, որի ստեղծող-շա-
տագոֆն է Բ. Շպրինգերը, որն իր պրօգրամմի մասն է դարձրել
աւստրիական սօցիալ-դէմօկրատիան:

«Թող կորչի պետական իրաւունքի ամբողջ անպէտք կոյտը,
որ դեռ ևս անհնարին վիճակի մէջ է դնում ներկայ ազգային

*) К. Каутский—„Борьба национальностей и государствен-
ное право въ Австрии“, издание С. И. Иванова и К^о. стр. 19.

շարժումները. թող կորչին երկրային սահմանները, որոնք մանր մասերի են վերածում առանձին ազգերը. թող կորչեն սահմանները, որոնք իրար են մեխում իրարից տարբեր ազգերին և դժբաղժում նրանց ատելութեան և թշնամութեան, այնպիսի ազգեր, որոնց համաշխատակցութիւնը՝ փոխադարձ ազատութեան և իրաւահաւասարութեան գէպընձ՝ կարող էր դարձնել Աւստրիան առաջնակարգ կուլտուրական պետութիւններից մէկը, իսկ այդ ազգերի կռիւը խանգարում էր ամեն տեսակ առաջադիմութեան» (Կ. Կառլցկի, նոյն գրքոյկը, նոյն երեսում):

Ի՞նչ է այդ «ազգերի ֆէդէրացիան»:

Մենք նախընթաց գլխում արդէն պարզել ենք Բ. Շպրինգերի տեսակէտը: Նա պահանջում է Աւստրիայում ազգութիւնները, կուլտուրական աւտոնոմիայի տեսակէտից, կազմակերպել այնպէս, ինչպէս Թիւրքիայում, ինչպէս Կարօլինգների օրով կազմակերպւած էին այդ իշխանութիւններում ապրող ազգերը, կամ, աւելի յարմար է ասել՝—ինչպէս այսօր կազմւած են եկեղեցիներն Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգներում: Այդ ձևով կազմակերպւած կուլտուրապէս ազատ և իրաւահաւասար բոլոր ազգերը կազմելու են մի ֆէդէրատիվ պետութիւն, մի և միաձոյլ Աւստրիա:

Սակայն, ինչպէս ապացուցեցինք, Բ. Շպրինգերը դրանով չէ մերժում երկրային կամ տէրրիտօրիական սկզբունքը. նա ընդունում է, որ պետութիւնը վերջ ի վերջոյ պիտի բաղկացած լինի տէրրիտօրիալ մանր բաժանումներից, որոնք պէտք է, որքան հնարաւոր է, յարմարեցւած լինեն ազգութիւնների ներկայ տարածման ըէէլ սահմաններին, ամենևին հաշի չառնելով պատմական սահմանները:

Աւստրիական սօցիալ-դէմօկրատիան, ինչպէս տեսանք, նոյնպէս պահանջում է վերածել Աւստրիան ազգութիւնների ֆէդէրացիայի, ոչնչացնելով պատմական «թագաւորութիւնների» և «երկրների» (Länder) սահմանները, որոնք այսօր այլևս չեն համապատասխանում ազգերի տարածման իսկական սահմաններին:

Սակայն, որքան էլ մենք ուզենանք ազգային-կուլտուրական աւտոնոմիան և ֆէդէրացիան պաշտպանել, մեզ համար անկարելի կը լինի երևակայել մի անմարմին ֆէդէրացիա, մի ֆէդէրացիա՝ առանց տէրրիտօրիայի: Պետութեան տէրրիտօրիան պէտք է բաժանել տեղական ինքնավարական և աւտոնոմ շրջանների: Ինչո՞ւ,

—այդ մենք տեսանք նախընթաց գլխում: Իսկ բաժանման գէպընձ պէտք է ջանալ, որքան հնարաւոր է, ազգային տեսակէտը պահպանել. այսինքն այնպէս բաժանել երկիրը շրջանների, նահանգների, պրովինցիաների, դէպարտամէնաների կամ կոմսիտօնների, որ և այդ շրջանը ներկայացնէ մի ամբողջութիւն էկօնօմիական շահերի տեսակէտից, և՛ բաղկացած լինի, ի հարկէ կրկին որքան հնարաւոր է, միատարր մի ժողովրդից, մի և նոյն ազգութեան անհատներին:

Կառլցկին զնում է Բ. Շպրինգերի և աւստրիական սօցիալ-դէմօկրատիայի գծած շաւղով:

Աւստրիայի գերմանացիները պահանջում են Բօհէմիան բաժանել վարչական երկու խոշոր մասերի—գերմանական և չեխական, և դրանով վերջ դնել ազգային անտագօնիզմին այդ երկրում: Գերմանական մասը կունենայ իր գերմաններէն լեզուն, չեխականն իր չեխներէն և դրանով տարածայնութիւնները հարթւած կը լինեն: «Իսկ չեխական հարցը Մէրիայում և Սիլէզիայում, բուսինական հարցը Գալիցիայում, իտալականը Տիրօլում, սլաւոնականն Շտիրիայում և Կարինթիայում,—հարցնում է Կառլցկին. դրանք բոլորը կը մնան չլուծւած, իսկ դրանց հետ միասին կը շարունակեն թագնւած մնալ ազգային շօվինիզմի կայծերը, կը բորբոքեն նորից և յաւիտեանս կը յարատեւ գոյութիւն ունեցող դրութիւնը», (նոյն—երես 20):

Անընդունելի, նոյն իսկ ֆրասակար համարելով գերման լիբերալների այդ առաջարկը, Կառլցկին իր կողմից հետեւեալն է առաջարկում. «Գերմանացիներին պէտք է բաժանել չեխերից Բօհէմիայում. բայց պէտք է բաժանել նրանց բոլորովին, ոչ թէ նորից միացնել լանգուադում: Դրա համար անհրաժեշտ է իրար հետ միացնել իրար սահմանակից բոլոր չեխական նահանգները Բօհէմիայում, Մէրիայում և Սիլէզիայում և դարձնել աւտոնոմ կերպով կառավարող շրջաններ ճիշտ նոյնպիսի իրաւական հիմքերով, ինչպէս և Բօհէմիայի գերմանական գէպարտամիստը կամ կանտօնը: Նոյն ձևով պէտք է վարել նաև միևս դաւառներում, որոնց մէջ ազգաբնակչութիւնը խօսում է տարբեր լեզուներով» *):

*) Կ. Կառլցկի—ibid — երես 21: Այստեղ յարգելի դիտեալանք յիշատակում է միայն լեզուն, որովհետև ազգային հարցը քննելիս, նա այնքան նը-

Կառուցվում այդ խօսքերից պարզ երևում է, թէ նա ինչ է հասկանում «ազգերի ֆէդէրացիա» ասելով: Վերջ ի վերջոյ նրա, ինչպէս և Շպլինգէրի, «ազգերի ֆէդէրացիան» յանգում է մանր տէրրիտօրիական բաժանումների, սահմանաւորւած ազգային կամ էտնոլոգիական տեսակէտով:

Ազգերի ֆէդէրացիան նորութիւն չէ. նա վերաքննութիւն է եղածի: Կան Աւստրիայում աւտօնօմ երկրներ, բայց այդ աւտօնօմ շրջանների սահմանները, չբնականաբանաբանելով այլ ևս ազգերի տարածման ըէէլ սահմաններին, դառնում են ֆլասակար, որովհետեւ ոչ միայն չեն վերացնում ազգային կոիւններն ու անտագօնիզմը, այլ աւելի ևս սրում են նրանց: Պէտք է քանգել այդ պատմական անամէջ սահմանները և ստեղծել ազգերի տարածման իսկական նոր սահմաններ: Միայն և միայն այդ դէպքում աւտօնօմիան և ֆէդէրացիան կարող են լուծել ազգային կնճռոտ հարցը, որ անքան ֆլասս, անքան տանջանք ու տառապանք է հասցնում աշխատաւոր դիւղացիութեանը և պրօլէտարիատին, և որն անքան ձեռնտու և օգտակար է տիրող բիւրօկրատիական, բուրժուական, ֆէօդալական և կղերական տարրերին:

«Աւստրիայի այն կազմակերպութիւնը, ասում է Կառուցիկն, որը միայն կարող է հիմք դնել ազգային խաղաղութեան, պաշտպանութիւն է գտնում աւստրիական սօցիալ-դէմօկրատիայի կազմակերպութեան մէջ: Վերջինս հիմնւում է,—ինչ ասել կուզէ՝—որքան հնարաւոր է, երկրում գոյութիւն ունեցող վարչական բաժանման վրայ. բայց այնտեղ, ուր ազգային սահմաններն ընդհարում են «Թագաւորութիւնների և երկրների» սահմանների հետ,—այդտեղ հարցը վճռում են տաքսիները և ոչ երկրորդները» *) (ստորագծումները մերն են):

Մենք մեր բոլոր օրինակները վերցնում ենք Աւստրալիա-

շանակութիւն է տալիս լեզւին, որ սա հանդիսանում է իբր ազգութիւնը պայմանաւորող և բնորոշող համարեա միակ տարրը: (Տես նրա «Кризисъ въ Австріи» (Нація и языкъ) գրքոյկը): Ինչ կասկած, որ այդ տեսակէտը խիստ միակողմանի է: Աշխարհում տարածւած հրէական բաղմալեզու ազգը պերճալօտ հերքում է այդ միակողմանի հայեացքը: Բուլղարիայի, Բուսինիայի և այլ տեղերի թիւրքալօտ հայերը կենդանի բողոք են նոյն տեսակէտի միակողմանիութեան դէմ:

*) К. Каутскіи—ibid—երես 27.

յից, որովհետեւ այդ երկրի ազգային կամ էտնոլոգիական ստրուկտուրան (մարմնակազմը) է, որ ամենից աւելի համապատասխանում է Ռուսաստանի, մասնաւորապէս Կովկասի ազգային մարմնակազմին: Վերջապէս այդ երկրի գրողներն ու կուսակցութիւններն են, որ ամենից աւելի զբաղւել են այդ խնդիրներով, որովհետեւ նրանք իրանց կաշու վրայ զգացել են ազգային կոիւնների և անտագօնիզմի քայքայիչ, կուլտուրասպան հարւածները:

Մեզանում էլ, մասնաւորապէս Կովկասում և Օստգէյնան շրջանում պէտք է խիստ վերաքննութեան ենթարկել վարչական բոլոր բաժանումները, և այդ վերաքննութեան պահուն պէտք է ամեն կերպ զերծ ֆլասս պատմական անամէջ և յաճախ շօվինիստական տեսակէտից: Պէտք է ստեղծել, օրինակ՝ Կովկասում, այնպիսի նոր երկրային բաժանումներ, որոնք քիչ ու շատ համապատասխան լինեն ազգերի տարածման սահմաններին: Ի հարկէ մեր բոլոր ջանքերն ամփոփելու ազգերն այնպիսի տէրրիտօրիական շրջաններում, որ ամեն մի ազգութիւն առանձնացած, ինքնամփոփ մի ամբողջութիւն կազմէ մի տէրրիտօրիայի վրայ՝—ի դուր կը լինի, որովհետեւ ազգերն արդէն արարա-աշխարհում չափազանց են իրար խառնւել, իսկ մեզանում աւելի ևս: Սակայն հնարաւոր է այնպէս սահմանաւորել գաւառներն ու գաւառակները, ներկայ նահանգներից, գաւառներից ու գաւառակներից կարելի է այնպէս կտրոններ կտրատել և իրար միաւորել, որ ազգերը կազմեն քիչ ու շատ միապաղաղ մի ամբողջութիւն միեւնոյն տէրրիտօրիաների սեփական շրջանների վրայ: Քիչ յետոյ, երբ մենք քննութեան կառնենք տյն հարցը, թէ արդեօք ֆէդէրացիան հնարաւոր է Կովկասում, մենք աւելի մանրամասնօրէն կտնգ կառնենք թւերի վրայ և կաշխատենք ցոյց տալ նրա գործնական հնարաւորութիւնը:

Վերեւում մեր բոլոր ասածներից պարզ է, թէ ինչ է ազգային ֆէդէրացիան: Մենք եկանք այն եզրակացութեան, որ զուտ երկրային ֆէդէրացիան, որը հաշւի չէ առնում ազգերի տարածման ըէէլ սահմանները, յաճախ նեղիչ, բռնակալ և նոյն իսկ ֆլասսակար է, որովհետեւ չէ վերացնում ազգերի ընդհարումները, նրանց անտագօնիստական յարաբերութիւնները: Այդպիսի ֆէդէրացիան կարծես մի «մարմին և առանց հոգու», առանց ազգութեան:

Միացեալ-Նահանգների օրինակը բերել և վիճել մեր այս

Տէրրիտորիական սկզբունքը նւթական, էկոնոմիական շահերի սկզբունքն է: Նա ընդհանուր է կենդանական բոլոր տեսակներին: Նա բռնակալ է և անդիմադրելի թէ անհատների և թէ հասարակութիւնների համար: ՄԱզգային սկզբունքը հասարակական է կամ սոցիոլոգիական: Նա ևս բռնակալ է, միայն տւելի բարձր

[illegible]

*) R. Springer—«Der Kampf... s. 62.

քի նախախնամութիւնից: Նա ձգտում է գործել այն երկրում, ուր ապրում է և ձևափոխել նրան համաձայն իր և հասարակութեան շահերի: Բայց հէնց այդ պատճառով էլ նա կարիք ունի լուծելու ազգային հարցը, որովհետև միայն այն ժամանակ, երբ թագաւորութիւնների և երկրների պետութեանը կը փոխարինէ ազգութիւնների պետութիւնը, այն ազգութիւնների, որոնք իրար կողք կողքի աւստոնօմ կերպով կապրեն և միատեղ կը գործեն, միայն այդ ժամանակ կարող է երևան գալ պրօլետարիատի դասակարգային կռիւն իր մաքուր ձևով: Ազգի ինքնուրոյնութիւնը հանդիսանում է մի քնական ու անհրաժեշտ նախապայման ամեն մի ժամանակակից դասակարգային կռիւի. ժողովուրդը պէտք է ամեն կողմով ազատ լինի—և միմիայն այդ ժամանակ պրօլետարիատը հնարաւորութիւն կունենայ դուրս գալու իր սօցիալական հակառակորդի դէմ լիապէս զինաւորւած: Պրօլետարիատն իր բնական և բաղմանկողմանի զարգացման տեսակէտից իր ազգի անկախութեանը ոչ նւազ կարիք ունի, քան ընդհանուր ընտրական իրաւունքի, քան ժողովրդի ու մամուլի ազատութեան:

Պրօլետարական միջազգայնութիւնը նշանակում է ոչ թէ ազգութեան ուրացում կամ արհամարհում, այլ ազգերի ազատութիւն և իրաւահաւասարութիւն» *):

Ոսկէ բառեր և մտքեր... Լաւ կը լինէր, որ կովկասեան և առհասարակ ռուսական սօցիալ-դէմօկրատիան, որ անքան թեթեւ խղճով լուծում է ազգային հարցի գորղեան հանգոյցը, դնելով իր ծրագրում լոկ մի երկու անորոշ ու անամէջ բառեր,—այն, լաւ կը լինէր, որ մի քիչ կանգ առնէր Կառլեկու այդ ասածների առջև Այդ սօցիալ-դէմօկրատիան մի կողմից իր ծրագրում դնում է «իրաւունք բոլոր ազգերի ինքնորոշման», իսկ միւս կողմից իր կենտրոնական օրգանում բարձրագոյնը որոտում է. «Պրօլետարիատի գործը չէ քարոզել Ֆէդէրալիզմ և ազգային աւստոնօմիա»... Ակամայ հարց է զարթոնում մարդու գլխում. արդեօք ի՞նչ է իսկական սօցիալ-դէմօկրատը, իսկական մարքսիստը—Կառլեկին, թէ Պլեխանովը:

Ֆէդէրացիայի հիմքերը որոնելիս, մեր միակ լուսաւոր աստղը, մեր միակ ղեկավար տեսակէտը կրկին լինելու է աշխատա-

*) К. Каутский—ibid—երես 26.

ւոր մարդկութեան շահը, ուրեմն և համարձակօրէն առաջադիմութեան տեսակէտը:

Աւստոնօմիայի և ֆէդէրացիայի առաջին և կարևորագոյն հիմքն է ազգային խնդիրը: Ազգային և ազգ-երկրային աւստոնօմիան և մանաւանդ ֆէդէրացիան պետական այն մրակ ձևերն են, որոնք ամենից աւելի հեռու են պահում ազգերին իրար հետ ընդորոշում, որովհետև թողնում են բոլորին ազատ իրաւունք ոչ հարելուց, որովհետև թողնում են իրանց խօսելու, իրանց թատրոններն ու դպրոցներն միայն իրանց լեզուով խօսելու, իրանց թատրոններն ու ընկերութիւններն ունենալու, ընդ, իրանց գրադարաններն ու ընկերութիւններն սահմաններում ունենալու և թոյլ են տալիս որոշ ազգ-երկրային սահմաններում ունենալու իրանց տեղական ազգային օրէնքները, նոյն իսկ սահմանադրութեամբ որոշած հարցերում գերիշխան լինելու իրանց շրջաններում, պաշտպանելով իրանց այդ շրջանում ապրող փոքրամասնութեան կամ փոքրամասնութիւնների իրաւունքները:

Թող լինի այդ ազգային անտագօնիզմը, թող տեղի ունենան ազգային ընդհարումները, կասեն մեզ. աշխատաւորի կամ, գոնէ, ազգային ընդհարումները, ընդհարում են բուրժուական տար-պրօլետարիատի ինչ լէճն է. ընդհարում են բուրժուական տար-բերը, թող ընդհարեն, թող իրար հարւածեն ու թուլացնեն. դրանից կօգուտի պրօլետարիատը, ամբացնելով իր դիրքը: Չէ որ հակառակորդի թուլութիւնն օգուտ է բանւորին:

Դժբաղդաբար այդպէս չէ կատարւում պատմութիւնը: Բանւորը, պրօլետար լինելուց առաջ, մարդ է, իր ազգի անդամ: Ազգային բոլոր հալածանքները նա էլ է զգում: Այդ դեռ քիչ է: Մենք համարձակ պնդում ենք, որ պրօլետարն ու գիւղացին աւելի են «ազգային» քան բուրժուան, որ ազգային հալածանքները նրանք աւելի ցաւապիւն են զգում, քան բուրժուան, որ բուր-ժուան, որոշ մոքով, աւելի միջազգային է քան պրօլետարն ու աշխատաւոր գիւղացիութիւնը:

Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել. կապիտալը չէ ճանաչում ոչ ազգ, ոչ հայրենիք. նա իսկապէս համաշխարհային է: Եւ իսկական համաշխարհաքաղաքային, իսկական անհայրենիքը (sans patrie), իսկական ապագայինը բուրժուան է: Եթէ նա պաշտպանում է հայրենիքը, ցանկանում է նրա փառքը, նրա մեծու-պանում է հայրենիքը, ցանկանում է նրա փառքը, որ խօսում է նրա թիւնը,—դա գերաբարտադրած ապրանքն է, որ խօսում է նրա մէջ, ստիպում է նրան շուկայ որոնել կամ գոնէ ունեցած ներքին մէջ, ստիպում է նրան շուկայ որոնել կամ գոնէ նա էլ, իբր շուկան պաշտպանել, պահել իր ձեռքում: Գուցէ նա էլ, իբր

մարդ-արարած, զգուժմ է նաև որոշ չափի անկեղծ սէր դէպի իր ծննդավայրը, բայց այդ երևոյթը չափազանց ճշին, չափազանց անզօր է նրա սրտում, երբ նրա դէմ է դուրս գալիս գրպանի շահը, շուկայ ձեռք բերելու հրամայական պահանջը: Բուրժուա-յի հայրենիքը շուկան է, նրա հայրենասիրութիւնն իր սպրանք-ները սաղացնելու հրամայական կարիքն է: «Որտեղ հաց, այնտեղ կաց» ասացածքն ամենից աւելի նրան է սաղում: Հայրենիք և ազգ մի և նոյնն է բուրժուազիայի համար. նա ուզում է ժողովրդով լի մի երկիր, մի ամբողջ անկախ պետութիւն, որը լայն շուկայ լինի իր համար: Բուրժուական դասակարգի այդպիսի հասկացողութեան անմիջական հետեանք է պետութիւն և ազգ հասկացողութիւնների խառնաշփոթութիւնը, որի մասին արդէն խօսել ենք: Լոկ այդ հայրենիքն ու այդ ազգն է, որի վերաբերմամբ կարելի է արգարացի համարել շատ սօցիալ-դեմօկրատների կարծիքը, թէ «ազգ և հայրենիք» հասկացողութիւնները կապիտալիզմի ծնունդ են և իւր այդպիսիք—բուրժուական հասկացողութիւններ են: Այդպէս է պնդում և Կ. Կառուսիկին այդ խնդրին վերաբերեալ իր հնազոյն երկի մէջ («Մեր ժամանակի ազգութիւնը»):

Այդպէս չէ բանւորի և աշխատաւոր գիւղացու ազգասիրութիւնը: Նա անկաշառ է զուտ անտեսական տեսակէտից: Աշխատաւորի ազգասիրութիւնն անմիջական է և ոչ արդիւնք գրպանի ահի: Նա չը գիտէ մի այլ լեզու քան իր մայրենի լեզուն, որով, ինչպէս ասում է Լազարեակին, նրա կարծիքով, խօսել են Աստուած և բոլոր սրբերը. նա չէ ճանաչում մի այլ երկիր, քան իր: ծննդավայր—հայրենիքը, ուր աշխարհ է եկել և ուր գերեզման է մտնելու: Նա չունի, չէ ըմբռնում որ և է այլ աւանդութիւն, մի այլ տրագիցիա, քան իր ազգինը: Մի խօսքով՝ ազգային զգացմունքն ու հասկացողութիւնը նրանում ինքնաբուզի և բնածին են: Նրան իր ազգի և երկրի հետ կապում է բնութիւնը և, մանաւանդ, անկաբողոքութիւնը. նա բուրժուայի նման միջոցներ չունի, որ եբբ ուզենայ՝ թռչի-գնայ: Այդ պատճառով էլ խորապէս ճշմարիտ են Գորցեի հետեւեալ խօսքերը. «Ամբողջ երկրագնդի վրայ չէ կարելի գտնել բանւորների մի այնպիսի խումբ, որն իրան չըզգար որ և է ազգի մի մասը: Մինչև անգամ այնպիսի մի զարգացած պրօլետարիատ, ինչպէս գերմանականը, զուրկ չէ հայրեն-

Նասիրական զգացմունքից: Բանուոր դասակարգն, ի հարկէ, ամենից առաջ մարտնչում է իր դասակարգային շահերին բաւարարութիւն տալու համար, բայց միաժամանակ նա չէ մոռանում, որ ինքն իր ազգի մի մասն է, որի հետ կապած է լեզւի, տրագիկակաների և կուլտուրայի ընդհանրութիւնով. և եթէ իր ժողովրդին սպառնում է որ և է վտանգ, նա պատրաստ է պաշտպան կանգնելու նրան»:

Բայց վտանգաւոր է նրա այդ սէրն զստակարգային շահերի տեսակէտից: Նրա զստակարգային գիտակցութիւնը, ազգային այդ զօրեղ զգացմունքի ազդեցութեան տակ, մթնանում, այլասեւեռում է այնտեղ, ուր գոյութիւն ունի ազգային հալածանք: «Եւ այդ սէրը գէպի իր ժողովուրդը, շարունակում է Գօրցւը, այն աստիճանի զօրեղ և բնական է, բը շատ յաճախ բանւոր դասակարգը, մարտնչելով ազգային ազատութեան համար, մոռանալով իր ժողովրդի մէջ գտնւում է իր «ներքին» թշնամին՝ նրա մինչև անգամ տրամադիր — բուրժուազիան: Այդ դեռ քիչ է, նա մինչև անգամ տրամադիր է լինում միանալու այդ թշնամու հետ, մոռանալու զստակարգային անտագոնիզմը և բուրժուազիայի հետ միասին՝ մարտնչելու իր ժողովրդի ազատութեան համար» *):

Իր ժողովրդի ազատութեան համար»
Այն, այնտեղ, ուր կայ ազգային հալածանք, միշտ իրար են խառնւում տնտեսապէս իրար հակադիր շահեր ունեցող դասա-
կարգերը մի և նոյն ազգի մէջ. տէրն ու ծառան, կապիտալիստը
և բանւորը, գիւղական վաշխաւուն, կալածատէրն ու աշխատա-
ւոր գիւղացիութիւնն, ազգային ընդհանուր վտանգի առջև միշտ
մոռանում են իրանց դասակարգային շահերը, միախառնւում, մի
բանակ են կազմում, որպէս զի աւելի յաջող դիմադրութիւն կա-
րողանան ցոյց տալ իրանց ազգին հալածողին: Օրինակներ չը
բոլանան ցոյց տալ իրանց ազգին հալածողին: Յիշենք հայ-
պէտք է երկար որոնել. նրանք շատ են և առատ. յիշենք հայ-
թուրքական ընդհարումները, յիշենք Գօլիցինսկան հալածանքները
հայերի դէմ, յիշենք հրէական պողոսմներն ամբողջ Ռուսաստանում,
անտիւխէմիտական կամ հակահրէական շարժումն ամբողջ միջին
Եւրոպայում, գերմանացիների և չեխերի ազգային ընդհարումնե-
րոն Աւստրիայում և այլն, և այլն: Այդ բոլոր ազգային հալա-

*) Ш. Горцев—«Какъ можно осуществить равноправіе національностей», Коллективистъ 1919, кн. 40.

նւազ տեղ չեն դրաւում նաև հողերի սեփականութեան, հանքերից օգտուելու և այլ տեսակի օրէնքները:

Արտադրական բազմազան ձևերը պահանջում են նաև բազմաառնակ տեղական գերիշխան իշխանութիւններ, օրէնսդրական և դատական լիազօրութիւններով, իբրեւ դաշնակից մաս մի և անբաժան դաշնակցական պետութեան:

Մեզ ասում են, որ ներկայ կապիտալիստական պետութիւնները, շնորհիւ կենտրոնացող կամ կօնցէնտրացիայի ենթարկւող կապիտալի, պահանջում են պետական օրէնսդրական կենտրոնացում կամ ունիտարիստական պետութիւն, որ այդ կապիտալի կուտակումը դէմ է ֆէդէրալիզմի, բազմազանութեան, որ նա յղկում, հաւասարութեան է վերածում ոչ միայն մի և նոյն պետութեան տարբեր մասերը, այլ նոյն իսկ ուրոյն պետութիւնները, նոյն իսկ համայն մարդկութիւնը:

Ֆէդէրացիայի դէմ սօցիալ-դէմօկրատիայի կողմից յաճախ արւող առարկութեան մէջ մի խոշոր թիւրիմացութիւն, մի «եատու» կայ: Էկօնօմիական յարաբերութիւնները պէտք է խիստ կերպով բաժանել երկու հիմնական մասերի. արտադրական երկւոյթներ և փոխանակական: Այդ երկու շարք երկոյթներն ունեն իրար հակադիր զարգացում: Այն ժամանակ, երբ փոխանակութիւնը գիւղից, գաւառից ու շրջաններից դուրս է գալիս, երբ նա արհամարհում է պետութիւնների ու նոյն իսկ մայր ցամաքների սահմանները և դառնում է համաշխարային մի երկոյթ. ճիշտ այն ժամանակ արտադրական պրօցէսսի մէջ մենք նկատում ենք մի այլ, հակոտնեայ շարժում: Կլիմայական, երկրային և բնական մի շարք պայմաններ ստիպում են, որ արտադրութիւնը չը կենտրոնանայ, այլ ասյակենտրոնանայ: Շրջանների բնական պայմանների համաձայն, արտադրութիւնն էլ, քանի գնում աւելի և աւելի մասնագիտանում է այդ շրջանի համար, դառնում է նրան միայն յատուկ մի մասնագիտութիւն: Բնական պայմաններից դատ՝ այդ մասնագիտացմանը և ապակենտրոնացմանը նպաստում է նաև հասարակական պայմանը — կուլտուրան, հասարակութեան զարգացման աստիճանը և այլն *):

*) Դժբաղդարար այդ երկոյթի վրայ մենք հնար չունենք երկար կանգ առնելու, որովհետև մեր նիւթից շատ կը հեռացնէ մեզ: Այն ինչ չափազանց

Արտադրական երկոյթներն էլ բաժանւում են երկու տեսակի. 1) այնպիսի երկոյթներ, որոնք մասնագիտութիւն են մի կամ մի քանի երկրների կամ շրջանների, — օրինակ՝ նաւթը Բազում, Գրօզնօյում, Պենսիլանիայում, քարածուխն Անգլիայի մի մասում, Ռուսաստանի մի քանի շրջաններում, Գերմանիայի և այլ երկրների զանազան վայրերում և այլն, և այլն: 2) Այնպիսի երկոյթներ, որոնք կարող են տարածւել և զարգանալ ամեն տեղ, բոլոր երկրներում. այդպէս է ինդուստրիան: Բայց նա էլ ապակենտրոնացման լուրջ, յարմարւում է երկրի բնական և կլիմայական պայմաններին:

Ուրեմն՝ արտադրական երկոյթներն ապակենտրոնանում են: Ուրեմն՝ արտադրական երկոյթներն ապակենտրոնանում են: Այդ դեռ քիչ է. նրանք նաև տարածւում են աւելի և աւելի: Առաջ մանր և խոշոր արտադրութիւնը զարգացած էր միայն միջնադարեան իտալական հանրապետութիւններում (վէնէդիգ, Ջէնօպոլ, Միլան, Պիզա, Ֆլորէնցիա և այլն), յետոյ անցաւ, տարածւեց Անգլիայում, Հանդէյսկան քաղաքներում, Հոլլանդիայում, Էնց Անգլիայում, Հանդէյսկան քաղաքներում ու Աւստրիայում: 19-րդ սիսային և Հարաւային Ամերիկաներում ու Աւստրալիայում: 19-րդ դարի կէսերից նա սկսեց մուտ գործել և արագ քայլերով առաջ գնալ նաև Ասիայի ու Աֆրիկայի մի քանի մասերում: Ինդուստրիայի այդ յաղթական ընթացքը շարունակւում է և XX դարում, որիայի այդ յաղթական ընթացքը շարունակւում է և XX դարում, միայն աւելի արագ տէմպով, քան երբ և է: Քաղաքակրթութեան միակ յարմար ուղին դետն հին շրջանում, երբ հաղորդակցութեան միակ յարմար ուղին դետն էր (Գետային պերիօդ), կուլտուրայի զարգացման տէմպը չափազանց դանդաղ էր և քաղաքակրթութիւնը տարածւած էր հին աշգանց դանդաղ էր և քաղաքակրթութիւնը տարածւած էր հին աշգանց խարհի մէջ լօկօաղիաների ձևով, միայն մի քանի սահմանափակ վայրերում, խոշոր նաւարկելի գետերի ափերին. Եգիպտոս, Ասսի-

հետաքրքիր է այդ հարցի ուսումնասիրութիւնը ոչ միայն մեր նիւթի տեսակէտից, այլ և իբրեւ մարքսիզմի վերաբնութեան մի ուղի: Այդ ուղին մեզ կը ցոյց տայ, թէ որքան միակողմանի են մարքսիզմի գուտ էկօնօմիական հիմքերը: Ով հետաքրքրւում է այդ հարցով, թող դիմէ Ս. Ա. Крѳоткинъ-ի հետեւեալ աշխատութիւններին. 1) «Земледѣліе, промышленность и реализация промышленности» վերնագիրը. 2) «Завоевание хлѣба», մանաւանդ սրա վերջին գլուխները:

Շւէյցարական համայնքն այնպիսի ինքնավար իրաւունքներ ունի, որոնց նմանը ուրիշ ոչ մի երկրում, նոյն իսկ Անգլիայում, գտնար է գտնել: «Նա, իբր մի քաղաքացիական անձնաւորութիւն, ունի սեփականութեան իրաւունք, կատարում է ոստիկանական պարտաւորութիւններ իր տէրրիւթիւնում, վարում է աղքատներին օգնելու գործը և դպրոցական վարչութիւնը: Համայնական գործերը վարելիս՝ նա գործում է իր քաղաքացիների ընդհանուր ժողովով, որ խիստ նման է Նոր-Անգլիայի գիւղական միախնդին (town meeting)» *): Բացի դրանից համայնքը դիտւում է նաև իբր պետական-վարչական բաժանում և, իբր այդպիսին, ունի յատուկ իրաւունքներ. օրինակ, նա հանդիսանում է իբր ընտրողական շրջան, բէֆէրէնդումի ղէպքում՝ ձայն է տալիս նոյնպէս իբր յատուկ շրջան և այլն: Այս վերջին ղէպքում համայնքը ենթակայ է կանտոնային իշխանութեան կօնտրօլին, իսկ իբր զուտ տեղական համայնք, նա՝ միանգամայն զերծ է ամեն տեսակ ինքնավարութիւնից և որ և է իշխանութեան հսկողութիւնից: Նա ազատ համայնք է, ազատ դաշնակցական մի երկրում:

Միացեալ-Նահանգներում էլ տեղական ինքնավարութիւնը խիստ լայն չափեր ունի: Ամեն մի նահանգ բաժանւում է կամ գիւղական շրջանների (Township) կամ կոմսութիւնների (County), իսկ դրանք բաժանւում են դպրոցական շրջանների (School district), գիւղերի (Town) և քաղաքների (City): Այդ բոլոր բաժանումներն ունեն տեղական ինքնավարական լայն իրաւունքներ, սակայն ամենից աւելի լայն ինքնավարական իրաւունքները պատկանում են համայնքին կամ գիւղին, որը կառավարում է իր գործերը գիւղական ժողովով կամ միախնդով:

Տեղական ինքնավարութեան ձևերն ու բաժանումները չափազանց բազմազան են Մ.-Նահանգներում: Այդ բազմատեսակ հիմնարկութիւնների ամենաթուրքիկ նկարագրութիւնն անդամ մեծ ճաւալ և ժամանակ կը պահանջէր, այդ պատճառով մենք կը բաւականանանք յիշելով միայն տեղական ինքնավարութեան ֆուկցիաները **):

Տեղական ինքնավարութեան իրաւասութեան տակ են. ու-

*) Вильсонъ—ibid—երես 280.

**) Ով ուզում է մանրամասն տեղեկութիւններ այդ մասին, թող դիմէ Բրայսի աշխատութեան II և III հատորներին, Վիլսոնի զրբի 451—468 երեսներին:

տիկանութիւնը, սանիտարական գործը, աղքատների խնամատարութիւնը, դպրոցների պահպանութիւնը և նրանց կառավարութիւնը, ճանապարհների և կամուրջների շինելը և նրանց պահպանութիւնը, անասնաբուժութիւնը, թռչնաբուժութիւնը, արդարադատութիւնը և բարձումը, ստորին աստիճանների արդարադատութիւնը, դատական վարչութեան և բանտերի շէնքերի պահպանութիւնը և ուրիշ բոլոր այն պարտականութիւնները, որոնք վերաբեւում են կարգի պահպանմանը, յարմարութիւններին, կենսական բազմազան և բարեկեցութեանը, — մի խօսքով, այն բոլոր սովորական պարտականութիւնները, որոնք յատուկ են մի հանրատեղական ինքնավարութեան պարտականութիւններն ստանում կան պաշտօնատար անձերն իրանց լիազօրութիւններն ստանում տեղական ինքնավարութեան պարտականութիւններն մէջ: Տեղական պաշտօնատար անձերն իրանց լիազօրութիւններն ստանում են Նահանգի օրէնքների ուժով, բայց գործնական կեանքում Նահանգի կենտրոնական իշխանութիւնը հանդիսանում է լի իբր միակշիւ մի օղակ տեղական վարչութիւնների: Տեղական վարչութիւններն են հանդիսանում Նահանգի իսկական կառավարութիւնը *):

Անկասկած, տեղական ինքնավարութեան բոլոր պաշտօնատեղերն ընտրւում են այս կամ այն ձևով: Բիւրօկրատիզմը տեղային Նահանգների և տեղական ինքնավարութիւնների սահմաններում: Միակ բիւրօկրատիզմը երևան է դալիս զաշնակցական կենտրոնական իշխանութեան մի քանի ֆունկցիաներում, այն էլ այնքան չնչին չափով, որ համարձակ կարելի է պնդել թէ Միացեալ-Նահանգները համարեն զերծ են բիւրօկրատական ախից: Երբորդ խոշոր ֆէդէրացիան — Գերմանիան — իբր այդպիսին՝ եալ-Նահանգները համարեն զերծ են բիւրօկրատիզմի և իւնկենրա մասերը լիապէս տառապում են բիւրօկրատիզմի և իւնկենրա ճանկերում:

Բիւրօկրատիզմը սերտ կերպով կապւած է ցէնտրալիզմի հետ: Ճշմարիտ է, վարչական, դատական և օրէնսդրական խիստ և հետևողական կենտրոնացումն է բիւրօկրատիզմի դրախտը: Նրա կլասիքական հայրենիքներն են Ռուսաստանը և Ֆրանսիան: Իստորիա великой амер. демократии» և այլն:

*) Вильсонъ—ibidem—երես 452, § 1210.

Մաւկայն օրէնսդրական կենտրոնացումն էլ զուրկ չէ այդ նոյն ազգեցեալութիւնից: Ունիտար պետութիւններից միայն Անգլիան է ազատ այդ քաղաքական և քաղաքացիական հիւժախտից—բիրութեամբ: միայն, կրկնում ենք, դա էլ պէտք է բացատրել ոչ միայն վարչական ամենալայն ապակենտրոնացումով, այլև տնտեսական ժողովրդի պատմական, իրաւական և այլ դարևոր սովորութիւններով:

Մեր աշխատութեան II և III զուխներում բաւական խօսել ենք ըիւրօկրատիզմի մասին, այնպէս որ այլ ևս այստեղ նրա կատարած դերի, նրա ծագման ու զարգացման վրայ կանգ չենք առնի: Մենք բաւական երկարօրէն կանգ ենք առել նաև հանրապետութեան ու ըիւրօկրատիզմի վրայ, բաղմաթիւ ցիտաաներ բերելով Կառեցկուց: Այժմ էլ առաջ բերենք մի քաղաածք ռուսական մարքսիստ յայտնի Մասլօվից և վերջացնենք այդ արդէն խիստ պարզ ու ընդհանրութեան սեփականութիւն դարձած խնդիրը *):

«Մարքսիստի տեսակէտով, ասում է Մալովը, դեմոկրատիական կազմն այնուամենայնիւ բուրժուական կազմ է, իր բոլոր բացասական կողմերով: Քանի դեռ դեմոկրատիական մեծամասնութիւնը չէ ազատել խոշոր բուրժուազիայի շահերի իշխանութիւնից՝ պէտք է երկիւղով նայել այդ իշխանութեան ղխաւոր օրդանը ուժեղացնելու ամեն մի փորձի վրայ: Այդ պատճառով հողի ազգայնացման նախագիծը ոչ միայն ուռապիական է, այլ և... ֆլասակար է դեմոկրատիայի համար, որովհետեւ ուժեղացնում է բուրժուազիայի, որը գոյութիւն ունի նաև դեմոկրատիական պետութեան մէջ» **):

Հողերի ազդաշնացումը, Մասլովի կարծիքով, ցենսորալիզմ է. իսկ ցենսորալիզմը բերում է իր ետեւից ընթերցողաւորում: Այսինքն՝ այն ինչ որ պէտք էր ապացուցել:

Իւրօրօկրատիական հիգրան վերացնելու միակ ուղին է վարչական, դատական և օրէնսդրական ապակենտրոնացումը: Նրան ապաստում է միայն Փէյզերատիվ դէմօկրատիական հարստացնողութիւնը:

*) Որ ցենսարալիզմը և բիւրօկրատիզմն իրարից անբաժան են, որ բիւրօկրատիզմը կործանիչ մի հրեայթ է պետութիւնների ներսում, որ նա կապւած չէ ոչ հանրապետութեան, ոչ էլ միապետութեան ու պարլամէնտարիզմի հետ,—դա արդէն այսօր դառել է մի հանրածանօթ երեւոյթ:

**) «Правда» ամսագրում, սեպտ.-հոկտ. համարը, 1905 թ.

Բիւրօկրատիզմի վերացումը խիստ օգտակար և ձեռնառու է
սոցիալաւաւոր ժողովրդի համար:

Այդ տեսակէտից էլ ֆէդէրացիան օգտակար է պրօլէտարիատի և աշխատաւոր գիւղացիութեանը: Ուրեմն՝ այդ պատճառով էլ ամեն մի իսկական սօցիալիստական կուսակցութիւն պիտի պահանջէ դէմօկրատիական դաշնակցական հանրապետութիւն: Եւ այդ հարցի գոնէ մասնակի լուծման,

Այսպէս ուրեմն ազգային հարցի գոնէ մասնաւոր
 երկրի էկօնօմիական դարգացման, մի և նոյն երկրի զանազան
 մասերի կոլտուրական տարբերութիւնների, նոյն մասերի ար-
 տադրական տարբեր ճիւղերի և նրանց յատուկ օրէնսդրութեան
 անհրաժեշտութեան և, վերջապէս, բիւրօկրատիզմի վերջնական
 ոչնչացման տեսակէտներից—աշխատաւոր ժողովրդի շահը պա-
 հանջում է ամեն մի երկրի, ամեն մի պետութեան համար ֆէ-
 դերատիվ կազմակերպութիւն:

Ֆեդերացիայի հիմքերը համառոտապիլ պահպանելու համար, զիմենք այն առարկություններին, որ անում են նրա դեմ առոյ, դիմենք այն առարկություններին, որոպհետեւ աջակողման տիական բանակից եկող յարձակումներին, որոպհետեւ աջակողման կուսակցություններին առած ընդհանուր թաղելու իրանց մեռնինք»։

Մենք արդէն պատմութիւնը առարկութիւններու մասին
նստիրեցին» և ամենից աւելի կատարուող առարկութիւններն են,
որ ֆէդէրացիան բուրժուական կառեգօրիա է, բ) որ նա վնաս
է պրօլետարիատի շահերին, որովհետեւ պառակտում է նրա բա-
նակի մամուլը և թուլացնում նրա դիմագրական ոյժը,
գ) որ նա վնասում է երկրի ինդուստրիայի զարգացմանը:
Գ) որ նա վնասում է երկրի ինդուստրիայի զարգացմանը:

Մենք ապացուցեցինք, որ Գեղարքունիքի ղեկավար է աշխատաւոր դասակարգերին, որ այդ դասակարգերը հը պահանջում է հրամայաբար ներմուծել երկրում ֆէդէրատիվ կազմ, որ նա ոչ միայն չէ վրաստում երկրի ինդուստրիայի զարգացմանը, այլ անկիւս նստատու է նրա զօրանալուն:

Ասում են (մանաւանդ լեհական մ. դարի վերջերի)՝
զէրատիվ կազմը զնասում է պրօլետարական բանակին, որովհե-
տե նրան բաժան-բաժան է անում. իսկ դա թուլացնում է պրո-
լետարիատի գլխավորական ոյժը,—այն ինչ մի և միաձոյլ կենտ-
րօնացած բանւորական բանակի գլխավորական ոյժը զօրաւոր կը

It is to pay for

Պ. Ֆորտունատովը, յենւելով 1897-ի վիճակագրութեան վրայ,
հետեւեալ տախտակն է անաջ բերում.

1 Եւրօպական Ռուսաստանի 50 նահանգներում տիրապետող տարբը ռուսներն են (ընդամենը 80⁰/₀). վելիկորոսներ—52⁰/₀, մալորոսներ—21,7⁰/₀, բելորոսներ—6,3⁰/₀, լիտվյիներ, լատիշներ

16 զԲջան կամ 16 «շտատ»:

Մեր նպատակը չէ քննադատել Թորտունատովի առաջարկած ծրագիրն ամբողջ Ռուսաստանի վերաբերմամբ. մենք մի կողմ կը թողնենք Եւրօպական Ռուսաստանը, Լեհաստանը, Ֆինլանդիան, Միւրիւրը, Միջին-Ասիան և Նոյն իսկ Կովկասի մի մասը և կը դրադուենք միայն վերջինիս մի մասովը, որ կրում է Անդրկովկաս անունը: Թողնում ենք այդ բոլոր ընդարձակ երկրին վերաբերող ծրագիրը քննադատութեան ենթարկելու և սեփական նախագծեր կազմելու սօց. յեղափոխականներին և ուրիշ կուսակցութիւններին, որոնք աւելի են շահագրգռւած այդ հարցով *): Յամենայն դէպքս՝ պ. Թորտունատովի ծրագիրը, որքան էլ որ նա թերի լինի, այնուամենայնիւ ցոյց է տալիս, որ Ֆէդէրատիվ կազմի համար որոշ հոգ և հնարաւորութիւն կայ ոռոսական ընդարձակ պետութեան մէջ: Պ. Թորտունատովը կանգ է առել գլխաւորապէս ազգային տեսակէտի վրայ, իսկ ուրիշները կարող են Նոյն բաժանման ծրագիր առաջարկելիս՝ աչքի առաջ ունենալ ազգ-երկրային սկզբունքը:

Մեր կարծիքով, Կովկասը, մտնելով ոռոսական ապագայ Միացեալ-Նահանգների մէջ իբր մի Ֆէդէրատիվ մաս, պէտք է ունենայ իր ներքին ֆէդերացիան: Կովկասը պէտք է բաժանել երեք որոշ շրջանների, որոնց թէ ազգաբնակչութեան, թէ երկրի կազմը և թէ կլիման ու բնոյթը հիմնականապէս տարբեր են իրարից: Այդ երեք մասերն են—Հիւսիսային Կովկաս, որի ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմում են ոռոսները, Լեռնային Կովկաս, որի բնակիչները կովկասեան բազմազան լեռնցիներն են, և Հարաւային Կովկաս կամ զոռտ Անդրկովկաս, որի ազգաբնակչութեան գլխաւոր տարրերը կազմում են թուրքերը, վրացիները և հայերը: Ահա այս մասն է, որ մեզ հետաքրքրում է ամենից աւելի և դրա մասին է, որ ուզում ենք ասել մի քանի խօսք:

Ներկայումս մեզ հետաքրքրող այդ շրջանում գտնւում են հետեւեալ բաժանումները. Բազւի, Գանձակի, Երեւանի, Թիֆլիսի և

*) Ն. պ. Թորտունատովի նախագիծն արդէն սկսել է զրադեցնել ոռոսական մամուլին և կուսակցութիւններին: Այսպէս Մ. Борисов-ը, որ կազմում է «Հրէական Սօցիալիստական Բանտրական կուսակցութեան» (ՍեմՊ) սիւներից մէկը, 54 խոշոր երեսանոց մի յօդած է նւիրել այդ նախագծին (Տես «СЕРП»—Сборникъ первый—статья М. Борисова—«Наши Задачи»):

Քութայիսի նահանգները, Կարսի և Բաթումի շրջաններն ու Ջաքաթայի շրջանակը կամ օկրուգը:

Վրացիները (գուրիացիները, իմէրէները, մինգրէները, սւանէթները և մի քանի ուրիշ մանր ցեղեր հետը հաշւած) բոլորն են Քութայիսի և Թիֆլիսի նահանգները, բայց ոչ ամբողջանել են Քութայիսի և Թիֆլիսի հարաւային գաւառները կարելի պէս. Թիֆլիսի նահանգի երկու հարաւային գաւառները և Բօրէ համարել զոռտ հայկական. դրանք են—Ախալքալաքի և Բօրէ համարել զաւառները, իսկ Ախալցխայի գաւառը պատկանում է օսչալուի գաւառները, իսկ Ախալցխայի գաւառը պատկանում է Քուրքերին և մասամբ հայերին: Քութայիսի նահանգից էլ մանեան թուրքերին և մասամբ հայերին: Քութայիսի նահանգից էլ մանեան թուրքերին և հայերով: Բացի այդ, պէտք է լինի գաւառը կրկին թուրքերով և հայերով: Բացի այդ, պէտք է նկատել, որ Թիֆլիսի գաւառը չափազանց խառը և համարեա նկատելի, որ Թիֆլիսի գաւառը չափազանց է բազկացած:

Հաւասարազօր ազգութիւններից է բազկացած: Վրացիք մասամբ տարածւած են և Ջաքաթայի շրջանակում ուր նրանք կազմում են չնչին տոկոս, իսկ լեզգիները կազմում են համեմատական մեծամասնութիւն—47,60/0:

Թուրք ցեղը փոքր թիւ է ներկայացնում: Նրա տարածման շրջաններն են. Օլթիի գաւառը (62,3 տոկ.) և Արգահանի գաւառը (73,6 տոկ.) ուր (էշ, 7 տոկ.), Կարսի շրջանում և Արթւինի գաւառը (73,6 տոկ.) Քութայիսի նահանգում: Նրանք կազմում են համեմատական մեծամասնութիւն նաև Ախալցխայի գաւառի միջին և հիւսիսային մասերում:

Թաթար ցեղը (Ատրէշան, Ղարափափաղ և այլն) տարածւած է Բազւի նահանգում, Գանձակի և Երեւանի նահանգների մի մասում: Բազւի նահանգում նրանք մեծամասնութիւն են կազմում համարեա բոլոր գաւառներում: Այդտեղ նրանց հետ խառնւած են բաւական խոշոր թւով պարսկական ծագումի ցեղեր. —Քաթեր—Բազւի և Ղուրայի գաւառներում թաթարները կազմել են Բազւիի գաւառում: Միւս 3 գաւառներում թաթարները կազմում են 78,3 տ., իսկ հայերը—8,3 տ.: Այսպիսով ամբողջ Բազւիի նահանգում թաթարները կազմում են 58,7 տ., պարսկական ծագումի ցեղերը—15,6 տ., հայերը—6,3 տ. և ոռոսները—8,9 տ.:

Գանձակի նահանգում ապրում են թաթարներն ու հայերը իրար հետ խառը: Թաթարներն ամբողջ նահանգում կազմում են 60,2 տ., հայերը 33,2 տ.: Պէտք է նկատել, որ Գանձակի նահանգի գաւառներն այն

քան անխնամ են կազմեա՞ծ ազգութիւնների ամբողջացման տեսակէտից, որ երկիրն անձամբ չը ճանաչող բոլոր հետազոտողները սխալ գաղափար կը կազմեն ազգութիւնների բնակավայրերի մասին: Պաշտօնական թւերից այնպէս է դուրս գալիս, որ հայերն ու թուրքերն ապրում են իսկապէս այնքան խառն, որ նրանց բնակավայրերի սահմաններ դնել, գէթ մօտաւորապէս, անհնար է, և որ այդ նահանգը պէտք է համարել թաթարական:

Դա մի չափազանց խոշոր թիւրիմացութիւն է: Գանձակի նահանգի բոլոր լեռնային մասերը բռնել են հայերը: Իսկ դաշտային մասերը թաթարները: Այսպէս՝ Գանձակի գաւառում Գանձակ քաղաքից դէպի դաշտը, դէպի Կուրի հովիտը՝ թաթարների բնակավայրն է, իսկ դէպի հարաւ, դէպի լեռնային մասը տարածւած են հայկական գիւղերն ու ավանները: Դաշտային մասերում հայերը չափազանց քիչ են, լեռնային մասում նրանք անպայման մեծամասնութիւն են, իսկ թաթարները խիստ նւազ: Այդ լեռնային մասերում առհասարակ թաթարներն աւելանում են ամառները, քօչը սար գնալու ժամանակ:

Թարթառի կամ Զիւանշիրի գաւառը ևս խիստ կերպով բաժանւած է երկու մասի. դաշտային մասը—Թարթար գետի հովիտը՝ մինչև լեռնային հին Խաչէն գաւառը, կազմում է թաթարների բնակավայրը, իսկ լեռնային մասը զուտ հայկական Խաչէն գաւառն է, համարենք առանց թաթարների:

Կուրի ամբողջ հովիտը, Եւրախից մինչև Աղզամ, մինչև հոչակաւոր Ասկեարանը չը կայ ոչ մի հայ գիւղ: Ասկեարանի կիրճի երկու կողմից սկսւում են երկու լեռնաշղթաներ, որոնցից մէկը գնում է դէպի Մոսաւ, իսկ միւսը գնում է դէպի Զիրքայէլի գաւառը. այդ լեռների թէ հիւսիսային և թէ հարաւային փէշերը բռնւած են հայկական խիտ գիւղերով. այդտեղից սկսւում է Շուշու գաւառը, ուր հայերը կազմում են, նոյն իսկ 1897-ի պաշտօնական թւերի հիման վրայ, ազգաբնակչութեան 53,2 տոկոսը: Ղազախ գաւառն էլ բաժանւած է երկու որոշ մասերի. Ղազախ քաղաքն ու Աղլատափա գետի տափարակը, բռնւած է թաթարներով, իսկ լեռնային շերտը, բռնւած է զրեթէ բացառապէս հայերով:—Զանգեզուրի գաւառում ներկայումս արդէն 46,4 տոկոսը հայերն են կազմում, իսկ եթէ հանենք նրա այն մասը, որ իջնում է Երասխի տափարակը, կրկին լեռնային մասը կը դառնայ հայկական մի կենտրոն: Զիր-

քայէլի գաւառի մի մասը (Հաղբութն իր շրջակայ հայ գիւղերով) քանի ժամանակ է խնդիր-խնդրի ետևիցն են ուղարկում, որ կառավարութիւնը բարենաճի իրանց ենթարկել Շուշու գաւառում մի կան վարչութեանը, համարել իրանց շրջանը Շուշու գաւառի մի մասը, որովհետև աշխարհագրապէս նոյն իսկ տարածութեան տեսակէտից՝ դա աւելի յարմար է և ձեռնառու գիւղացիների համար: Բայց հիվ է լսողը, հիվ է ազգաբնակչութեան շահը, նրա յարմարութիւնը հարցնողը:

Երևանի նահանգում էլ թաթարները կազմում են մեծամասնութիւն Սուրմալուի, Նախիջևանի և Շարուր-Դարալագեհակի գաւառներում: Բացի Սուրմալուի քիւրդ-եղիտական գաւառից, միւս լեռներում: Բացի Սուրմալուի կարելի է ասել, որ Երասխի ափերն երկու գաւառների համար էլ կարելի է ասել, որ Երասխի ափերն աւելի թաթարանոց են, իսկ դէպի լեռները՝ հայանոց:

Այսպիսով կազմւում է հայ ազգի համար Ախալքալաքի վայրը. Ախալցխայի գաւառի հարաւային մասը, Գանձակ-գաւառը, Բօրչալուի գաւառը, Ղազախի լեռնային մասերը, Կի և Թարթառի կամ Զիւանշիրի գաւառները, հետը միացրած Զիրքայէլի հայ-Շուշու և Զանգեզուրի գաւառները, Երևանի, Էջմիածնի և Ալեքսանկական շրջանը, Նոր-Բայազէդի, Երևանի և Կաղզանի շրջանները, Շարուր-դրապօլի գաւառները, Կարսի և Կաղզանի շրջանները, Շարուր-Դարալագեհակի և Նախիջևանի գաւառների լեռնային մասերը: Այս ամբողջ շրջանը կազմում է մի ամբողջացած բնակավայր, որի մէջ մօտաւորապէս 55—65⁰/₀-ը կազմում են հայերը:

Կովկասեան վիճակագրական կոմիտէի տեղեկատուն 1903 թւականի համար հետևեալ թւերն է տալիս հայերի վերաբերմամբ: Թւականի համար հետևեալ թւերն են հայերի թիւն ունի այս պատկերը.

1) Երևանի նահանգում	— 510,975	հոգի
2) Կարսի շրջանում	— 92,497	»
3) Գանձակի նահանգ.	— 309,858	»
4) Թիֆլիսի նահ.	— 265,985	»
5) Բաղուի նահ.	— 88,520	»
6) Բաթումի շրջանում	— 27,670	»
7) Քութայիսի նահ.	— 3,824	»
8) Սև-ծովեան շրջան	— 7,689	»
9) Զաքաթալայի շրջ.	— 2,500	»

Գումար 1,309,518 հոգի

Այդ ընդհանուր թվից մեր յիշած հայկական բայօնում բնակ-
ւում են մօտաւորապէս 7—800,000 հայ, իսկ մնացածը ցրւած են
թաթարական, թուրքական և վրացիական բայօններում, տեղ-
տեղ իբր չնչին, տեղ-տեղ էլ իբր բաւական ազդու և զգալի
փոքրամասնութիւններ:

Աւելորդ ենք համարում բերել այստեղ բոլոր հայկական
գաւառների հայերի թւերը և մէր ասածն ապացուցել, որովհետեւ
թւերը չափազանց մեծ տեղ են բռնելու: Աւելորդ է դա մանա-
ւանդ այն տեսակէտից, որ մի քանի գաւառների լեռնային և դաշ-
տային մասերի համար յատուկ թւեր չը կան, որ հնարաւոր դար-
ձնեն այդ ձևի ուսումնասիրութիւն: Մնում է կազմել ազգութիւն-
ների վիճակագրութիւն ըստ գիւղերի և գիւղախմբերի և յետոյ
միայն դրանից հանել ընդհանուր թւեր, դժելով ամեն մի ազ-
գութեան ընակավայրի մօտաւոր սահմանը:

Առ այժմ այսքանը պարզ և ակնհեռ է. վրացիներն ունեն
իրանց տարածման բաւական որոշ սահմաններ, որոնց մէջ
նրանք կազմում են մի կօմպակտ մեծամասնութիւն. դա Քուլթա-
յիսի և Թիֆլիսի նահանգների մեծագոյն մասերն են: Թաթար ցե-
ղի ընակավայրը կազմում են Կուրի և Երասխի հովիտները, մա-
սամբ Կասպից ծովի հարաւ-արեւմտեան ափի տափարակները: Իսկ
հայկական նահանգը կազմում են մեր յիշած լեռնային գաւառնե-
րը, Զիւրաբէլի սահմանից սկսած մինչև Թիւրքիա, Երասխի ա-
փերից սկսած մինչև Ախալցխայի գաւառը: Այդ սահմաններում
հայերը ևս կազմում են բաւական խոշոր մեծամասնութիւն,
ի հարկէ ոչ այնքան կօմպակտ ու միապաղաղ, որքան թաթարա-
կան կամ վրացիական մասսան, բայց և այնպէս մի այնպիսի
ամբողջութիւն, որն իրաւունք կը տայ պահանջելու հայ ժողովը-
ղի համար օրէնսդրական, դատական և վարչական ապակենտրո-
նացում *):

*) Հետևեալ գաւառներում հայերը կազմում են բացարձակ և համեմա-
տական մեծամասնութիւն.

1) Ալեքսանդրապ. գաւ.—135,004 հոգի.	6) Ախալքալաքի գաւ.—56,562 հ.
2) Նոր-Բայազէտի » 82,815 »	7) Բօրչալուի » 47,053 »
3) Էջմիածնի » 86,069 »	8) Շուշու » 59,231 »
4) Կարսի շրջանակ 31,375 »	9) Զանգեզուրի » 77,986 »
5) Կաղզանի » 24,391 »	10) Ղազախի » 44,411 »

Գումար՝ 645,197 հ.

Զգում ենք, որ մեր բերած թւերը բաւական ճիշտ չեն.
զգում ենք, որ նրանցում շատ բան թէական է... Դա նշանակում
է, որ մեծ կարիք կայ ուսումնասիրութիւններ կատարելու: Այդ
ամենն զգալուց յետոյ, անուամենայնիւ մենք հաստատ համոզւած
ենք, որ անկողմնակալ ու չը նախապաշարւած միտքն այս բոլոր-
ից դուրս կը բերէ այն եզրակացութիւնը, որ Կովկասում հնա-
րաւոր է ֆէդէրատիվ կազմ ներմուծել, բաժանելով երկիրն ըստ
ազգութիւնների. որ այդ ազգութիւններն այնքան էլ յուսահա-
տական կերպով իրար չեն խառնւած, որ անհնարին լինի ստեղ-
ծել որոշ ազգ-երկրային կանտօններ, թողնելով ազգա-կուլտու-
րական ինքնորոշման լայն իրաւունքներ ցրիւ եկած փոքրամաս-
նութիւններին:

Այն, գործականապէս հնարաւոր է ֆէդէրացիան Կովկասում:

Սկզբունքային անհրաժեշտութիւնը և գործնական հնարա-
ւորութիւնն ստիպել են Հ. Յ. Դաշնակցութեանը իր քաղաքական
ծրագրի հիմնաքաղաք դարձնել դէմօկրատիական ֆէդէրատիվ հան-
րապետութեան պահանջը: Համաձայն IV ընդհանուր ժողովում
ընդունւած ծրագրի, ենթադրւում է Կովկասը բաժանել մի շարք
այնպիսի կանտօնների, որոնք—մի կողմից,—որքան հնարաւոր է
լինեն տնտեսապէս միապաղաղ արտադրական շահեր ունեցող
տէրրիտօրիաներ, իսկ միւս կողմից, կրկին՝ որքան հնարաւոր է,
պարունակեն էտնօլօգիական միապաղաղ կամ դէթ քիչ ու շատ
հօմօթէն ժողովուրդ: Այդպիսով ֆէդէրացիան շինւած կը լինի իր
կրկնակի հիմքերի վրայ—տէրրիտօրիական և ազգային:

Մանր կանտօններով միայն հնարաւոր է յարգել ազգային
անհրաժեշտ սկզբունքը, օրինակ, Սուխոմի շրջանում ապրող
աբխազների (գաւառի ազգաբնակչութեան 55,2 տ. են կազմում),
Օլթիի, Արդահանի և Արթւինի գաւառներում բազմութիւն կազ-
մող թուրքերի, Զաքաթալայի շրջանում ապրող և համեմատական
բազմութիւն կազմող լէզգիների և այլ մանր ժողովրդների համար
(եզիդներ, քիւրդեր, թիւրքմէններ և այլն): Այդ ձևի (մանր կան-
կասեան բազմազան ազգերի իսկական ազգային ազատ ինքնո-
րոշումը: Կրկնում ենք, կուլտուրա ասելով, չը պէտք է հասկանալ
լոկ տնտեսական ու մտաւոր կեանքը, այլ նաև օրէնսդրութիւնը,
դատավարութիւնը և այլն: «Կուլտուրական ինքնորոշում» դարձ-

Այդ տեսակետից մեզ համար միանգամայն դատապարտելի է «հայ սօց. դեմօկրատ» կոչում խմբակի ծրագրերը: Նա պահանջում է կազմակերպական ֆեդերացիա, նա պահանջում է, որ «հայ սօց. դեմօկրատիական» գրուպպան աւտօնօմ, նոյն իսկ ռուսերի և միակ տէր լինի հայ պրօլետարիատի գործերում, պահանջում է ս. դ-ական համագումարներում համեմատական ձայն, ազգային ներկայացուցչութիւն և այլն, և յանկարծ իր ծրագրում հասարակութեան ապագայ քաղաքական կազմի համար չէ պահանջում ոչ աւտօնօմիա, ոչ ֆեդերացիա, ոչ ազգային ներկայացուցչութիւն, ոչ նոյն իսկ պրօպօրցիօնէլ ընտրութիւններ: Դա ներքին տրամադրական հակասութիւն է, որն առաջ է եկել այդ խմբակի ստրկամտութիւնից. ծրագիր կազմելու ժամանակ նրանք ներդրութիւն չեն քաշել մտածելու կամ վախեցել են ս. դ-ական շարժումից դուրս գալ. վերցրել և թարգմանել են իրանց ծրագրի թէ ներածութիւնը, թէ պահանջները գերմանական ծրագրից: Հեշտ ու հանգիստ գործ... այլ ևս ի՞նչ կարիք կայ մտածել, երբ «ուսուցիչները» մտածել են:

Նոյն այդ հակասութիւնը, միայն փոքր չափերով, կայ նաև Բուռնի ծրագրում: Ներկայումս նա պահանջում է կազմակերպական ֆեդերացիայի նման մի բան, իսկ ապագայ հասարակական կազմում նրա դրած միակ տարրերի չբանն է ընդհանուր շարժումից՝ «ազգա-կուլտուրական ինքնորոշում»:

Այդ տեսակետից շատ աւելի հետեւողական է հրէական մարքսիստական նոր կուսակցութիւնը, որի անունն է «Կօալիցիօն»: Նա զուտ մարքսիզմի տեսակետով բացատրում է ֆեդերացիայի անհրաժեշտութիւնը պրօլետարիատի համար, ընդունում է կազմակերպական ֆեդերացիա և պահանջում է հասարակական ապագայ կազմի համար էլ ֆեդերացիա:

Ծրագրի մի նոյնատիպ թիւրիմացութիւն կայ նաև «Լեհաստանի և Լիթւայի սօցիալ-դեմօկրատիայի» պահանջներում: Նրանք պահանջում են «տեղակի ինքնավարութիւն կամ Լեհաստանի աւտօնօմիա»: Եւ այդ երկու մասերը՝ «տեղական ինքնավարութիւն» և «Լեհաստանի աւտօնօմիա» — այնպէս են իրար հետ միացրել «կամ» շաղկապով, որ իսկոյն երեւում է, որ այդ «գրուտարիւն» մարքսիստները, նոյն իսկ հոչակաւոր Ռօզա Լուկսեմբուրգին գլուխ ունենալով, ընկել են մի ողբալի թիւրիմացութեան մէջ: «Տեղական ինք-

նավարութիւն» և «աւտօնօմիա» նրանց համար մի և նոյնն է... Ռօզա Լուկսեմբուրգն, իբր իսկական «մարքսիստուհի», գրիչ է վերցրել պաշտպանելու իր ձէտերին, նոյն իսկ պարզաբանելու զազափարների այդ շփոթութիւնը: «Տեղական ինքնավարութիւն կամ Լեհաստանի աւտօնօմիա», ասում է Ռ. Լուկսեմբուրգը — «կը նշանակէ այն հարցերը, որոնք յատկապէս վերաբերում են մեր երկրին, պէտք է վճռեն մեր երկրի ազգաբնակչութեան կողմից, սեփական պաշտօնեաների և շրջանային սէյմի միջոցով: — Պէտք է ներմուծեն լեհական դպրոցներ, լեհական դատարաններ և այլ անհրաժեշտ հիմնարկութիւններ, որոնք իրանց գործունէութեան մէջ պէտք է ենթակայ լինեն լեհական սէյմին» *):

Արդեօք սա ի՞նչ է. միթէ կարելի է այնքան տգէտ լինել, որ այդքան լայն իրաւասութիւններ ունեցող սէյմը, սեփական դատարաններ (ուրեմն և քրէական ու քաղաքացիական կօդէկսներ) ունեցող մի ներքին կառավարութիւն անւանել «տեղական ինքնավարութիւն»: Ոչ, դա լիակատար լայն աւտօնօմիա է: Ուրեմն՝ դա տգիտութեան արդիւնք չէ, այլ վախ, երկիւղ, որ Լեհիստանի ու Պոլսոյ միջեւ չը կոչեն իրանց «նացիօնալիստներ», «սէպարատիստներ», «ըրուժուաներ»... Դրա համար «Լեհաստանի և Լիթւայի սօցիալ-դեմօկրատիան», մի կողմից զգալով, որ իր երկրի ամբողջ գիտակից պրօլետարիատը պահանջում է Լեհաստանի աւտօնօմիա (եթէ ոչ բացարձակ անկախութիւն), իսկ միւս կողմից՝ երկիւղ կրելով «իսկական մարքսիստների յարձակումներից, ստիպւած է դիմել այդպիսի կամաւոր խեղաթիւրումների — «տեղական ինքնավարութիւն կամ Լեհաստանի աւտօնօմիա», — ծառայեցնելով «տեղական ինքնավարութիւն» բառերն իբր գերմակ, որը կարող կը լինի ազատել իրանց «ուղղափառների» յարձակումներից:

Մենք աչքի անցրինք ֆեդերալիզմի դէմ արւող տուրկութիւնները, որոնք զալիս են Ռուսաստանում գործող մարքսիստական կազմակերպութիւններից և անհասանելից: Ի հարկէ մենք յաւակնութիւն չունենք կարծելու, որ քննութեան առանք և պա-

*) Роза Люксембургъ — „Чего мы хотимъ“ — комментарий къ программѣ с.-д. Польши и Литвы. СПб. 1906 г. стр. 23 и 25.

ծայրայեղ ֆէդէրալիստից աւելի հաստատուն պաշտպան է օրէնսդրական ապակենտրոնացման:

Պօրտուգալիայում և Իսպանիայում սօցիալիստական կուսակցութիւնները պաշտպան են ֆէդէրալիստական կազմի: «Միջազգային Բանտորական Ասօցիացիան Պօրտուգալիայում յայտնի եղաւ 1871 թւին... Թէ Պօրտուգալիայում և թէ Իսպանիայում սօցիալիստներն իրանց նպատակ են դրել ձեռքից ազատութիւնը և դարձնել դաշնակցական հանրապետութիւն, որն իր կարգին՝ պէտք է բաժանուած լինի կամ բազկանայ աւտօնօմ համայնքներից: ...Նրանք (սօցիալիստները) պաշտպանում էին մինչև անգամ բուրժուական հանրապետականների ձգտումները, որովհետև յոյս ունէին բաւարարութիւն տալու իրանց տնտեսական պահանջներին դէմօկրատիական դաշնակցական հանրապետութիւն եղած ժամանակ, որը, Շէյցարիայի նման, կազմուած լինէր ինքնուրոյն համայնքների կապակցութիւնից» *):

Այսօր այդ նոյն ֆէդէրալիստական ձգտումն աւելի մեծ և աւելի հաստատուն ձևով երևում է Իսպանիայում, մանաւանդ նրա Կատալոնիա նահանգում, որն իսպանական ամենազարգացած նահանգն է: «Ապակենտրոնական-ֆէդէրալիստական ձգտումներ ներկայումս կարելի է նկատել իսպանական Կատալոնիա նահանգում, որն ուղղում է ձեռք բերել ներքին լիակատար ինքնուրոյնութիւն, որովհետև նրա հասարակական ուժերի յարաբերութիւնն աւելի նպաստաւոր է առաջադիմութեանը և դէմօկրատիային, քան նոյն հասարակական ուժերի յարաբերութիւնն ամբողջ Իսպանիայում» **):

Եւրօպական միւս երկրներում էլ սօցիալիստական բոլոր կուսակցութիւններն անհամեմատելի ապակենտրոնական ձգտումներ և պահանջներ են արտայայտում, քան Ռուսաստանի ս. - դէմօկրատիան:

Մասնաւորապէս ֆէդէրալիզմն աւելի հերթական հարց է Անգլիայի համար: Նրա համաշխարհային պետութիւնը, նրա անթիւ գաղութները հրամայաբար ֆէդէրացիա են պահանջում: Երբ բոլոր գաղութները տնտեսապէս և կուլտուրապէս բաւական բարձրացած կը լինեն, Անգլիային կը մնայ կամ անցնել դաշնակցական կարգերի կամ զրկւել իր գաղութներից: Այսօր նրա Կանա-

*) «Справочная книга социалиста», томъ II, «Португалия».

**) Людвигъ Кулчицкій—«Федерализмъ и соц. политика», Первый Сборникъ «СЪРПА», стр. 104.

դան, Աւստրալիան, Նոր-Չէլանդիան, Թէև աւտօնօմ գաղութներ են, շատ աւելի ինքնուրոյնութիւն ունեն, քան գերմանական դաշնակից պետութիւնները, քան նոյն իսկ զէյցերական կանտոնները:

Երկրներին և կուսակցութիւններին անցնե՞նք անհամայնքին: Այստեղ մենք աւելորդ ենք համարում մէկ մէկ յիշատակել եւրօպական այն բոլոր յայտնի հեղինակութիւններին, որոնք պաշտպան են ֆէդէրալիզմի: Մեր աշխատութեան ընթացքում շատերի գրածքներից մենք ցիտատներ ենք բերել: Մեզ աւելի է դրողիցնում ռուսական իրականութիւնը:

Աւելորդ է յիշել այստեղ, որ հռչակաւոր «Ինտերնացիօնալը», որին անգամ էին և Մարքսն ու Էնգելսը, ամենախիստ ֆէդէրալիստ էր: Միայն երբ Կ. Մարքսի ազգեցութիւնը նրանում զօրացաւ, ֆէդէրալիստական տարրն սկսեց պակասիլ և տեղի տալ ցենտրալիզմին:

Յայտնի է, որ անիշխանականներն, ինչ երկրում էլ գործելիս լինին, ջերմ պաշտպան են համայնքների անկախութեան և ֆէդէրալիզմի:

Ռուսական դործիչներից առաջինն եղել է անիշխանական Բակունինը, որ դեռ 1862 թւին պարզ ու որոշ ֆէդէրալիզմ է քարոզել Ռուսաստանի համար: Այդ թւին հրատարակած իր «Народное Дѣло» գրքովում Բակունինը «Ռուսական յեղափոխական կուսակցութեան» անունից յայտնում է.

«Ցանկանում ենք ժողովրդական-համայնական, գիւղախմբային, գաւառական, նահանգական և վերջապէս, պետական ինքնավարութիւն—ցարով թէ առանց ցարի, միեւնոյն է, դա ժողովրդի ցանկութիւնից է կախւած: Բայց չը պէտք է լինի Ռուսաստանում չինովնիկութիւն, և բիւրօկրատիական կենտրոնացումը պէտք է փոխարինւի շրջանային ազատ ֆէդէրացիայով:—Ցանկանում ենք, որ Լեհաստանին, Լիթւային, Ուկրայինային, Ֆինլանդիային և Լատվիներին, նոյնպէս և Կովկասին վերադարձւի լիակատար ազատութիւն և իրաւունք որոշելու իրանց բաղդը և կառավարւելու իրանց ուղածի պէս, առանց մեր ուղղակի կամ անուղղակի միջամտութեան:—Ցանկանում ենք եղբայրական, իսկ եթէ կարելի է, դաշնակցական կապակցութիւն Լեհաստանի, Լիթւայի, Ուկրայինայի, Շուրջալտեան ազգաբնակչութեան և Անգրկովկասի ազգութիւնների հետ»...

Ֆեդերացիայի ուժեղ և թույլ կողմերը:—Նրա ներկայ տարածման վայրերը:—
Համամարդկային ֆեդերացիա կամ ֆեդերացիայի ապագան:

Ֆեդերացիայի ուժեղ և թույլ կողմերը: «Եթէ մի հանրապետու-
թիւն փոքր է, ասում է Մօնտեսքիօն,—կործանւում է որ և է ար-
տաքին ուժի ձեռքով. եթէ նա մեծ է, կործանւում է ներքին որ
և է ախտով:

«Այս կրկնակի անսպասելի հաջողությունը վարակում է հաւասարապէս և դէմօկրատիաներին, և արիստօկրատիաներին՝ լաւ լինեն նրանք թէ վատ—դա մի և նոյն է: Չարիքը հէնց իրի էութեան մէջն է. չոր կայ մի ձև, որ ճար անէ դրան:

«Այդպիսով՝ Թուոմ է թէ վերջապէս մարդիկ ստիպւած են անպատճառ մշտապէս ապրել մի անհատի վարչութեան տակ, եթէ նրանք հնարած չը լինեն մի այնպիսի Սահմանադրութիւն, որն ունի հանրապետական կառավարութեան բոլոր ներքին առաւելութիւնները և միապետականի արտաքին ուժը: Եւ խօսում եմ դաշնակցական հանրապետութեան մասին:

«Կառավարութեան այս ձեւը մի դաշն է, որով քաղաքական մի քանի մարմիններ համաձայնութեամբ են դառնալ մի նոր կազմւելող, աւելի մեծ պետութեան քաղաքացիներ: Այդ նոր կազմւածը հասարակութիւնների մի հասարակութիւն է, որը կարող է մեծանալ նոր ու նոր դաշնակիցներով, մինչև որ իր ոյժը բաւարար կը լինի բոլոր միաւորւածներին ապահովելու:

«Այդ ասօցիացիաներն (միաւորումները) էին, որ անքան երկար ժամանակ ծաղկեցրին Յունաստանի պետութիւնները: Դրանով հոռմայեցիները յարձակեցին արար-աշխարհի վրայ, և դրանով միայն արար-աշխարհը պաշտպանեց հոռմայեցիների դէմ. և երբ Հոռմը հասաւ իր մեծութեան զազաթնակէտին, Դանուրի և Հոէնոսի այն կողմերում կազմեած ասօցիացիաներով էր, սարսափի ազդեցութեան տակ կազմեած այդ միութիւններով, որ բարբարոսները կարողացան դիմադրել Հոռմին:

«Այդ ձևի հանրապետութիւնը, դիմադրելու ոյժ ունենալով

արտաքին թշնամիներին, կարող է պահպանել իր մեծութիւնը, առանց անբարոյականացնելու իր ներքին կեանքը: Հասարակական այդ ձևն առնուած է ամեն տեսակ անյայմարու թիւնների առաջը:

«Ոչ մի ուղղւորւածութիւն (բռնութեամբ իշխանութիւն չստանալ) չէ կարող երբեք հաւասարապէս յարգած լինել և վարկէրդ) ունենալ բոլոր դաշնակից պետութիւններում:

«Եթէ դաշնակից անդամները որ և է մէկը ենթարկել որ և հմայքի, միւս անդամները կարող են նրան կարգի բերել: Եթէ որ և է մասում բռնութիւններ կամ իրաւունքներ իշարը գործադրումներ տեղի ունենան, առողջ մասերը կողովին նրանց:

«Կազմած լինելով փոքրիկ հանրապետություններից, նա վայելում է ղրանցից իւրաքանչիւրի ներքին կառավարութեան լաւութիւնները, իսկ արտաքին աշխարհի վերաբերմամբ նա, կալաւութիւնները, իսկ արտաքին աշխարհի վերաբերմամբ նա, կապակցութեան կամ ասոցիացիաների շնորհով, ունի մեծ պետութիւնների բոլոր առաւելութիւնները» *):

Մեղանից մօտ 140 տարի առաջ Ֆրանսիայի հանձարն այդ-
քան սրատեսութեամբ թափանցել է քաղաքական ձևերի ներքին
իմաստը։—Փշանում, կործանման դուռն է հասնում մի հանրա-
պետութիւն, եթէ նա ցէնտրալիստ է, որքան էլ նա լինի հիմ-
նած ընդհանուր ընտրողական իրաւունքի վրայ, որքան էլ նա
դէմօկրատիզմ, ժողովրդապետութիւն ունենայ, չէ կարող դիմա-
նալ ցէնտրալիզմի անպայման ծնունդ բերօկրատիզմի դէմ, չէ
նալ ցէնտրալիզմի անպայման ծնունդ բերօկրատիզմի դէմ, չէ
կարող խուսափել Բուլանժէսներից, Նապոլէօններից, Դէրուլէդնե-
րից և այլ տեսակի «արհեստով պօլիտիկոս» շաղկապաններից ու
աւանտիւրիստներից։

աւանտիւրիստներինց՝
Ֆիկտիվ է 50,000 մարդուց մի պատգամաւոր ընտրելու
սկզբունքը: Անմտութիւն է կարծել, թէ 50—75 կամ 100—200
հազար անձերից ընտրելով մի մարդ, դուք ստանում էք հասա-
րակական կարծիքի ղեկավար պատկերը: Ընտրողը չէ ճանա-
չում իր ընտրածին, յաճախ անունն է միայն լսել, չը գիտէ նրա
ոչ լաւը, ոչ վատը, գաղափար չունի նրա համոզումների մասին:
Եւ ինչպե՞ս կարող ենք մենք ընտրել անհատական առաջադիմական ոյժը հէնց

Ֆէդէրատիվ կազմի բարոյական առաջադրանքները, որոնց նրանում է, որ այդ կազմը հնարաւոր է դարձնում ունենալ մի մեծ պետութիւն, բայց բաղկացած այնպիսի մանր մասերից, որ

*) Montesquieu — „L'Esprit des lois“ — livre IX, chapitre 1.

դրացիներ և չեն վարում ոչ մի արտաքին քաղաքականութիւն: Եթէ Զւիցէրիան պահպանում է իր անկախ գոյութիւնը, չը նայելով որ շրջապատւած է հզօր և յաճախ թշնամի պետութիւններով,— այդ բանը նա պարտական է այնպիսի հանգամանքների, որոնք ոչ մի ընդհանուր կապ չունեն իր սահմանադրական կարգերի հետ»... (Дайси—ibidem.—երես 193): Հեղինակը գտնում է, որ Զւիցէրիայի անկախութիւնը պահպանելը է շրջապատ զօրեղ պետութիւնների շահերի հակառակութեան պատճառով. ոչ մէկը չէ ցանկանում թողնել որ այդ լեռնոտ և ամուր երկիրն անցնի միւսի ձեռքը: Մեր կարծիքով նոյնը կարելի է ասել և Բէլգիայի, և Սերբիայի վերաբերմամբ: Իսկ Միացեալ-Նահանգների վերաբերմամբ հեղինակի ասածը ճշմարիտ է մինչև իսպանական պատերազմը. նրանից յետոյ Միացեալ-Նահանգներն սկսեցին վարել մեծ, համաշխարհային պօլիտիկա, մասնակցել շատ նշանաւոր քաղաքական հարցերի, ինչպէս չինական ապստամբութիւնը (Բօքսէրների), ռուս-հապօնական պատերազմը, Հաագայի կօնֆերանսը, Մօտաւոր Արեւելքի խնդիրը և այլն և այլն: Ընդամարիտ է, որամաքանօրէն պէտք է որ Ֆէդէրատիվ պետութիւնը թոյլ լինի, բայց Գերմանիան թոյլ չէ... Այդպիսի բարդ հարցերում մաթեմատիքական օրէնքներ որոշել անհնար է: Թէև Ֆէդէրացիան պէտք է որ թոյլ լինի, բայց, միւս կողմից, նա ունի իր մէջ ոյժի անսպառ աղբիւր, որովհետեւ իրար հետ կարող է միացնել, համերաշխութեան ընդել այնպիսի երկրներ ու ժողովրդներ, որոնք ունիտար պետութեան մէջ իրար թուլացնող տարրեր կը հանդիսանային: Օրինակ, մենք համոզւած ենք, որ Ռուսաստանը, եթէ ունենար Ֆէդէրատիվ կազմ, անպայման կը փշրէր Եապօնիային. կամ Ֆրանսիան Նապօլէօն III-ի օրով երեւէ չէր ընկնի այն առաիճան թուրութեան և քայքայման մէջ, եթէ ունենար դաշնակցական կազմ: Դաշնակցական կազմ ունեցող պետութիւնը, ինչպէս յաջող համեմատում է Բրայսը, նման է մի ամուր նաւի, որի մի մասը երբ ջուր է լցւում, միւս մասերը դեռ ևս անփնաս շարունակում են գործը և հնարաւոր են դարձնում փրկել նաւը, փնտսւած մասն էլ կարկատել, վերանորոգել:

Իբր դաշնակցական պետութեան երրորդ պակասութիւն դրւում են այն, որ մասերում միատեսակութիւն չը կայ օրէնսդրական և վարչական գործունէութեան մէջ:

Այն, այդպիսի երկոյթ կայ, բայց դժբաղդաբար նա չնչին է. երանի թէ նա լինէր զօրեղ և, մասաւանդ, իսկական ծնունդ և արտադրութիւն մասերի էական պահանջների: Դաշնակցական պետութեան ամենախոշոր առաւելութիւնն էլ հէնց նրանումն է, որ համաձայն մասերի աղգային, կուտուրական և տնտեսական շահերի՝ ունի համապատասխան օրէնքներ ու կարգեր. եթէ մասերն իրարից տարբեր տնտեսական, կուտուրական և աղգային շահեր ունեն, անհրաժեշտ է, որ նրանք ունենան և իրանց համապատասխան օրէնսդրութիւն և վարչութիւն: Սակայն, կրկնում ենք, դժբաղդաբար այդ «բաղմաղանութիւնն» այնքան էլ մեծ չէ ներկայ ֆէդէրացիաներում: Բրայսի վկայութիւնն այդ խնդրում անժխտելի է: «Նահանգներն, ասում է նա, ոչ միայն ի չար չը գործ դրին իրանց իրաւունքն իրար չը նմանելու, այլ և չափից աւելի հոգ տարան ներմուծելու իրանց մէջ միօրինակ կարգեր և այդ պատճառով էլ բաւարար չափով գործնականօրէն չը ստուգեցին իրանց հիմնարկութիւնների նպատայարմարութիւնը» *):

Ասում են նոյնպէս, որ դաշնակցական պետութիւնն անպայման պէտք է աւելի թոյլ լինի արտաքին քաղաքականութեան մէջ: Նախ մեզ համար անհասկանալի է, թէ ինչո՞ւ, դաշնակցական կազմի թր թերութեան, թր մեղքի արդիւնքն է, որ անպատկառ պէտք է թոյլ արտաքին քաղաքականութիւն ունենայ: Բացի ճառ պէտք է թոյլ արտաքին քաղաքականութիւն ունենայ: Բացի դրանից՝ մենք կը ցանկանայինք, որ առհասարակ «արտաքին քաղաքականութիւն» կոչւած ներկայումս վարող մաքիաւէլական լիտի արհեստը—պօլիտիքան բոլորովին վերանար և նրա տեղը բռնէր ժողովրդների միջաղգային յարաբերութեան աւելի մի բարոյական ձեւ: Իսկ այդ բանում ֆէդէրատիվ, թէ ունիտար պետութիւնները դրւած են մի և նոյն պայմաններում: Արտաքին տութիւնները դրւած են մի և նոյն պայմաններում է պետութեան կենսայարաբերութիւնն ամբողջապէս պատկանում է պետութեան կենսործական օրգաններին. մասերը չունեն անկախ ոչ մի արտաքին քաղաքականութիւն:

Դաշնակցական պետութեան միւս թերութիւնների և առհասարակ նրա գէժ արեղ առարկութիւնների մասին մենք արդէն խօսել ենք: Անցնենք այժմ նրա առաւելութիւններին:

Առաջին և ամենաէական առաւելութիւնը նրանումն է, որ

*) Дж. Брайс—ibid.—երես 351. հ. 1.

Ֆէդէրալիզմն օր օրի վրայ զբաւում է այսօր նորանոր հետեւող-
ներ Աւստրիայում և Վէնգրիայում: Ֆէդէրալիզմն ունի բազմա-
թիւ երկրագոյններ նաև Անգլիայում: Այնտեղ, ինչպէս ասում է
Դայսին, «գոյութիւն ունի միատեսակ անորոշ զմայլումն Ֆէդէ-
րալիզմով» *): Անգլիական հսկայական պետութիւնն առանց Ֆէ-
դէրալիզմի ապրել չէ կարող: Նրա ներկայ ունիաւորիղմը բաւա-
կան թոյլ ու թափանցիկ է գաղութների վերաբերմամբ: «Սոչոր
կայսրութեան համար աւելի դիւրին է զարգանալ Ֆէդէրալիստա-
կան ձևով, ասում է Ելլինէկը, քան ունիտարական եղանակով,
որքան էլ որ վերջինս ապակենտրօնացած լինի: Դաշնակցական
պետական ձևը դեռ ևս առաջիկայում մեծ դեր ունի խաղալու
քաղաքակիրթ պետութիւնների ապագայ կազմակերութեան մէջ:
Այժմ արդէն նա տիրող ձևն է ամերիկական մայր ցամաքում:
Սակայն Բրիտանական կայսրութիւնն էլ կարող կը լինի հաստա-
պէս իր ձեռքում պահել իր գաղութները միայն այն պայմանով,
եթէ կարողանայ իրականացնել Imperial Federation-ի գաղափարը,
այն ինչ ներկայումս նա, եթէ ոչ իրաւաբանօրէն, գոնէ քաղա-
քականապէս արդէն պետութիւնների դաշնակցութեան բնոյթ ու-
նի, և այն էլ խիստ խախտում **):

*) Г. Еллинекъ—Право сов. гос. *Врху* 526—527.

**) Дайси—ibidem—Երես 194: Նոյնը վկայում է և Ֆրանսիացի Lacroix-ն—(տես Encycl. Général. t. IV, «Fédéralisme» յօդվածը)։

լով, նա ճոխացրեց, ընդարձակեց ու զօրացրեց այդ երկիրը, որի հարստութիւնն ու կուլտուրան հասան իրանց զաղաթնակէտին, ի հարկէ որքան՝ դա հնարաւոր է բուրժուական կարգերի ժամանակ: Այդ օրինակը վարակեց Հիւսիսային և Հարաւային Ամերիկայի պետութիւններին. մէկը միւսի ետեւից նրանք անցան ռամկավար դաշնակցական հանրապետական կարգերի: Ամբողջ Հիւսիսային Ամերիկան, առանց բացառութեան, դաշնակցական է. Միացեալ-Նահանգներ, Մեքսիկա և Կանադա (վերջինս իբր աւտոնոմ գաղութ Անգլիայի): Հարաւային Ամերիկայում էլ Բրազիլիա, Վէնէցուէլա և այլն, ընդունել են դաշնակցական կազմակերպութիւն: Զիլի, էկւատօր և այլն, երեւի շուտով ստիպւած կը լինեն անցնելու նոյնատեսակ կարգերի, որովհետեւ ժողովրդները տեսնում են դրացիների ազատութիւնը, նրանց բարգաւաճումը և օրինակ են առնում, վարակւում նրանցից:

Մի քանի տարի առաջ եւրօպական մամուլի մէջ բաւական աղմուկ հանեց «Իրերական ընդհանուր դաշնակցութիւնը»: Իբր թէ իսպանիան, Պորտուգալիան և Հարաւային Ամերիկայի բոլոր պետութիւնները, որոնք իրերեան ծագումից են (Պիրինեան թե-
ւակղզու բնակչութիւնից սերած), պիտի միանային և կազմէին
մի հսկայական ֆէդերացիա, ի հարկէ ընդդէմ անգլո-սաքսոն
ցեղի մեծ ֆէդերացիաների: Միւս կողմից էլ յայտնի է Մօնրօէի
ցեղի մեծ ֆէդերացիաների: «Ամերիկան ամերիկացիների համար», քա-
վարդապետութիւնը. «Ամերիկան ամերիկացիների համար», քա-
ւորում է նա: Տնտեսական շահերի այդ ընդհանրութիւնը հնարա-
ւոր է պաշտպանել միայն և միայն քաղաքական մի ընդհանուր
կազմակերպութիւնով: Առևտրական և այլ տեսակի դաշնագրերն
«ալլիանսները», ինչպէս «Շոապետական դաշնակցութիւնը» եւ-
րօպայում, այդ դէպքում անդօր են:

Ինչ կասկած, որ աւելի շուտ իրականանալու հաւանականութիւն ունի «Ամերիկական Ընդհանուր Դաշնակցութիւնը», քան «Իրերական Դաշնակցութիւնը»:

Աւստրալիան ամբողջովին կազմում է մի ներքին դաշնակ-
ցական կազմով աւստոնոմ դադուք: Մնում է միացնել նրա հետ
Նոր-Չէլանդիան: Այն ժամանակ այդ բաւական ընդարձակ ֆէզէ-
լացիան կը կազմէ աշխարհի ամենաառաջադէմ և երջանիկ դէ-
մօկրատիան, որը հնարաւոր է բուրժուական կարգերի ժամանակ:
Մնում են իսաւար Ասիան և Աֆրիկան: Այդ երկու հնագոյն

24

այն ամենը, ինչ որ իրանց անհրաժեշտ է: Պատերազմները և պատահարները կարող են միայն ժամանակաւորապէս յետ պահել արտադրութեան զարգացումը, բայց չեն կարող կանգնեցնել նրա անխուսափելի ընթացքը: Ամեն մի նոր սկսող գործում գեւոր են սկզբի քայլերը, բայց հէնց որ նոր արտադրական ճիւղը հաստատուն հիմքեր դրեց, նա անխուսափելիօրէն իր ետեւից քարշ է տալիս, ծնեցնում է հարիւրաւոր ուրիշ ճիւղեր և առաջ է ընթանում արագացած քայլերով» *):

Ներկայ բուրժուական կարգերի թաղաւորութեան ժամանակ շատ երկրներում (համարենք ամբողջ Եւրօպայում, Միացեալ-Նահանգներում, Եապօնիայում, Աւստրալիայում և այլն) աշխատաւոր մարդկութիւնն արտադրում է այն բոլոր իրերը, որոնք անհրաժեշտ են մարդ արարածի երջանիկ ապրելու համար, սակայն այդ արտադրած բոլոր արժէքներն իբր ապրանք արտահանում են ուրիշ աւելի յետաձնաց, ինդուստրիայից դուրս երկիրներ ծախելու, կապիտալիստների զբաղմունք հաստացնելու համար: Եւ քաղաքակիրթ երկիրների աշխատաւոր դասակարգերը, որոնք կեանք են տալիս այդ երկրների անհուն հարստութիւններին, որոնք ստեղծում են ամեն տեսակ գործածական արժէքներ, նոյն այդ մարդիկը, որոնց արտադրած արժէքները հեղեղում են երկրագնդի նոյն խակ ամենախուլ ու խաւար անկիւնները,—նոյն այդ աշխատաւոր մարդիկը յաճախ, շատ յաճախ մնում են սոված, մերկ, կարիքից խեղդած... Ներկայ դասակարգային շարժման սօցիալիստական կազմակերպութիւնների ձգտման միակ կէտն էլ կայանում է հէնց նրանում, որ աշխատաւորն ստանայ իր աշխատանքի լիակատար արդիւնքը, որ նա տէր լինի իր աշխատանքի և նրա բոլոր գործիքներին, համայնացնելով թէ աշխատանքը, թէ արտադրութեան բոլոր միջոցներն ու հողը:

Սակայն ի՞նչպէս կատարել աշխատանքի և նրա միջոցների այդ համայնացումը. ի՞նչպէս իրականացնել սօցիալիզմը: Արդեօք արար աշխարհը կամ նրա մի խոշոր մասը—մի Եւրօպա, կամ Ռուսաստան, դարձնել մի կենտրոնացած տնտեսական ամբողջութիւն, սօցիալիստական մի միաձոյլ հասարակութիւն, որի

*) П. Кропоткинъ—«Земледѣліе, промышленность и ремесла, кнѣва 34.

կենտրոնական պարլամենտը սահմանէ օրէնքներ ամբողջ երկրի համար, կարգաւորէ այդ հսկայական սօցիալիստական միութեան արտադրութիւնը, նրա տնտեսական ամբողջ կեանքը, թէ՛ արդեօք այդ հսկայական միութիւնները պէտք է քայքայեն, բաժանեն մանր տնտեսական միութիւնների լոկ այնպիսի մեծութեամբ, որ նրանց վրայ ընակւած մարդկային հասարակութիւնները կարող լինեն իրանք իրանց բոլոր զարգացած և զարգացող կարիքներին բաւարարութիւն տալ, մտնելով փոխանակական յարաբերութիւնների մօտաւոր և հեռավոր բազմաթիւ այլ տնտեսական միութիւնների հետ:

Առաջին տեսակի, այսինքն «կենտրոնացած» սօցիալիստական խոշոր միութիւնների կողմնակից է սօցիալ-դէմօկրատիան: Նրա ռահվիրաները—Մարքսն ու Էնգելսն այդպէս էին իրանց պատկերացնում ապագայ կարգերը: Նրանց ամենահեղինակաւոր աշակերտը, Կ. Կառլցկին, մերժելով ապագայ հասարակութեան կազմի մանրամասն յատակագիծը տալը (համարելով դա ուտօպիա), հետեւեալ բառերն է ասում նոյն այդ կազմի մասին. «Բայց արտադրութեան միջոցների գլխաւոր խումբը պէտք է անցնի պետութեան ձեռքը, որովհետեւ միայն ներկայ պետութիւնը կարող է հանդիսանալ իբր շրջանակ սօցիալիստական հասարակութեան համար, նոյնպէս և ստեղծել այն պայմանները, որոնց մէջ համայնական կամ ընկերական նախաձեռնութիւնները կարող են դառնալ մի մի օղակներ սօցիալիստական արտադրութեան»:

Այդ քաղաքացի պարզ է, որ ապագայ սօցիալիստական հասարակութիւնը, գոնէ սկզբներում, պէտք է ամփոփւած լինի ներկայ պետութեան սահմաններում: Վերջապէս Ատլանդիկոսի դիրքը, որին յառաջարան է գրել Կ. Կառլցկին, Էդ. Բեյլամիի հռչակաւոր վէպը («Հարիւր տարի յետոյ»), որը եռանդով քարոզում է սօցիալ-դէմօկրատիական կօլլէկտիվիզմը,—ցոյց են տալիս հետեւալը. «Ապագայի սօցիալիստական հասարակութիւնը մարքսիստները երեւակայում են իբրեւ մի ահադին ասսօցիացիա, որը քիչ ու շատ համապատասխանում է ներկայ պետութիւններին: Այդ ասսօցիացիան դառնում է միւս նման ասսօցիացիաների հետ որոշ տնտեսական կապակցութեան մէջ, որովհետեւ ներկայ պետութիւններից ոչ մէկը չէ կարող ապրել առանց օտար երկրների ապրանքների ներմուծութեան: Այդպիսի անկախ սօց-

իալիստական պետութիւններ յարաբերութիւնները չեն կարող կարգաւորել որ և է բարձրագոյն իշխանութեան միջոցով և ամեն մի պետութիւն միւսի վերաբերմամբ մի տեսակ անկախ ձեռնարկողի դիրք ունի» *)։ Ի հարկէ, այդ խոշոր սօցիալիստական պետութիւնների մէջ արտադրութեան ձևը խոշոր է, շատ խոշոր, աւելի քան ներկայ կապիտալիստական խոշոր արտադրութիւնը։ Իսկ այդ անկախ սօցիալիստական պետութիւններն, իրար հետ ազատ ճամաձայնութիւն կայացնելով, կը կարգաւորեն իրանց փոխանակութիւնը, հաւասարակշռութիւն կը հաստատեն փոխանակած ապրանքների. այն ինչ համաշխարհային արտադրութեան և փոխանակութեան մէջ նորից կը թաղաւորէ անարխիան, անշափ, անսահման, ոչ օրինահամաձայն խառնափնթորութիւնը։ Դա ի հարկէ, մի խոշոր հակասութիւն է այն վարդապետութեան կողմից, որի հիմնադիրներից մէկը հեռեւեալ բաւերով է որոշում ապագայ հասարակական արտադրութեան եղանակը։

«Արտադրութեան միջոցների հասարակական սեփականութիւն դառնալու հետ միասին կոչնչանայ նաև աղբանքային արտադրութիւնը, զրա հետ էլ միասին կանհետանայ արդիւնքի տիրապետութիւնն արտադրողի վրայ։ Հասարակական արտադրութեան անարխիան կը փոխարինւի նախամտածած ծրագրով կազմակերպւած արտադրութիւնով։ Առանձին անհատների վարած կռիւն իրանց գոյութեան համար՝ կը դադարի։ Կարելի է ասել, որ այդպիսով մարդը վերջնականապէս կը տարբերւի կենդանական թագաւորութիւնից և գոյութեան անասնական պայմաններից կանցնի իսկական մարդկային պայմաններին» *)։

Այդպէս չէ կարող լինել ցէնտրալիստական սօցիալիզմի դէպքում համամարդկային արտադրութեան վերաբերմամբ։ Առանձին առանձին պետութիւնների ներսում արտադրութիւնը կը կարգաւորւի, սակայն մարդկութեան ամբողջութեան համար նա կրկին կը մնայ նոյն անարխիայի մէջ։

Ցէնտրալիստական սօցիալիզմին մենք հակադրում ենք ֆէդէրալիստական սօցիալիզմը, որն իրան պատկերացնում է ապագայ կազմն այսպէս. մարդկութիւնը բաժանւում է բազմաթիւ ազգա-

յին-տնտեսական համայնքների։ Իւրաքանչիւր համայնք պէտք է կազմւած լինի այնպէս, որ ինքն իր բոլոր կարիքներին բաւարարութիւն տայ,—այսինքն ինքն իր բոլոր աշխատանքները լըրացնէ, բոլոր պիտանի արժէքներն արտադրէ։ Այդ բոլոր տնտեսական համայնքները կամ միութիւնները պէտք է կապւած լինեն իրար հետ ազատ ֆէդէրատիվ կապերով։ Նրանք բոլորն էլ վարելու են իրանց բոլոր ներքին օրէնսդրական, վարչական ու դատական գործերը գերիշխան կերպով, իսկ նրանց միջ-համայնական յարաբերութիւնները ղեկավարելու է մի ընդհանուր մարմին, մի միջազգային պարլամէնտ։ Սա է ֆէդէրալիստական սօցիալիզմի իդէալը։ Այդ միտքը քարոզողներն են—Րօբերտ Օուէնը, Տօմպսօնը, Փուրիէն, Դիւրինգը, Օպէնհայմէրը և ուրիշները։

Դա է համամարդկային ֆէդէրացիան. այդ ուղղութիւնով է ընթանում մարդկային կեանքի զարգացումը։

Ներկայումս լուսաւոր մարդկութեան առջև դրւած է մի շատ ծանր հարց, լուծելու մի խնդիր—սօցիալական խնդիրը. ի՞նչ պէս ապահովել աշխատաւորի համար իր աշխատանքի լիակատար արդիւնքը։ «Եւրօպական պատմութեան առաջիկայ շրջանը պէտք է լուծէ այն խնդիրը, թէ ի՞նչպէս բուսցնել հաց և արտադրել ինդուստրիական ու այլ տեսակ ապրանքներ հէնց այն ժողովրդի համար, որն զբաղւում է հողի մշակութիւնով և ինդուստրիայով։ Իւրաքանչիւր շրջան պէտք է դառնայ և՛ արտադրող և՛ սպառող իր համար թէ ինդուստրիական ապրանքների և թէ երկրագործութեան արդիւնքների» *)։

Հնարաւոր է արդեօք ներկայումս ապրել այդպիսի երջանիկ կարգերով։ Կարելի է արդեօք, ընդհանուր առմամբ, ապրել այնպէս, որ իւրաքանչիւր երկրի աշխատաւոր ժողովուրդն արտադրէ իր համար համարեա բոլոր անհրաժեշտութիւնները, և բացառիկ դէպքերում զիմէ միջ-համայնական փոխանակութեան։

Ոչ, դա ներկայումս անհնար է։ Անհնար է, որովհետև կան Սիրիերիա, Չինաստան, Հնդկաստան, Աֆրիկա... մութ, խաւար, կուլտուրապէս ստոր վիճակի երկիրներ, որոնք չեն կարողանում դեռ ևս արտադրել իրանց համար նոյն իսկ անհրաժեշտագոյն իրերը, որոնք ստիպւած են դրսից ստանալու շատ ապրանքներ,

✓ *) М. Туганъ Вароновскій. «Совр. Соціализмъ» երես 152-153.

**) Տր. Էնգէլս—Գիտական Սօցիալիզմ, երես 72 (հայերէն թարգմ.)։

*) П. А. Кропоткинъ. «Земледѣліе» և այլն—երես 35—36.

աւելի էժան քան իրանք կարող էին իրանց ներկայ յետամնաց վիճակում արտադրել: Քանի որ Ֆրանսիան ունի իրանից մի քանի տասնեակ անգամ մեծ խաւար գաղութներ, ուր կարող է արտահանել իր երկրի գործարանների ապրանքները, քանի որ բոլոր միւս մեծ պետութիւններն էլ նոյն վիճակում են,—դեռ անհնար է պնդել, թէ հասունացել է սօցիալական հարցը, թէ նա —կապիտալի ու աշխատանքի դարեւոր ու համաշխարհային ճակատակարար վերջանում է և այն էլ՝ պսակելով սօցիալիստական ցանկալի կարգերով: Բայց «երբ հօր պետութիւնները կը բաժանեն իրանց մէջ Աֆրիկայում դեռ ազատ մնացած տարածութիւնները, երբ կը միաւորեն դեռ ևս բարբարոս պետութիւնները և կը դառնան քաղաքակիրթ, երբ վերջնականապէս կը հաստատուի իւրաքանչիւր պետութեան ազդեցութեան շրջանը,—այն ժամանակ, ասում է Կուլչիցկին, կը հասունանայ պետութիւնների համաշխարհային ֆէդերացիայի գաղափարը» *): Իսկ մենք կաւելացնենք, այն ժամանակ կը հասունանայ սօցիալիստական խնդիրը, «կը հնչէ կապիտալիզմի ժամը և էքսպրօպրիատորներին կենթարկեն էքսպրօպրիացիայի», ինչպէս ասում է Մարքսը, «կապիտալի» վերջում. կը ջնջւի յաւելեալ աշխատանքի ու կեղեքման գաղափարը. բոլորը կը դառնան աշխատաւորներ, որոնց ներհամայնական բոլոր յարաբերութիւնները կը կարգաւորեն համայնքների պարլամենտները, իսկ միջհամայնական յարաբերութիւնները—այդ բոլոր համայնքների դաշնակցական պարլամէնտը: Մարդկութիւնը բաղկացած կը լինի տնտեսական ու ազգային հիմքերով պայմանաւորւած համայնքներից, որոնք կը լինեն կիսագերիշխան պետական միութիւններ: Այնուհետև այդ առաջին յարկի վրայ աստիճանաբար կը բարձրանան միւս յարկերը. նախ կը կազմւի, օրինակ, Եւրօպայի Միացեալ-Նահանգներ, Ասիայի Միացեալ-Նահանգներ, Աֆրիկայի Միացեալ-Նահանգներ և այլն, իսկ յետոյ դրա վրայ էլ կը բարձրանայ երրորդ և վերջին յարկն այն հսկայական շէնքի, որի անունը լինելու է «Համամարդկային ֆէդերացիա» կամ «Համամարդկային Միացեալ-Նահանգներ»:

*) Л. Кульчицкий. «Федерализмъ», Социалистическая политика, ст. 115, первый сборникъ «Серпа»:

Մարդկային կուլտուրայի զարգացումը կրկնակի ճանապարհով արագ առաջ է ընթանում. կենտրոնացման ուղին տանում է դէպի ընդհանուր շահերի ամբողջացում, դէպի պետութիւնների խոշորացում և ընդլայնում, մինչև որ բոլոր մարդկութիւնը կամփոփւի մի ամբողջութեան մէջ, կը կազմէ մի և միակ մարդկային հասարակութիւն, ունենալով այնպիսի ընդհանուր օրէնքներ, որոնք յատուկ են բոլոր-բոլոր մարդ-արարածներին՝ առանց բացառութեան: Իսկ միւս կողմից՝ յարաճուն դիֆֆերէնցիացիան, մշտագոյ բաղմագանութիւնը կը թափանցէ ներս, կը շերտաւորէ, մշտաբար է իրարից բաղմագան պայմաններում ապրող բազմակը տարբերէ իրարից բաղմագան պայմաններում ապրող բազմատուրան ձգտում է յղկել, միօրինականութեան վերածել բնական պայմանները, իսկ բնութիւնը, յաւիտենական իր ըմբոստ կորովով, դիմադրում է կուլտուրայի այդ կրծող ուժին: Կենտրոնացման ուժին հակադիր՝ յարատեւում է սպակենտրոնացման ունացման ուժին հետեւում և յաղթանակում է ժը, հակոտնեայ շարժումը: Մէկը հետեւում և յաղթանակում է այն ամենի մէջ, ինչ որ համամարդկային է, ինչ որ կաղմում է բոլոր մարդկանց էութեան մէջ ընդհանուրը, իսկ միւսը շեշտում է անհատների ու հասարակութիւնների տարբերական մասը, նրանց զանազանակերպութիւնները:

Մէկը տանում է դէպի առանձնացում, դէպի պարտիկուլարիզմ, դէպի ուրոյն ու անկախ դոյութիւն, իսկ միւսն առաջնորդում է դէպի հանրութիւն, դէպի միութիւն և ձուլում:

Այդ կրկնակի շարժումը—կենտրոնացումը և ապակենտրոնացումը, գոյութիւն են ունեցել դարերից ի վեր, այժմ էլ կան և պիտի լինեն յաւէտ, քանի որ կայ կեանքի նշոյլ երկրագնդի վրայ, քանի դեռ Սպէնսէրի ասած էւօլիւցիայումն ենք ապրում և ոչ դիսսօլիւցիայի, քայքայման շրջանում, որի յաջորդելու է համաշխարհային մահը երկրագնդի վրայ:

Եւ այդ յարատեւ կրկնակի շարժումը մեզ տանում է դէպի համամարդկային ֆէդերացիա, դէպի աշխատաւոր համայն մարդկութեան եղբայրական դաշնակցութիւն:

Այո, մարդկութիւնը գնում է դէպի ֆէդերացիա, և դա անհրաժեշտ ու ձեռնտու է աշխատաւոր, քրտնաթոր ժողովրդի համար:

Դէպի ֆէդերացիա, անցնելով առաջ թէ տեղական ինքնավարութիւնից, թէ աւտօնօմիայից:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

Գ Լ Ո Ի Խ Ա.

Ո Ր Ո Շ Ո Ի Մ Ն Ե Ր

Տոհմական կազմ: Պետութեան երևալը: Կառավարութեան տեսակները.
ա) Միապետութիւն անսահման. բ) Միապետութիւն սահմանադրական. գ)
Հանրապետութիւն: Կառավարական երկու գլխաւոր սխտէքները. (2—19)

Գ Լ Ո Ի Խ Բ.

ԿԵՆՏՐՕՆԱՅՈՒՄ ԵՒ ԱՊԱԿԵՆՏՐՕՆԱՅՈՒՄ

Կենտրոնացում—նրա բնորոշումը և նկարագրութիւնը: Տեսակները (օրէնսդրա-
կան, վարչական և դատական): Ռուսաստան և Ֆրանսիա իբր կենտրոնացման
օրինակներ: Հիմքեր: Կամայականութիւն և բիւրօկրատիզմ: Ապակենտրոնա-
ցում. բնորոշում և նկարագրութիւն: Տեսակները: Ինչո՞ւ է նա անհրաժեշտ: Այդ
երկու սկզբունքներն իրականութեան մէջ: Կրկնակի շարժում. (19—56)

Գ Լ Ո Ի Խ Գ.

ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

Որոշումը և հիմքերը: Նրա և կենտրոնական իշխանութեան յարաբերութիւնը:
Տեսակները: Տեղական ինքնավարութիւն զանազան երկրներում—Ֆրանսիա-
յում, Ռուսաստանում, Անգլիայում և Բելգիայում: (56—103)

Գ Լ Ո Ի Խ Դ.

Ա Ի Տ Օ Ն Օ Մ Ի Ա.

Պետութեան և նրա բաղադրիչ մասերի տարբերութիւնները: Աւտոնոմ շրջան-
ներ: Աւտոնոմիայի էութիւնը: Նրա տարբերութիւնը տեղական ինքնավարու-
թիւնից և ֆեդերացիայից. Աւտոնոմիայի հիմքերը: Աւտոնոմիայի տեսակնե-
րը: Աւտոնոմիան անգլիական գաղութներում, Աւստրիայում և Էլզաս-Լոտտ-
րինգիայում: (103—172)

Գ Լ Ո Ի Խ Ե.

Ֆ Է Դ Է Ր Ա Յ Ի Ա

Ունիտարիզմ և ֆեդերալիզմ: Ֆեդերացիայի էութիւնը: Նրա տարբերութիւ-
նը աւտոնոմիայից: Պետութիւնների դաշնակցութիւն և դաշնակցական պե-
տութիւն: Ֆեդերացիայի կազմելու ճանապարհները (միացում և բաժանում):
—Իրաւասութիւններ և նրանց սահմանները: Տէրիտորիական և ազգային
ֆեդերացիա: Հիմքեր: Կրիտիք: (172—342)

Գ Լ Ո Ի Խ Զ.

Ֆ Է Դ Է Ր Ա Յ Ի Ա Յ Ի Ա Պ Ա Գ Ա Ն

Ֆեդերացիայի ուժեղ և թուլ կողմերը: Նրա ներկայ տարածման վայրերը—
Համամարդկային ֆեդերացիա կամ ֆեդերացիայի ապագան: (342—371)

Ուղարկում է ցանկացողներին «Յառաջ»-ի ամբողջ
դրադարանը բաղկացած 46 կտոր գրքից, որոնք բոլորը
միասին արժեն 6 ՐՈՒԲ. 69 ԿՕՊ:
Պատւիրատուները ստանում են պօստով, չըվճարելով
ճանապարհածախս.

Դիմել թիֆլիս «Эриванская площадь „Паросъ“ Ма-
тиняну.

Լ Ո Յ Ս Ե Ն Տ Ե Ս Ե Լ

1. Բախ.—Հարուստներ և աղքատներ. տպագրութիւն .	15	կող.
2. Պեշխոնով.—Հաց, լոյս և աղատութիւն .	12	»
3. Ֆէդորովիչ.—Ինչպէս են ժողովուրդ և ծախս. ժող. փողերը	5	»
4. Կարմուխի.—Նոր լերան քարոզը .	2	»
5. Չերնով.—Գիւղացին և բանւորը .	15	»
6. Պերներտորֆեր.—Ազգային հարցը և սօցիալ-դեմոկրատ.	5	»
7. Պրամայիս.—Գիւղացիներին .	5	»
8. Ե. Թոփչեան.—Արհեստակցական միութիւններ.	15	»
9. Նովոսորժսկի.—Ինչ է իրաւական պետութիւն .	15	»
10. Ն. Կաքանով.—Հողային հարցը Նոր Զելանդիայում .	2	»
11. Ժան Ժորէս.—Բուրժ. սեփ. և նրա ապագայ գրաւումը	5	»
12. Ս. Աքերեան.—Դեմոկրատիական ընտրութիւններ .	12	»
13. Կարլ Կաուսսկի.—Ազգութիւնների հարցը Ռուսաստանում	3	»
14. Ա. Անարոնեան.—(Ղարիբ)—Ազատութեան ճանապարհին	80	»
15. Ֆ. Լասալ.—Սահմանադրութեան էութեան մասին .	5	»
16. Ա. Ն.—Ինչպէս կարելի է լուծել հողային հարցը .	2	»
17. Վասիլի Գալուբով.—Ինչ է ժողովրդապետութիւնը .	2	»
18. Ս. Զաւարեան.—Վիճակ. տեղ. գիւղական ազգար.	25	»
19. Ալֆոնս Դիւնան.—Ժողովրդ. օրէնսդր. դաշ. Զւիցերիայում	20	»
20. Դիկշտէյն.—Ով ինչով է ապրում .	7	»
21.—Մի զրոյց հողի մասին .	5	»
22. Լ. Շիշկո.—Ագրարային ծրագրի հարցը .	7	»
23. Ա. Նիկոլայեւ.—Կօօպերացիա .	5	»
24. Շտապեցէք օգուտել ձեր իրաւունքներից .	1	»
25. Լ. Պետրով.—Երկու ծրագիր .	20	»
26. Ս. Վշոսեկ.—Պետ. կազմակերպ. հիմքերը Արեւմուտ.	12	»
27. Անսկի.—Գիւղացիական հարցը Ֆրանսիայում .	7	»
28. Միքայէլ Յովհաննիսեան.—Դաշնակց. և նրա հակառակորդ.	50	»
29. Ժ. Գէդ եւ պ. Լաֆարդ.—Տնտես. զարգ. և Սօցիալիզմ.	5	»
30. Նովոսորժսկի.—Ազգային հարց. Աւստրոմիա և Ֆէդերացիա	7	»
31. Խորամանկ կարգեր .	7	»
32. Մ. Յովհաննիսեան.—Գորդեան հանգոյցը .	20	»
33. Հրահանգներ գաւառների համար .	1	»
34. Չերնով.—Դասակարգային կուի թէօրիայի շուրջը .	10	»

35. Լ. Շիշկո.—Նւազագոյն ծրագիրը .	12	կող.
36. Ս. Նեկրասով.—Ինչ կարգեր են հարկաւոր ժողովրդին	10	»
37. Ս. Շախաթ.—Ֆէդերալիզմ և դեմոկրատիզմ .	30	»
38. Արամայիս.—Վնասակարը .	4	»
39. Արամայիս.—Մի քանի գլուխ հայ-թրքակ. ընդհար.	25	»
40. Մ. Յովհաննիսեան.—Կովկասեան Վանդէան	25	»
41. Շ. Գորցե.—Ինչպէս իրական. ազգութիւն. հաւաս.	7	»
42. Գ. Խաթաի.—Դէպի Ֆէդերացիա .	80	»
43. Վ. Չերնով.—Պրօլէտար. և աշխատ. գիւղացիութիւնը	18	»
44. Արամայիս.—Գիւղացին և բանւորը .	3	»
45. Է. Վանդերվելդ.—Բանւոր դաս. դրութ. Բելգիայում	45	»
46. Ս. Զակ.—Հող և կապիտալիզմ .	15	»

Պատրաստուում են տպագրութեան համար մի շարք ուրիշ գրքեր:

Դիմել՝ Թիֆլիս, «ՓԱՐՈՍ», Երևանեան հրապարակ:
Երևան, Ս. Օհանջանեանին:
Բագու, «ՍԱՏՐՈՒԴՆԻԿ»:

1. The first part of the book is devoted to a general history of the country, from the earliest times to the present day. It is written in a clear and concise style, and is well illustrated with maps and drawings. The second part of the book is devoted to a description of the country, and is also well illustrated with maps and drawings. The third part of the book is devoted to a description of the people, and is also well illustrated with maps and drawings. The fourth part of the book is devoted to a description of the climate, and is also well illustrated with maps and drawings. The fifth part of the book is devoted to a description of the agriculture, and is also well illustrated with maps and drawings. The sixth part of the book is devoted to a description of the commerce, and is also well illustrated with maps and drawings. The seventh part of the book is devoted to a description of the industry, and is also well illustrated with maps and drawings. The eighth part of the book is devoted to a description of the education, and is also well illustrated with maps and drawings. The ninth part of the book is devoted to a description of the religion, and is also well illustrated with maps and drawings. The tenth part of the book is devoted to a description of the government, and is also well illustrated with maps and drawings.

1. The first part of the book is devoted to a general history of the country, from the earliest times to the present day. It is written in a clear and concise style, and is well illustrated with maps and drawings. The second part of the book is devoted to a description of the country, and is also well illustrated with maps and drawings. The third part of the book is devoted to a description of the people, and is also well illustrated with maps and drawings. The fourth part of the book is devoted to a description of the climate, and is also well illustrated with maps and drawings. The fifth part of the book is devoted to a description of the agriculture, and is also well illustrated with maps and drawings. The sixth part of the book is devoted to a description of the commerce, and is also well illustrated with maps and drawings. The seventh part of the book is devoted to a description of the industry, and is also well illustrated with maps and drawings. The eighth part of the book is devoted to a description of the education, and is also well illustrated with maps and drawings. The ninth part of the book is devoted to a description of the religion, and is also well illustrated with maps and drawings. The tenth part of the book is devoted to a description of the government, and is also well illustrated with maps and drawings.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0189417

